

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΡΜΕΝΙΑ

ΚΑΙ

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ (Γεωλογία, Χλώρας, Ζώα, Όρυκτος πλούτος). — ΕΘΝΟ-
ΛΟΓΙΑ. — ΙΣΤΟΡΙΑ (Άρχαία, Μέση και Νεωτέρα), Διπλωματική Ίστο-
ρία. — ΓΛΩΣΣΑ. — ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. — ΤΕΧΝΗ. — ΔΙΚΑΙΟΝ. = =

ΤΥΠΟΙΣ "ΠΥΡΣΟΥ", Α. Ε.
ΑΘΗΝΑΙ

1928

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ τοῦ Ἀρμενικοῦ Ἔθνους, ἂν καὶ συνυφασμένη εἰς τινὰς περιόδους μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς, δὲν εἶναι τόσον γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἐξ ἡμῶν ἐν ταῖς λεπτομερείαις αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου τὰ δεινοπαθήματα τῶν Ἀρμενίων καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους συνδέονται τόσον στενῶς πρὸς γεγονότα πρόσφατα τῆς συγχρόνου ἡμῶν ἱστορίας, ὥστε ἡ παρακολούθησις τῶν διαφόρων αὐτοῦ φάσεων καὶ περιπετειῶν νὰ εἶναι συχνάκις ἀπαραίτητος πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν ἱστορικῶν τούτων γεγονότων.

Διό, ἀναλαβόντες νὰ γράψωμεν ἐν τῇ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» τὸ ἄρθρον «Ἀρμενία», κατεβάλομεν πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως καταστήσωμεν τοῦτο ὅσον τὸ δυνατόν ἀριώτερον. Ἐξετάθημεν ἴσως εἰς τινὰ σημεῖα ὑπὲρ τὸ δέον. Ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι παραδίδομεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν μελέτην, ἥτις θὰ ἀναγνωσθῇ μετ' ἐνδιαφέροντος. Παρακολουθήσαντες ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ ἄρμενικὸν ζήτημα ἀπὸ τριάκοντα πέντε καὶ πλέον ἐτῶν, παρεθέσαμεν ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν συγχρόνων γεγονότων οὐχὶ μόνον τὰς ἀσφαλεστέρας πληροφορίας ἐκ τῶν νεωτάτων ἱστορικῶν, διπλωματικῶν καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων ἀλλὰ καὶ πληθὺν λεπτομερειῶν ἐξ ἰδίων ἀναμνήσεων καὶ σημειώσεων, ἐφόσον τὸ τελευταῖον τοῦτο ἦτο δυνατόν.

Ἐκδίδοντες ἤδη τὰ περὶ Ἀρμενίας ἐν ἰδιαίτερῃ φυλλάδιῳ κατ' ἀνατύπωσιν ἐκ τῆς «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» εὐελπιστοῦμεν, ὅτι εἰσηνέγκομεν τὴν πενιχρὰν ἡμῶν συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τῶν τετραράγμένων χρόνων τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος, ἥτις ἀπέληξεν ὡς γνωστόν, εἰς τὸν Παγκόσμιον Πόλεμον, σημειωθέντα καὶ διὰ τῆς ἐπὶ τραγικᾶς περιπτώσεως ἐξοντώσεως μεγάλου μέρους τῆς ἄρμενικῆς φυλῆς.

Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΑΡΜΕΝΙΑ

ΚΑΙ

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ

ΥΠΟ

Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ (Γεωλογία, Χλωρίς, Ζώα, Ὀρυκτὸς πλοῦτος).—ΕΘΝΟ-
ΛΟΓΙΑ (Ἀρχαία, Μέση καὶ Νεωτέρα).—ΙΣΤΟΡΙΑ (Διπλωματικὴ
Ἱστορία).—ΓΛΩΣΣΑ.—ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.—ΤΕΧΝΗ.—ΔΙΚΑΙΟΝ. = =

(Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας)

Ἡ Ἀρμενία εἶναι χώρα τῆς Ἀσίας, κειμένη νοτίως τοῦ Καυκάσου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἐκταθεῖσα ἄλλοτε ἐπὶ τῶν σημερινῶν παραμεθορίων ἐπαρχιῶν τῆς Β. Περσίας, ΝΑ. Ρωσίας καὶ τῆς Α. ἀσιατικῆς Τουρκίας, μὴ ἔχουσα ὁμως οὔτε φυσικὰ οὔτε ἱστορικῶς καθωρισμένα γεωγραφικὰ ὅρια. Κατὰ τοὺς σημερινούς Ἀρμενίους ἱστορικούς (Κ. Ζ. Μπασματζιάν: Histoire Moderne des Arméniens) ἡ Ἀρμενία, εἴτε ὡς ἀνεξάρτητον εἴτε ὡς ἡμιανεξάρτητον κράτος, ἐξετάθη τμηματικῶς κατὰ διαφόρους ἐποχὰς πρὸς Α. μὲν μέχρι τῆς Κασπίας Θαλάσσης, πρὸς Δ. μέχρι τοῦ σημερινοῦ τουρκικοῦ νομοῦ Ἀγκύρας, πρὸς Β. μέχρι τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Γεωργίας, πρὸς Ν. δὲ μέχρι τῆς Μεσογείου, τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν καὶ διαμερίζεται εἰς τρία τμήματα, τὴν Μεγάλην ἢ Μεῖζονα Ἀρμενίαν, τὴν Ἐλάσσονα Ἀρμενίαν καὶ τὴν Μικράν (Νέα) Ἀρμενίαν (Κιλικίαν). Κατὰ ταῦτα οἱ Ἀρμένιοι, συμπεριλαμβάνοντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ καὶ μὲγα μέρος τῆς Καππαδοκίας, θεωροῦσιν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ Ἀρμενία ἐξηπλώθη εἰς ἐδάφη ἔχοντα ἐπιφανείαν 350.000 τετρ. χιλιομ. (ἡ Ἑλλάς σήμερον ἔχει 127.000 τ. χ.). Ἡ ἔκτασις αὕτη εἶναι ὑπερβολικὴ. Γενικῶς ἡ Ἀρμενία θεωρεῖται ἐκταθεῖσα κατὰ καιροὺς εἰς τὰ ἐδάφη τὰ περιλαμβανόμενα μεταξὺ 37°—49° Α. μήκους καὶ 37 1/2°—41 1/2° Β. πλάτους, ἔχοντα δὲ μέγιστον μὲν μήκος ἐξ Α. πρὸς ΝΔ 975—1050, μέγιστον δὲ πλάτος ἐκ Β. πρὸς Ν. 525 περίπου χιλιομ. καὶ ἐπιφανείαν 200.000 περίπου τετρ. χμ. Ἀλλὰ καὶ ἡ χώρα αὕτη, ἐκτεινομένη ἀπὸ τῆς Κασπίας καὶ τοῦ Περσικοῦ Ἀζερμπαϊτζάν ἐξ Α. μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς Δ. καὶ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Κύρου (τοῦ ἀρχαιοτέρου Κόρου, σήμερον δὲ Κούρα) ἐκ Β. μέχρι τοῦ Κουρδιστάν καὶ τῆς Μεσοποταμίας πρὸς Ν. οὐδέποτε ἢ μόνον παροδικῶς ἀπετέλεσεν ἐν ἐνιαίῳ κράτος ὑπὸ ἑνα ἡγεμόνα.

—[ΓΕΩΓΡ.] Ἡ γεωγραφικὴ καὶ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς Ἀρμενίας ἦτο διάφορος, ἀναλόγως τῶν ἱστορικῶν περιόδων. Τὰ ὅρια αὐτῆς ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων αὐτῆς ἐπαρχιῶν παρήλασ-

σον ἐκάστοτε μετὰ τῶν ποικίλων ἱστορικῶν περιπετειῶν. Μετὰ τὰς προϊστορικὰς ὀνομασίας (Ὀύραρτοῦ), τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη ἀπαντῶσιν εἰς τοὺς Ἀρμενίους ἱστορικούς καὶ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἐπεκράτησαν αἱ ἑλληνικαὶ καὶ ρωμαϊκαὶ τοιαῦται, ταύτας δὲ διεδέχθησαν πάλιν ἐν μέρει ἄρμενικαί. Τὴν ὅλην Ἀρμενίαν διήρουν οἱ ἀρχαῖοι εἰς δύο χώρας, τὴν Μεγάλην καὶ τὴν Μικράν ἢ Ἐλάσσονα Ἀρμενίαν. Ἡ τελευταία αὕτη ὀρίζετο πρὸς Β. ὑπὸ τοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου, πρὸς Ν. ὑπὸ τῆς Καππαδοκίας, ἐνῶ πρὸς Δ. ἐφθανε μέχρι τοῦ ἀνω Εὐφράτου. Τὸ κράτος τοῦτο οὐδὲν τὸ κοινὸν εἶχε μετὰ τῆς κατὰ τοὺς τελευταίους μεσαιωνικοὺς χρόνους ὑπὸ τῆς δυναστείας τῶν Ρουπηνιδῶν ἐν Κιλικίᾳ ἰδρυθείσης Μικρᾶς Ἀρμενίας, ἣτις πρέπει μᾶλλον νὰ ὀνομάζεται Νέα Ἀρμενία. Ἐπὶ Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος ἡ Μικρὰ Ἀρμενία ἠνώθη μετὰ τοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου, ἀλλὰ μετὰ τὰς νίκας τοῦ Πομπηίου κατὰ τοῦ Μιθριδάτου καὶ κατὰ τοῦ Τιγράνου, ὁ Πομπηῖος ἐχώρισε τὴν Μικράν Ἀρμενίαν καὶ ἀπέρτισεν ἐξ αὐτῆς ἰδιαιτέραν ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρώμης. Ἐπὶ Βεσπασιανοῦ ἡ Μικρὰ Ἀρμενία ἠνώθη μετὰ τῆς Καππαδοκίας. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ ἀπετέλεσεν ἰδιαιτέραν ἐπαρχίαν με πρωτεύουσαν τὴν Μεσηνὴν (Μαλάνα). Ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου ἡ Μικρὰ Ἀρμενία διηρέθη εἰς δύο μέρη: τὴν Πρώτην Ἀρμενίαν με κυριωτέρας πόλεις τὴν Σεβάστειαν (Σιβᾶς) καὶ τὴν Σατάγ (Σατάλα) καὶ τὴν Δευτέραν Ἀρμενίαν με πόλιν τὴν Μελητηνὴν. Ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου ἡ Ἀρμενία διηρέθη εἰς δύο τῶνας, τὴν μίαν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ ρωμαίου κράτους καὶ τὴν ἄλλην ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Περσίας. Ἡ πρώτη περιελάμβανεν ἐκτὸς τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας καὶ τὴν Ἀκιλησηνὴν, τὴν Ξερσηνὴν ἢ Δερσηνὴν (σήμερον Ντερσιάν), τὴν Χορσηνὴν (Χορτζιάν), τὴν Ἐρζερούμ (Καρίν), τὴν Σωφηνὴν (Τσόπσκ) καὶ τὴν Ἰγγιληνὴν (Ἀνκεγ-Νκούμ). Μετὰ τὸν θάνατον Ἀρσάκ τοῦ Γ' (τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν) τῷ 390 μ. Χ. ἡ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ἐπαυσεν οὕσα βασιλεῖον, ἐγινε δὲ ρωμαϊκὴ Ἀρμενία διοικουμένη ὑπὸ κόμητος (Co-

mes Armeniae). 'Επί Τουστινιανού, κατ' ἀρχάς μὲν διωριζέτο πρὸς διοίκειν τῆς Ἀρμενίας ταύτης στρατηγὸς φέρον τὸν τίτλον «Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes» (Μάγιστρος τοῦ στρατοῦ δια τὴν Ἀρμενίαν, τὸν Πολέμονιαν καὶ τὸν Πόντον καὶ τὰ ἔθνη, δηλαδὴ τὰ μὴ ρωμαϊκὰ ἔθνη), ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 535 ἡ χώρα αὕτη, ἔχουσα ἱκανὴν ἑκτασιν, διηρέθη εἰς τέσσαρας Ἀρμενίας. Βραδύτερον μέγα μέρος τῶν ἀρμενικῶν χωρῶν ἀπετέλεσε τὸ θέμα τῶν Ἀρμενικῶν, ἔχον πόλεις τὴν Ἀμάσειαν, τὴν Σινώπην, τὴν Νεοκαισάρειαν κλπ., κατόπιν δὲ τὸ θέμα τῶν Χαρσιανῶν καὶ τῆς Χαλδίας.

Τὴν δὲ Μεγάλην Ἀρμενίαν ἀπετέλεσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα αἱ ἑξῆς ἐπὶ τῶν Βαγραιδῶν δέκα πέντε ἐπαρχίαι, τῶν ὁποίων τὰ σύντομα δὲν ἦσαν καλῶς καθορισμένα: 1) Ἡ Ἄνω Ἀρμενία περιλαμβάνουσα τὴν Δερζηνήν καὶ τὴν Ἀκίλησην τῶν ἀρχαιότερων χρόνων, ἦτοι τὴν χώραν τοῦ Ἄνω Τσορόχ (ποταμοῦ) καὶ τοῦ Ἄνω Εὐφράτου, ὅπου ὑπάρχουσι σημεῖα αἱ πόλεις Μπαϊμπούρτ, Γκιονιμουσανέ (Ἀργυρούπολις) καὶ Ἐρζιντζάν. 2) Ἡ Σωφηνή ἢ 4η Ἀρμενία, διαρρομένη ὑπὸ τοῦ Ἄνω Εὐφράτου, τῆς ὁποίας κυριώτερα πόλις εἶναι σήμερον τὸ Χαρπούτ (ἢ Μαμουρέτ-οὐλ-Ἀζίζ). 3) Ἡ Ἀγσιόνικ, ἐκτεταμένη πρὸς Ν. μέχρι τοῦ Ἄνω Τίγρητος, ἐν τῇ σημερινῇ Διαρμπεκί, περιλαμβάνουσα δὲ τὴν ἐπαρχίαν Ἀρζαζηνήν (Ἀρμ-Ἀρτσού) μὲ πόλεις τὴν Μαρτυρούπολιν καὶ τὰ Τίγρυνόκετρα, σήμερον δὲ τὴν πόλιν Μούς (Mouch). 4) Τὸ Τουρσμπεράν, ἦτοι ἡ ἀρχαία Χορζιανήν, περιλαμβάνουσα δόλοκληρον τὴν σημερινήν χώραν τοῦ Ἐρζερούμ μέχρι τῆς βορείου παραλίας τῆς λίμνης τοῦ Βάν. 5) Τὸ Μόκ (Γορδυνή, ἴσως ἡ Μοζοηνή) τοῦ Ἀρμινίου (Ἀρζαζηνή), περιλαμβάνουσα τὴν δόρειον πλευρὰν τοῦ ἀρμενικοῦ Ταύρου μέχρι τῆς λίμνης τοῦ Βάν, πόλεις δὲ σήμερον τὸ Βάν καὶ τὸ Βιτλίς. 6) Τὸ Κορζαϊκ, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὀχθῆς τοῦ Τίγρητος, Ν. τοῦ ἀρμενικοῦ Ταύρου μὲ κυριώτερον πόλιν σήμερον τὴν Δζεζιρετ-ἔμιν-Ορμά. 7) Ἡ Παρσκά-Χαϊκ (Περσαρμενία), ἀντικειμένη σήμερον εἰς τὴν Περσίαν μὲ πόλεις τὸ Σαλμάς καὶ τὴν Οὐρμιά. 8) Τὸ Βασπουρακάν, ΝΑ. τοῦ Ἀραράτ, σήμερον ἐπαρχία περσική καὶ τουρκική μὲ πόλεις τὴν τουρκικὴν Μπαϊζιτ καὶ τὰς περσικὰς Χοϊ καὶ Μαράν. 9) Ἡ Σιουνίκ (Σιασκάν τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀράβων), Β. τοῦ Ἀράξου, περιλαμβάνουσα σήμερον τὰς ρωσικὰς πόλεις Ναχισεβάν, Δζουλφά καὶ Ὀρδουμπάτ. 10) Τὸ Ἀρτσάξ, ἡ σημερινὴ Καραμπάγ (Μούρη ἄμπελος). 11) Τὸ Πάτακαράν, ὁπόθεν οἱ Ἀρμένιοι ἐξετάθησαν ποτε προσωρινῶς μέχρι τῶν ὀχθῶν τῆς Κασπίας. 12) Τὸ Οὐτί, ἡ Ὀσηνὴ τῶν Ἑλλήνων, ἐν τῇ ὁποίᾳ κυριώτερα πόλις εἶναι σήμερον ἡ Γελιζαμπετπόλ (Γαντζάκ, τουρκ. Γκιοντζέ). 13) Τὸ Γκουγκάρκ, ἡ Γουαρηνὴ τῶν Ἑλλήνων, ὁρεινὴ χώρα ἐπὶ τοῦ Ἄνω Κύρου, ὅπου σήμερον αἱ τουρκικαὶ πόλεις Κάρς, Ἀρτβιν καὶ Ἀρδαχάν ὡς καὶ ἡ Ἀλεξανδροπόλ. 14) Τὸ Ταϊκ, μεταξὺ τοῦ Ἐρζερούμ καὶ τῆς δεξιᾶς ὀχθῆς τοῦ Τσορόχ. 15) Τὸ Ἀραράτ (Ἀραράτ), ὅπου τὰ ἀρμενικὰ κέντρα τοῦ Ἐριβάν, πρωτευούσης τῆς σημερινῆς ἀρμενικῆς δημοκρατίας, καὶ τοῦ Ἐτισματζί, ἔδρας τοῦ Καθολικοῦ θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀρμενίων, ἄλλοτε δὲ αἱ πόλεις Ἀργάτα, Ἀρμαβίρ, Μταγκαράν καὶ ἡ ἀρχαία πρωτεύουσα τῆς Ἀρμενίας Ἀνῆ.

Μετά τὴν καταστροφὴν τῆς τελευταίας ταύτης πόλεως, ἔδρας τῶν Βαγραιδῶν (Πακρατονῆς), ἰδρύθη ἡ ἐν Κιλικίᾳ Μικρὰ Ἀρμενία, ἡ ὁποία ἐξετείνετο ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου εἰς μήκος 500 χιλιομέτρων, ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἀλεξανδρέτας μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Μέλανος ποταμοῦ (τουρκ. Μανταγκαϊ—τοάι), ἐν τῇ ἐσωτερικῇ δὲ ἀνατολικῇ μὲν μέχρι τοῦ Ἀμανοῦ, βορείως δὲ μέχρι τῆς γραμμῆς τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ὕδατων τοῦ Ταύρου.

Ἡ σημερινὴ Ἀρμενία. — Τὸ σημερινὸν Κράτος τῆς Ἀρμενίας, ἰδρυθὲν εὐθὺς μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Μπρεστ-Λιτβσκι (Μάρτιος 1918) ἀνεκηρύχθη ἀνεξάρτητον τὴν 28ην Μαΐου 1918, μετὰ πολλὰς δὲ περιτετείας εἰσηλθεν εἰς τὴν συνομοσπονδίαν τῶν Ὑπερκανκασίων Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν, ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ἑνώσεως τῶν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν (ἦτοι τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας), ἣτις περιλαμβάνει ἐκτὸς τῆς Ἀρμενίας, τὴν Γεωργίαν καὶ τὸ Ἀζερμπαϊτζάν. Ἐχεῖ ἐπιφάνειαν 27.000 τ. χμ. καὶ πληθυσμὸν 1.400.000 κατοίκων, τῶν ὁποίων τὰ 86% περίπου εἶναι Ἀρμένιοι, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Ἐριβάν καὶ Ἀλεξανδροπόλ καὶ κεῖται μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἀράξου καὶ Κύρου, ἐλάχιστον δὲ μέρος τῆς χώρας τὴν ὁποίαν ὠνευροπόλησαν οἱ Ἀρμένιοι τῇ 1918—20 πρὸ τῆς συνομολογήσεως τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών. Πρωτεύουσα αὐτοῦ εἶναι ἡ Ἐριβάν, ἔχουσα σήμερον 90.000 κατοίκων.

Ὁ περιορισμὸς τῆς ἀπολυτρωθείσης Ἀρμενίας εἰς κράτος τὸσον μικρὸν ἀφῆκεν ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀλυτρώτων Ἀρμενίων, τοῦ ὁποίου ὁ καθορισμὸς εἶναι σήμερον δυσχερής. Νεώτεροι Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ, γράφοντες καὶ χάριν προπαγανδικοῦ σκοποῦ, ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ Ἀρμένιοι ἀνῆρχοντο κατὰ τὸν μεσαίωνα εἰς 20 ἑκατομμύρια! Κατὰ τὰς ἀρμενικὰς ὡσαύτως πηγὰς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Τουρκίᾳ καὶ Ρωσίᾳ συμπαγῶν ἀρμενικῶν ὁμάδων, ὡς καὶ τῶν εἰς διάφορα μέρη τοῦ κόσμου διασπαρμένων Ἀρμενίων ἀνῆρχετο τῇ 1915 πρὸ τῶν μεγάλων σφαγῶν, εἰς 4.765.000. Ἀφαιρούμενον ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τούτου ἐνὸς ἑκατομμυρίου (κατὰ μέγιστον ὅριον) διὰ τοῦς κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου σφαγέντας ἡ ἀλλὰς ἐξαποθέντας Ἀρμένιους, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὅτι οἱ ἀνατρωτοὶ τοῦ κόσμου Ἀρμένιοι, λυτρωθέντες καὶ ἀλυτρωτοὶ, ἀνέρχονται εἰς 3.765.000. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικὸς, διότι ἀντιβιάζει τοὺς ἐν Τουρκίᾳ Ἀρμένιους εἰς 2.380.000, ἐνῶ κατὰ τὴν Γαλλικὴν Κιτρινὴν Βίβλον (1893—1897) καὶ κατὰ τὸν Vital Cuniet ὁ ἐν τῇ Ἀσιατικῇ Τουρκίᾳ ἀρμενικὸς πληθυσμὸς ἀνῆρχετο εἰς 1.475.011, κατὰ δὲ τὸν Ἀρμένιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ὁρμανιάν εἰς 1.651.900. Δέον ἄρα νὰ ὑπολογίσωμεν τοὺς Ἀρμένιους τῆς Τουρκίας εἰς 1 1/2 τὸ πολὺ ἑκατομμύριον (ἦτοι τὸ 1/10 περίπου τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ 20% τῶν ἀρμενικῶν λεγομένων νομῶν), ἐξ οὗ ἴσως νὰ ὑπελειφθῇ 1/2 ἑκατομμύριον Ἀρμενίων, εἴτε παρσμενόντων ἐν Τουρκίᾳ 280.134, εἴτε καταφυγόντων εἰς ἄλλας χώρας 30.000 εἰς Ἑλλάδα, ὡσαύτως δὲ εἰς Συρίαν κ. α.).

Εἰς τοὺτους προσθετόν τὸν πληθυσμὸν τῆς σοβιετικῆς Ἀρμενίας (1.400.000), ἐν τῇ Κανκάσῳ καὶ τῇ λοιπῇ Ρωσίᾳ 400.000, ἐν Περσίᾳ 140.000, ἐν Ἀμερικῇ 100.000, εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ ἄλλας

ἀποικίας 20.000, ἐν Αἰγύπτῳ 40.000, εἰς τὰς χώρας τῆς τέως Αὐστρουγγρικής μοναρχίας 40.000 (ὧν οἱ πλείστοι ἐν Οὐγγαρίᾳ, ἀπολέσαντες πλέον τὴν ἐθνικότητά των), ἐν Βουλγαρίᾳ 40.000, ἐν Ρουμανίᾳ 30.000, ἐν Κύπρῳ, ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι καὶ εἰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς χώρας 8.000. Ἐν ὅλῳ 2.718.000 Ἀρμένιοι, ἐκ τῶν ὁποίων 1.300.000 περίπου ἀλυτρωτοί.

Ὁρεογραφία. — Γεωγραφικῶς ἡ Ἀρμενία εἶναι προέκτασις πρὸς Δ. τοῦ Ἰρανικοῦ (βορειοπερσικοῦ) ὁροπεδίου. Πρὸς Β. τὸ ἀρμενικὸν ὑψίπεδον κατέρχεται ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺς Ἀρμένιους, Κοιχ-ι-Νούχ = ὄρος τοῦ Νῶε κατὰ Πέρσας καὶ Ἑβραίους) καὶ ἀποτόμως πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πρὸς Ν. ὅμως κλίνει κλιμακωτῶς πρὸς τὰ βαθύπεδα τῆς Μεσοποταμίας, πρὸς Α. δὲ καὶ πρὸς Δ. χαμηλοῦται βαθμιαίως πρὸς τὰ θραυρότερα ὑψίπεδα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ὅλου ὑψιπέδου, ἔχοντος μέσον ὕψος 1500 περίπου μέτρων ὑψοῦται σειρά γυνῶν ὄρεων, τῶν πλείστων ἐσβεσμένων ἡφαιστειῶν, διήκουσα ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχουσα δὲ ὕψος 2500—3000 μ. καὶ φθάνουσα ἀποτόμως διὰ τοῦ Ἀραράτ (Ἀραράτ = πεδίων τῶν Ἀρίων κατὰ τοὺ

Ρωσίαν (τὸ σημερινὸν κράτος τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν) ἀπὸ τοῦ περσικοῦ Ἀζερμπαϊτζάν ἐχύνετο μέχρι τοῦ 1897 παρὰ τὸ Δεβάν, μετὰ συνολικὸν ροὴν 1022 χιλιομέτρων, εἰς τὸν Κύρον, ἐκβάλλοντα μετὰ ροὴν 27 μόνον χιλιομέτρων εἰς τὴν Κασπίαν θάλασσαν. Καὶ ἤτο μὲν πλουσιώτερος εἰς ὕδατα ὁ Ἀράξης, ἀλλ' ἀπὸ τῆς μετὰ τοῦ Κύρου συμβολῆς ὁ ποταμὸς ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου τούτου. Ἀπὸ τοῦ 1897 ὁμως ὁ Ἀράξης ἀλλάξας τὸν κάτω ροὴν αὐτοῦ ἐκβάλλει εἰς τὴν Κασπίαν, χυνόμενος εἰς τὸν κόλπον τοῦ Κίζιλ-Ἀγάς. Ὁ Ἀράξης εἶναι ποταμὸς ὁμητικώτατος καταστρέφων συχνάκις τὰς γεφύρας του, ἐξ ὧν μόνον δύο ἡ τρεῖς εἶναι μόνιμοι, μετὰ δὲ τούτων καὶ ἡ παρὰ τὸ Πασίν Τσομπάν-Κιοπρουσού, κτισθεῖσα κατὰ τινὰ ἀρμενικὴν παράδοσιν ὑπὸ βοσχοῦ. Ἐχει εἰς τὸν ἄνω ροὴν αὐτοῦ πολλοὺς καταρράκτας, μόνον δὲ μετὰ τὸ στενὸν τοῦ Ἀρασιάρ ἡ κοίτη αὐτοῦ εὐρύνεται, σχηματίζονται δὲ τότε καὶ πολλαὶ νησίδες. Τὸ ὅλον αὐτοῦ λεκανοπέδιον ἔχει ἐπιφανείαν 36103 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀράξου εἶναι εὐφορωτάτη. Ὁ Στράβων λέγει, ὅτι οἱ ἐπὶ τῶν ὁροπεδίων αὐλῶνες εἶναι «σφόδρα εὐδαίμονες», ὅτι δὲ ἡ χώρα φέρει καὶ ἐλαίαι. Ἐπὶ μίᾳ νησίδι, εἰς τὸν μέσον ροὴν αὐτοῦ, ἔκειτο ἡ πόλις Ἀρτάξατα, ἀρχαία πρωτεύουσα τῆς Ἀρμενίας.

2) Ὁ Εὐφράτης, ὅστις εἰς τὸν ἄνω ροὴν αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ δύο βραχιόνων. Τούτων ὁ ἀνατολικὸς, καλούμενος Μουράτ-σοῦ, πηγάζει ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀλά-Δάγ, ῥεεῖ δὲ ἀρχικῶς πρὸς Δ. εἰσδεχόμενος πολλὰ ποτάμια, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ λεγόμενος (περσικῶς) Χεφτ-ρενκ (Ἑπτάχρωμος), πηγάζων ἐκ τῆς λίμνης Ἀγίρ-γκιόλ. Ὁ δὲ δυτικὸς ὀνομαζόμενος εἰς τὸν κύριον αὐτοῦ βραχίονα Καρασού (Τηλεβόας κατὰ Ξενοφῶντα), ἦτοι Μέλας, ὡς ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ χρώματος τῶν ὑδάτων του εἰς τὰς θαλάσσιαις χαράδρας, πηγάζων ἐκ παραφυάδος τοῦ Μπίν-Γκιόλ-Δάγ, ΒΑ τοῦ Ἐρζερούμ, ἐνισχυόμενος διὰ πολλῶν παραποτάμων καὶ τρεπόμενος ἀποτόμως ἐκ Δ πρὸς Α, ἐνοῦται μετὰ τοῦ Μουράτ-σοῦ ἐν τῷ νομῷ Μαμουρετ-ούλ-Ἀζίζ ὅπως ἀποτελέσῃ τὸν Εὐφράτην (Φράτ-τουρκιστὶ) ποταμὸν μέγαν πλέον.

3) Ὁ Τίγρης (ὁ Τεγλάδ ἡ Διγλάτ ἡ Ἰδιγλάτ τῶν Ἀρμενίων, Χιόδκελ τῆς Γραφῆς, ἀραβ. Νέετολε), ὅστις πηγάζων οὐ μακρὸν τοῦ Καρασού ἐκ δύο πηγῶν, ὧν ἡ κυριώτερη κεῖται νοτίως τῆς λίμνης Γκιολτζικ (=μικρὰ λίμνη), κειμένης εἰς ὕψος 1072 μ., ῥεεῖ κατ' ἀρχὰς ΝΑ πρὸς τὸ Διαρβεκίρ, κατόπιν δὲ Δ καὶ διαρρέων τὴν ἀρχαίαν Βαβυλωνίαν ἐνοῦται ἐπὶ τέλος μετὰ τοῦ Εὐφράτου (Ποσιγυρὶς ἡ Σατ-έλ-ἀρά) καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον.

4) Ὁ Τσορόχ (τουρκ. Τσορουκ-σοῦ=σαπρὸς, ἐκ τοῦ χρώματος τῶν ὑδάτων του), τὸν ὁποῖον θεωροῦσι τινες ἐσφαλμένως ὡς τὸν ἀρχαῖον Φάσιον, ἐνθ' ἄλλοι ἐκλαμβάνουσιν αὐτὸν ὡς τὸν Ἀρπασον. Οὗτος πηγάζων ἐκ τῶν ὄρεων τῆς Συσπριτίδος (Ἰοπίρ), ἐν τῷ σαντζακῷ Ἐρζιντζάν, ῥεεῖ ἀρχικῶς πρὸς Δ, εἰτα δὲ πρὸς Β, διαρρέει τὴν πόλιν Μπαϊμπούρ, κλίνει πρὸς Α, κατόπιν πρὸς ΒΑ καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν Εὐφράτην μετὰ τῶν πόλεων Γκουιὲ καὶ Βατούμ, ἔχων μήκος 192 χλμ. καὶ εἰσδεχόμενος πολλοὺς παραποτάμους, ὧν κυριώτερος ὁ Σαμιάν-σοῦ, ὁ Ἰοπίρ σοῦ καὶ ὁ Τορετούμ-σοῦ, ὅστις ὑπὸ τιναν συγγέεται πρὸς τὸν Τσορόχ. Ὁ Ρόν (ὁ Φάσις, Φείσιον τῆς Γραφῆς), εἰς τὸν κατὰ

τὴν Βίβλον τεσσάρων ποταμῶν τοῦ Παραδείσου, ὅστις πηγάζων ἐκ τῶν νοτίων κλιτύων τοῦ Καυκάσου χύνεται εἰς τὸν Εὐφράτην, δὲν θεωρεῖται ποταμὸς τῆς Ἀρμενίας. Οὕτως ἡ Ἀρμενία εἶναι χώρα πολύρροτος, διαρρομένη ὑπὸ τῶν τεσσάρων ποταμῶν (Ἀράξου, Εὐφράτου, Τίγριος καὶ Φείσιονος, οἵτινες ἐπτόξιν κατὰ τὴν Γένεσιν (2, 10-15) τὸν Παράδεισον τῆς Ἐδέμ, ὁ ὁποῖος δέον νὰ ὑποτεθῇ κείμενος κάπου παρὰ τὸ Ἐρζερούμ.

Λίμναι.—Αἱ λίμναι τῆς Ἀρμενίας κεῖνται ἅπασαι εἰς μέγα ὕψος. Ἡ λίμνη τοῦ Βάν, ἡ κατὰ Στράβωνα (529) *Θωπίτις* ἡ *Ἀρσηνή* (ἀρμεν. Ἀρσιό καὶ νεοαρμεν. Τζόβ-Βανά) εὐρίσκεται εἰς ὕψος 1666 μετ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἔχουσα ὀλικὴν ἐπιφάνειαν 6300 τετραγ. χιλιομ. Ἡ *Οὐρμία*, σήμερον ἐν Περσίᾳ, κατὰ Στράβωνα Σπαῖτα (ὅπερ ἴσως λάθος τοῦ ἀντιγραφέως, ἀντὶ *Κάπαντα* ἐκ τοῦ περσικοῦ *Καπαούτ*=*Κυανή*, περσ. *Λεργιάτ*· *Σεχισαχ* = λίμνη τοῦ βασιλέως τῶν βασιλέων ἡ *Σαχί-γκιόλ* = λίμνη τοῦ Σάχου) εὐρίσκεται εἰς ὕψος 1330 μ. Ἀμφότεραι μὲν ἔχουσαι ἐκροήν εἰναι ἀλμυρά, ἡ μὲν τοῦ Βάν, οὕσα «νιρτίς» «ῥήττει καὶ διαβαίνει τὰς ἐσθλάς» κατὰ Στράβωνα, ἄρα τὰ ὕδατα αὐτῆς ἐθεωροῦντο ἔχοντα διαβρωτικὴν δύναμιν, ὅπερ σήμερον δὲν παρατηρεῖται, ἡ δὲ Οὐρμία (Στράβων 523), ἥς ἡ ἔκτασις ποικίλλει ἀναλόγως τῶν θρογῶν, εἶχεν ἅλματα ἐπανθούντα καὶ κρυσταλλοῦμενα, «κνισμῶδη καὶ ἐπαλγῆ». Τὸ ὕδωρ αὐτῆς εἶναι ἀλμυρότατον, τρίς ἀλμυρότερον τοῦ τῆς *Ἀσφαλτίτιδος* (*Νεκρᾶς θαλάσσης*), περιέχον χλωριούχον, βρωμιούχον καὶ ἰωδιούχον νάτριον ὡς καὶ θεικὴν μαγνησίαν. Ἄλλη λίμνη εἶναι ἡ *Γκιόλ-Τσαί* (*Κυανὸν ὕδωρ*), ἀρμεν. *Σεβαχκά*, ἴσως ἡ *Κυανή* τοῦ Στράβωνος, εἰς ὕψος 1925 μ., ἔχουσα μήκος 70 χμ. καὶ πλάτος 20 χμ περίπου, ἐν τῇ σημερινῇ δημοκρατίᾳ τῆς Ἀρμενίας, καὶ ἡ λίμνη τοῦ *Τσαλδιδρά*, τῆς ὁποίας τὰ ὕδατα ἐκρέουσιν εἰς τὸν ποταμὸν τοῦ Κάρς. Εἰς ἀπόστασιν 49 χλμ. ΒΑ τῆς πόλεως *Βαγιαζίτ* παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Σινέ-Δάγ (τοῦ ὄρους τῶν μινίων), ὅπερ εἶναι μία τῶν κορυφῶν τοῦ Ἀραράτ, κεῖται ἡ λίμνη *Μπαλουκ-Γκιόλ* (=λίμνη τῶν λυχνῶν), ἔχουσα ἐπιφάνειαν 50 τετρ. χμ., λίαν ἱχθυοτρόφος.

Κλίμα.—Ὡς τῆς ἐκ ὑψηλῆς θέσεως τῆς χώρας ἡ διαφορὰ τῆς θερμοκρασίας τοῦ θέρους ἀπὸ τῆς τοῦ χειμῶνος εἶναι μεγάλη. Ἐν Ἀλεξανδροπόλ τὸ θερμομετρον ἀνέρχεται τὸν Ἰούλιον εἰς 28°, ἐνθ' τὸν Ἰανουάριον κατέρχεται μέχρι—11°, ἐν Ἐριβάν 26° καὶ—11°. Ἐν Ἀλεξανδροπόλ πίπτει ἐτησίως βροχὴ 395 μόνον χιλιοστομέτρων, ἄρα τὸ κλίμα εἶναι ξηρότατον. Αἱ περισσότεραι βροχαὶ πίπτουσι τὸν Μάιον καὶ Ἰούνιον. Εἰς πολλὰ μέρη ἡ χιών, πάχους 1 καὶ 2 μέτρων, μένει ἐπὶ ἕξ μῆνας, πολλοὶ δὲ ποταμοὶ παγώνουν καθ' ὅλοκληρίαν. Εἰς τὴν Ἄνω Ἀρμενίαν πίπτει χιών ἐπὶ 7—8 μῆνας κατ' ἔτος, ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου μέχρι τοῦ Μαΐου. Ὀλιγώτερον δριμύς εἶναι ὁ χειμὼν εἰς τὸ πρὸς τὴν Τουρκίαν μέρος. Ἡ γρομμὴ τῶν αἰώνιων χιόνων τῶν ὄρεων, ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ Καυκάσου ἀρχίζει εἰς τὰ 3100 μ. ἀνέρχεται, ὡς ἐπὶ τῆς ξηρότητος τοῦ κλίματος ἐν τῇ Ἄνω Ἀρμενίᾳ εἰς τὰ 4100 μ., ἐπομένως δὲ μόνον αἱ κορυφαὶ τοῦ Μεγάλου Ἀραράτ καὶ τοῦ Ἀλαγκιὺς εἶναι κεκαλυμμέναι δι' αἰώνιων χιόνων. Τὰ ὄρη τοῦ Κουρδιστάν καὶ τὸ Μπίν-Γκιόλ ἔχουσι τὸ ὄριον τῆς

χιόνος εἰς τὰ 3300 μ. Εἰς τὰ θερμότερα μέρη τῆς χώρας τὸ ἔαρ ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ Μαρτίου, γενικῶς ὁμως ἡ ἀνθισ ἀρχεται μόλις τὸν Ἀπρίλιον, ἡ δὲ σπορὰ γίνεται κατὰ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς τούτου. Εἰς τὴν πόλιν Ἐρζερούμ τὸ ψῶχος γίνεται αἰσθητὸν ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου, ὅτε τὴν νύκτα παγώνει ἐνίοτε τὸ ὕδωρ, ἐνθ' εἰς ἄλλα μέρη τοῦ ὁμωνύμου νομοῦ ὀριμάζουσι τότε μόλις τὰ κεράσια καὶ ἀρχίζει ὁ θερισμός. Μετὰ τὰς θερινὰς ἡμέρας ἐπέρχεται τὸ φθινόπωρον, ὅπερ δὲν διαρκεῖ περισσότερον τοῦ ἔαρος, κατόπιν δὲ ὁ μακρὸς χειμὼν, καθ' ὃν πνέει βορρᾶς, ἐνθ' τὸ ἔαρ ξέφυρος καὶ τὸ θέρος νότιος καὶ ἀνατολικὸς ἄνεμος. Τὸ ἔδαφος ξηραίνεται εὐκόλως, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐδέχθη δὲ ὀρυχθῆαι μετὰ κόπου ἀπὸ τῆς ἀοχαΐτης δώρυγγος. Τοιαύτας κατεσκευάσεν ἡ *Σεμίραμις* μετὰ «διατεχνίσματος» (κατὰ Στράβωνα), χρησιμοποίησεν τὰ ὕδατα τοῦ φερωνύμου αὐτῇ ποταμοῦ, φέροντος καὶ σήμερον ἀκόμη τὸ ὄνομα *Σαχ-Μιριάμ-σοῦ* καὶ ἀρδεύοντος τοὺς κήπους τῆς πόλεως τοῦ Βάν. Τὸ κλίμα τῆς Ἀρμενίας εἶναι γενικῶς ὑγιές, ἐξαιρέσει τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἐριβάν.

Πλουτοπαραγωγικὸς πόρος.—Εἰς τὰς ὀρεοὺς χώρας ἡ ζώνη τῶν δένδρων φθάνει μέχρι 2550 μέτρων. Δαση σημαντικὰ καλύπτουσι τὰς κλιτύς τοῦ Ἀραράτ, ἰδίᾳ δὲ τὸς πρὸς Β καὶ Α. Ἐτεῖδ' ἡ δὲ ζώνη τῶν χιόνων ἀρχίζει εἰς τὰ 4000 μέτρα, παρεμπιπτεῖ ἱκανὸς χώρος διὰ τὰ βατώδη δενδρόλια. Ὁ οἶτος καλλιεργεῖται μέχρις ὕψους 2000 μ., ἡ δὲ κριθὴ μέχρι 2300 μ. ἐπὶ τοῦ Μπίν-Γκιόλ-Δάγ. Ἐκ τῶν ὀπωροφόρων προκόπτουσιν ἡ βερυκοκέα (*prunus Armeniaca*), τῆς ὁποίας οἱ Ἀρμένιοι θεωροῦσι πατρίδα τὴν Ἀρμενίαν, ἡ ροδακινέα, ἡ κερασεῖα ἡ μηλέα, ἡ ἀπιδέα, ἡ δαμασκηναία, ἡ ροαία καὶ ἡ σιχομορέα, εἰς δὲ τὰ θερμότερα μέρη, ἐκτὸς τούτων, ἡ εὐλοκερατέα καὶ ἡ σινθί. Ἐπὶ τοῦ Ἀραράτ, εἰς ὕψος 1300 μέτρων, ἐκκαλλινοῦντο κατὰ ἀννημονεύτων χρόνων κλήματα ἀμπέλου εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀμπέλου τοῦ Νου-Αλ-σταφυλαί τοῦ Ἀραράτ εἶναι εὐχνοί καὶ εὐγενεῖαι. Πρὸς τοὺς αὐτοὺς καλλιεργοῦνται ὁ βῆμβαξ, τὸ σιρόμιον, ὁ καπνὸς καὶ τὸ λίνον. Εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς χώρας καλλιεργεῖται καὶ ὁ σιτάρι. Οἱ Ἀρμένιοι θεωροῦσι τὴν χώραν τῶν πατρίδων τοῦ Ἐρζερούμ καὶ τοῦ Ὀρμίνου (*Armenius*).

Ἡ Ἀρμενία τρέφει κάπρους, ἐλάφους, ὄρνεις, βαυβάλους βόας, πρόβατα. Οἱ Ἴπποι τοῦ Καραμπάγ καὶ τοῦ ἀρμενικοῦ Κουρδιστάν εἶναι διάσημοι διὰ τὴν ὥκυπδιαν των. Τοιοῦτους ἀπέστελλον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους οἱ Ἀρμένιοι ἡγεμόνες πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Περσίας (κατὰ μαρτυρίαν τοῦ *Σενοφῶντος* ἐν Κύρ Ἀναβ.). Εἰς τὰ δάση ζῶσι τίγρεις, λεοπαρδάλεις, θάιναι, ἀγριοὶ λύγες, λύκοι, ἀλώπεκες, ἀγριοὶ κύνες, ὄναχοι κλπ. Λέοντες εἶναι σπανιώτατοι. Πτηνῶν καὶ ἱχθύων ὑπάρχουσι πολλὰ εἶδη. Αἱ μέλισσαι παράγουσιν εἰς τὰ πρὸς τὸν Εὐφράτην μέρη ἀφθονον μέλι. Γνωσταὶ εἶναι αἱ ὠραῖαι γαλαὶ τοῦ Βάν, ὀνομαζόμεναι ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων γάλοι τῆς Ἀγκύρας.

Τὰ κυριώτερα ὀρυκτὰ προϊόντα τῆς χώρας εἶναι μάργον, βώλος ἀρμενικὸς λίαν καλῆς ποιότητος, ἄλας, σιμπετρία καὶ νίτρον, ἐκ τῶν μετάλλων δὲ σιδήρος, χαλκός, ἀρσενικόν, μαγνήτης λίθος, ὑδράργυρος, μόλυβδος, ἀργυρὸς. Εἰς τινὰ δὲ μέρη ἰδίως εἰς τὴν ἀρχαίαν Σοφηνήν, ὑπάρχουσι καὶ ἱχνη χουσοῦ. Τὰ περὶ τούτου ἀναφέρει καὶ ὁ Στράβων λέγων, ὅτι χρυσὸς ὑπῆρχεν ἐν τῇ Συσπι-

ρίτιδι, εἰς τὰ Κάβαλλα, ὅπου ἀποσταλεῖς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὁ Μένων μετὰ στρατιωτῶν ἀπηγγονίσθη ὑπὸ τῶν ἐγγυχορίων. Ἄλλο ὀρυκτὸν προϊόν ἀναφέρει ὁ Στράβων τὴν σάνδουκα (ἡ σάνδικα), ὕλην βαφικὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν πορφύραν, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο καὶ «ἀρμένιον χρῶμα» (ἐρυθρόν). Ἐν τῷ νομῷ τοῦ Βάν ὑπάρχουσι καὶ κοιτάσματα γαιάνθρακος ὡς καὶ μεταλλεῖα ἀργυροῦχος μόλυβδου, θειοῦχος ἀρσενικοῦ, αἰμαίντου, βόρακος, κασιτέρου, ἐτι δὲ καὶ χρωμίου, μαγγανησίου, γραφίτου, λιγνίτου κ. λ., ὡς καὶ ὀρυκτὰ κιμωλίας, ἀοβάτου καὶ γύψου. Βεβαία θεωρεῖται ἡ ὑπαρξὶς πτηνῶν πετρελαίου. Ἀλυσκαὶ ὑπάρχουσιν ἐν τῷ νομῷ Βάν.

—[ΓΕΩΛΟΓΙΑ] Γεωλογικῶς ἡ Ἀρμενία ἀποτελεῖται ἐκ ἀρχαίων πετρωμάτων, ὑπὲρ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουσιν πρὸς Β. μὲν παλαιολιθικά, πρὸς Ν. δὲ μεταγενέστερα τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν ὑπὸ ἡφαιστειακῶν ἐκρήξεων ἐκταθεισῶν πρὸς Ν. μέχρι τῆς λίμνης τοῦ Βάν. Κατὰ τὸν *J. de Morgan*: *Les premières civilisations*, σελ. 51, 91, 164), το ὑπῆλθεν τοῦ Ἰράν καὶ τὸ τοῦ Ἐρζερούμ ἀνηψήθη περὶ τὰ τέλη τῆς τριτογενεῖς περιόδου, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ ἐποχὴν ἐσχηματίσθησαν καὶ τὰ ἡφαιστεια (Ἀραράτ, Ἀλαγκιὺς, Δελβάρ, Σαβαλάν, Σαχέντ, Δεμαβέντ). Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς γεωλογικῆς ταύτης ἐποχῆς, τὸ Ἀζερμπαϊτζάν καὶ αἱ γειτονικαὶ χώραι, μὴ ἀνηψωθεῖσαι ἀκόμη, εἶχον κλίμα ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς σημερινῆς ζώνης τῶν τροπικῶν, τρέφουσαι ἐλέφαντας, ρινόκεφους καὶ ὅλα τὰ ζῷα τῶν θερμῶν καὶ ὑγρῶν ζωνῶν. Κατὰ τὴν πλειόκαινον ἐσχηματίσθησαν τὰ ὕψηματα τοῦ ἐδάφους, κατὰ δὲ τὴν τεταρτογενὴ ἐποχὴν ἡ Ἀρμενία, τὸ Ἰράν καὶ ὁ Καυκάσος ἐκαλύφθησαν ὑπὸ χιόνων. Ἡ δρᾶσις τῶν ἡφαιστειῶν ἐξηκολοῦθη ἐπὶ πολὺ μετὰ τὰς πρώτας ἐκρήξεις. μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν κατέφθην ὁ ἀνθρώπος μετὰ τὴν τῆξιν τῶν χιόνων. Ἐν τῷ περσοαρμενικῷ Ἀζερμπαϊτζάν, ὅπου ἐξετάθησαν αἱ ἐν Περσίᾳ μελετᾶται τοῦ *J. de Morgan*, δὲν ἀπαντῶσιν ἱχνη τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀρχαιότεροι τάφοι εἰς τῆς ἡλικίας τοῦ χαλκοῦ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1200 π. Χ. ἐμφανίζονται καὶ ὁ σιδήρος.

—[ΑΡΧΑΙΟΛ.] Ἀρχαιολογικὰ ἀνασκαφαὶ δὲν ἔγιναν συστηματικῶς ἐν τῇ κυρίῳ Ἀρμενίᾳ τὸ 1887—1888 ἀνέλαβε τοιαύτας ὁ καὶ ἐκ τῶν ἐν Περσίᾳ καὶ Καυκάσῳ ἀρχαιολογικῶν μελετῶν καὶ ἀνασκαφῶν γνωστὸς Γάλλος *Jacques de Morgan*. Ἀλλ' ἡ αὐτοκρατορικὴ ρωσικὴ Κυβέρνησις ἀπηγόρευσε τὴν ἐξακολούθησιν αὐτῶν, ἀναθέσασα τὰς ἀνασκαφὰς ἐκ ρωσικῆν ἐπιτροπῆν, ἥτις λίαν ἀτελῶς ἐξηκολούθησε τὰς ἐργασίας.

Ἦδη, ἐν τῇ ἀνεξεργήτῳ Ἀρμενίᾳ καταβάλλεται, φαίνεται, μεγαλυτέρα προσοχὴ περὶ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων ἀρμενικῶν μνημείων, ἰδρυθῆ δὲ καὶ ἐπιτροπὴ πρὸς προστασίαν αὐτῶν. Εἰς ἐν τῶν τελευταίων δελτίων (Φεβρουάριος 1928) τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης δημοσιεύεται τὸ κείμενον σφηνοειδοῦς ἐπιγραφῆς τοῦ Χαλδαίου βασιλέως *Ρούς Α'* (733—714 π. Χ.). Ἡ πλάξ, ἐφ' ἣς ἡ ἐπιγραφὴ, ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Ἀρμενίου ἱστορικοῦ *Ἀδαμπεκιάν* τὸν Ἰούλιον 1927 ἐν τῷ ἐκροταφειῷ τῆς πόλεως *Νόρ Μπαγιαζί* (Νέον Βαγιαζίτ). Εἶναι ὄγκος βασάλτου, οὐδὲν αἱ δύο πλευραὶ εἶναι πλήρεις σφηνοειδῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα

διατηρούνται καλώς. Ἡ ἐπιγραφή ἀναγνωσθεῖσα καὶ ἐρμηνευθεῖσα ἔχει μεγάλην ιστορικὴν σπουδαιότητα, διότι ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφομένη χώρα *Ἐλιχουκή* (ἢ *Βελί Κοινη*) εἶναι ἡ σημερινὴ Ἀρμενικὴ ἐπαρχία Νόρ-Μπαγιαζέτ. Τὴν *Βελί Κοινη* θεωρεῖ ὁ Ρώσος καθηγητὴς *Μεσσαρινώφ* ὡς τὴν ἀρχαίαν *Κολχίδα*. Ἀν τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἡ ἐπιγραφή δεικνύει ὅτι αἱ χαλδαϊκαὶ κατακτήσεις ἐξετάθησαν πολὺ βορειότερον ἢ ὅσον ὑποτίθεται. Ἐν τῇ τουρκικῇ Ἀρμενίᾳ οὐδέποτε ἐγένοντο σοβαρὰ ἀρχαιολογικὰ ἐξερευνήσεις, διότι ἀντέδρα πάντοτε ἡ τουρκικὴ κυβερνήσις. Μόνον μελέται τινὲς ἐγένοντο εἰς τὴν πόλιν Βάν, τὴν *Θωπιίδα*, κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνιστάς, περὶ τὴν ὁποίαν στρέφονται αἱ πρῶται προϊστορικαὶ παραδόσεις καὶ τὰ πρῶτα ιστορικὰ γεγονότα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Ἀρμενίας, αἵτε κέντρον τοῦ βασιλείου τοῦ *Βασπουραγκάν*. Αἱ παρὰ τὸ Βάν ἀρχαῖαι σφηνοειδεῖς ἐπιγραφαὶ (*βανικοί*) θεωροῦνται ἀναγόμεναι εἰς ἐποχὴν πολὺ ἀρχαιότεραν τῆς ἐμφανίσεως τῶν καθ' αὐτὸν Ἀρμενίων εἰς τὸ ὑψηλὸν τοῦ Ἐρζερούμ.

Περὶ Ἀρμενικὸν νομισμᾶτον γίνεται λόγος κατωτέρω ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τέχνῃ τῆς Ἀρμενίας.

— [ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ. — ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ.] Ἡ Ἀρμενία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ περσικῇ γλώσσῃ λέγεται *Αρμίνια*, ἐν δὲ τῇ νεωτέρᾳ περσικῇ καὶ τουρκικῇ *Ερμενιστάν*. Ἡ ὀνομασία ὅμως, ἣτις ἀπεδόθη εἰς τοὺς Ἀρμενίους ἐκ τοῦ σημαντικωτέρου ἡγεμόνος καὶ πρώτου ἰδρυτοῦ τῆς φυλῆς αὐτῶν *Χαϊκ*, θανόντος τῷ 2,265 π.Χ., εἶναι *Χαϊκ* ἢ *Χαϊκάν* (πληθ. τοῦ *Χαϊ*, ὡς λέγεται σήμερον Ἀρμενιστὴ ὁ Ἀρμένιος) ἢ *Χαϊγκιζάν* (ἀπογονοὶ τοῦ *Χαϊ*) ἐξ οὗ καὶ ἡ χώρα αὐτῶν πρότερον ὀνομάζετο *Χαϊσαδάν*. Κατὰ τὸν ὁμόφυλον αὐτοῖς ἱστοριογράφον *Μωυσῆν τὸν Χωρηνόν* (δὲς αἰὼν μ.Χ.) οἱ *Χαϊκάν* οὐτοὶ ἐκλήθησαν εἰτα Ἀρμένιοι ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ *Ἀράμ*, τοῦ πρώτου διαδόχου τοῦ *Χαϊκ*, τοῦ κατακτήσαντος τὴν Καππαδοκίαν καὶ διὰ τοῦ στρατηγοῦ αὐτοῦ *Μεσίχ* ἰδρύσαντος τὴν *Καϊσάρειαν*, τὴν πρῶτον μὲν κατὰ Στράβωνα (XIV, 2, 29) ὀνομασθεῖσαν *Μαζάκα*, εἰτα δὲ καὶ *Εὐσέβεια* καὶ τελευταίον *Καϊσάρειαν*, πρὸς τιμὴν τοῦ *Τιβερίου Καίσαρος* (Παρνασ. ἐτ. 1892 σ. 607—608). «Ἀπὸ τοῦ ὀνόματος Ἀράμ εἰς τὰ ἔθνη καλοῦσιν ἡμᾶς, οἱ μὲν Ἕλληνες Ἀρμέν, οἱ δὲ Πέρσαι καὶ Σύροι Ἀρμενίμ» (*Μωῦσ. ἱστορ. IV*, σελ. 12). Ὁ ἱστορικὸς καὶ ἐθνογράφος *Μ. V. Ερμπού*, φρονεῖ ὅτι οἱ *Χαϊκάν* ὀνομασθήσαν Ἀρμενιοὶ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ Ἀράμ, ἀλλ' ἐξ ἐνός τῶν υἱῶν τοῦ *Χαϊκ*, τοῦ καλουμένου *Ἀρμινάκ* (*Revue de l'Orient Chr.* ap. 1896 p. 329. *Mayer's Convers. Lex.* tom. I. p. 1099). Οἱ Ἀρμένιοι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τοῦ *Ιάφθ*, τοῦ τριτοκόκου υἱοῦ τοῦ Νῶε, διότι ὁ πρώτος γενάρχη αὐτῶν, ὁ *Χαϊκ*, ἦτο υἱὸς τοῦ *Θοργαμά* (Γεν. X. 3), οὗτος δὲ ἔγγονος τοῦ Νῶε, δι' οὗ καὶ ἰσχυρίζονται ἐγκαυχώμενοι ὅτι εἶναι οἱ πρῶτοι ἐν τῇ κόσμῳ ἀνθρώποι μετὰ τὸν Νῶε, ἀφοῦ ἡ κιβωτὸς αὐτοῦ μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ παγκοσμίου ἐκείνου κατακλυσμοῦ ἐκάθισεν ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἀράράτ τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῇ περσιῇ τῆς Ἀρμενίας. Σύροι ὅμως καὶ Χαλδαῖοι διατείνονται ὅτι τὸ ἐν τῇ γῇ τοῦ Κουρδικτάν ὄρος *Τουσνδί*, αὐτὸ εἶναι τὸ ὄρος Ἀράράτ. Διατείνονται δ' ὅτι τῇ κιβωτὸς τὰ τεμάχια ἀνακαλυφθέντα ἐπὶ τῆς ὑψηλοτάτης τοῦ ὄρους κορυφῆς (ὕψους 16,254 ποδῶν) φυλάσσονται σήμερον ἐν τῇ μονῇ τοῦ *Ἐτζιματισίν*. Περὶ τῶν τε-

μαχίων τούτων ἀναφέρει ὁ *Εὐσέβιος* «ἐν δρασιν Ἀραράτ ἡ κιβωτὸς καθίσαι λέγεται, καὶ φασιν εἰς θεῖον θεικνύσθαι ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἀρμενίας λεύσανα τῆς κιβωτοῦ».

Ἀφ' ἑτέρου οἱ Ἕλληνες θεωροῦντες τὴν Ἑλλάδα ὡς τὸ κέντρον τοῦ τότε κόσμου, εἰς τὸ ὅποιον κατέληγε καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξεπορεύετο πᾶσα μεταναστευτικὴ καὶ ἀποικιστικὴ κίνησις, διέσωσαν παραδόσεις, καθ' ἃς οἱ πρῶτοι οἰκισταὶ τῆς Ἀρμενίας προήρχοντο ἐξ Ἑλλάδος. Ὁ Στράβων (C 503, 10. 15) ἀναφέρει φήμας καθ' ἃς οἰκιστὴς τῆς Ἀρμενίας ἦτο Ἀρμενος ὁ Θεσσαλός, ὅστις συνεμετέσχε τῆς ὑπὸ τὸν Ἰάσωνα ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας: «Λέγεται δ' Ἰάσωνα μετὰ Ἀρμένου τοῦ Θεσσαλοῦ κατὰ τὸν πλοῦν τὸν ἐπὶ τοῖς Κόλχοις ὁρμήσαι μέχρι τῆς Κασπίας θαλάσσης καὶ τὴν Ἰβηρίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν ἐπελθεῖν καὶ πολλὰ τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Μηδίας, ὡς μαρτυρεῖ τὰ τε Ἰασόνια καὶ ἄλλα ὑπομνήματα, τὸν δὲ Ἀρμενον εἶναι ἐξ Ἀρμενίας πόλεως τῶν περὶ τὴν Βοιωτίδα λίμνην μετὰ Φεωῶν καὶ Λαρίσης, τοὺς σὺν τούτῳ τε οἰκίσαι τὴν τε Ἀχιλλοῦν καὶ τὴν Συσπιρίτιν ἕως Καλαχωνῆς καὶ Διὰβρην, καὶ δὴ καὶ τὴν Ἀρμενίαν ὑπόλοιπον καταλιπεῖν». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡρόδοτος, βασιζόμενος εἰς μακεδονικὰς παραδόσεις, εὐρωπαϊκὴν ἀποδίδει καταγωγὴν εἰς τοὺς Ἀρμενίους, θεωρῶν αὐτοὺς συγγενεῖς τῶν Φρυγῶν, οἵτινες εἶχον μεταναστεύσει ἐκ Μακεδονίας εἰς Μικρὰν Ἀσίαν (VII, 73): «Οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσιν, ἐκάλοντο πρότερον Βοίγες, χρόνον ὅσον Εὐρωπῆϊοι ἐόντες σύνοικοι ἦσαν Μακεδόνων, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίαν ἅμα τῇ χώρῃ καὶ τὸν ὄνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας». Καὶ κατωτέρω: «Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περὶ Φρύγας ἐσεσάχατο (ἔβηλ. ἦσαν σεσαγμένοι) ἐόντες Φρυγῶν ἀποικοί».

Γνωστὸν ὅμως εἶναι, ὅτι διὰ τοῦ Βοσπόρου ἡ καὶ πρὸ τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο ἡπείρων, ὅτε καὶ Σιενὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου ἦσαν ποταμοί, διεξήλθον συγκατ' ἀποικισμοῦ λαὸν ἐξ Εὐρώπης εἰς Ἀσίαν καὶ ἐπὶ τὰ νάπαινα. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῶν Φρυγῶν λέγεται ὅτι οἰκοῦντες ἀρχικῶς εἰς Ἀσίαν μετ' ἀστυνέου ἐκίθην διὰ τοῦ Βοσπόρου ἢ τοῦ Ἑλλησπόντου εἰς ὁμάδην ἢ Μακεδονίαν, ὁπόθεν πάλιν βοιωτέρων διεπραιώθησαν εἰς Ἀσίαν, ὡς ἄλλοις τε καὶ οἱ Θυράκις, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Στράβων λέγει «φασὶ δὲ καὶ Θρακῶν τινες τοὺς προσαγορευομένους Σαριπάρους, ὅσον κεφαλοτόμους, οἰκῆσαι ὑπὲρ τῆς Ἀρμενίας πλησίον Γευρανίων καὶ Μήρων» (Στράβων 455, 45 ἐκδ. Βόννης). Σημειωτέον, ὅτι ἡ λέξις *Σαριπάρους*, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται ἐνταῦθα ὁ Στράβων, εἶναι περσικὴ, σύνθετος ἐκ τοῦ *σαρ* (σάρ=κεφαλὴ) καὶ *πάρ* (=μένειν, παρ=μικρὸν τεμάχιον, ὁ παρὰ=λεπτόν), καὶ ὁρθῶς μεταφράζει ὁ Στράβων αὐτὴν διὰ τοῦ κεφαλοτόμος. Δεικνύει ἄρα τὸ χωρίον τοῦτο, τοῦ λίαν ἀξιοπύστου Στράβωνος, τὴν συχνὴν ἐπικοινωνίαν, ἣτις ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων ὑπῆρχε μετὰ τῶν λαῶν τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου καὶ τῆς Προσθίης Ἀσίας. Ἀρκεῖ ὅμως ἐν ἀόριστον «λέγουσι» τοῦ Ἡροδότου, ἐπὶ μακεδονικῶν βασιζόμενον παραδόσεων, πρὸς ἀναμφισβήτητον ὑπόστησιν τῆς θεωρίας, καθ' ἣν οἱ Ἀρμένιοι εἶναι συγγενεῖς τῶν Μακεδόνων, ὡς γράφει ὁ J. de Morgan εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Histoire du peuple arménien» ἔργον του (Παρίσιος 1919) ἢ τῶν Θρακῶν, ὡς ὑποστηρίζουσι σύγχρονοι Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ καὶ τὰ κατὰ τὰς σύζητήσεις τῆς εἰρήνης τῇ

1919—1920 ἐκδοθέντα καὶ διανεμηθέντα Ἀρμενικὰ ὑπομνήματα καὶ φυλλάδια; Ἄλλος Ἀρμένιος, ὁ *Κεβόρκ Μεσρόπ*, γράφον ὡσαύτως μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον, θεωρεῖ γενικῶς ἀνεγνωρισμένην ἀλήθειαν τὸ ὅτι οἱ Ἀρμένιοι εἶναι καταγωγῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς. Προσθέτει δὲ ὡς γενικῶς ἐπίσης δεκτὴν τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν εἰς ἐποχὴν παλαιότητα οἱ Ἀρμένιοι ἤλθον ἐκ τῆς χώρας τῆς καταγωγῆς αὐτῶν σχεδὸν συγχρόνως μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐχωρίσθησαν εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Θράκης καὶ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου, ὁπόθεν οἱ μὲν Ἕλληνες ἐξηκολούθησαν τὴν μετακίνησιν αὐτῶν μέχρι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ οἱ Ἀρμένιοι, διαβάντες «ἐκ νέου» τὰ Σιενὰ τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου, ἐπέστρεψαν εἰς Ἀσίαν. Πρὸς ἐπίρροσιν τῆς γνώμης ταύτης ὁ Μεσρόπ ἀναφέρει εἰς τὴν *Armenische Grammatik* καὶ εἰς τὰς *Armenische Studien* τοῦ *Hübischmann*, εἰς τὴν *Histoire des Anciens Arméniens* τοῦ *M. Dolens* καὶ 4. *Χαϊκ*, εἰς τὴν *Esquisse d'une Grammaire de l'arménien classique* (Βιέννη 1903) καὶ εἰς ἄλλα γλωσσολογικὰ καὶ ἐθνολογικὰ ἔργα. Κατὰ ταῦτα οἱ Ἀρμένιοι εἶναι συγγενεῖς τῶν Ἑλλήνων, ἐλθόντες μετ' αὐτῶν ἀρχικῶς ἐξ Ἀσίας εἰς Εὐρώπην, ὁπόθεν βοιωτέρων οἱ Ἀρμένιοι ἐπέστρεψαν εἰς Ἀσίαν.

Κατ' ἄλλας ὁμως ἐθνολογικὰς θεωρίας οἱ Ἀρμένιοι ἤλθον εἰς τὸ Ἀρμενικὸν ὁροπέδιον ἐκ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀσίας, ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ τοῦ Παμῖρ καὶ τοῦ Ἰνδοῦ-Κούχ (*Κούχ* εἶναι περσικὴ λέξις σημαίνουσα ὄρος). Πάντως θεωρεῖται βεβαίον, ὅτι καὶ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἀρμενίων εἰς τὴν χώραν τοῦ *Ναϊρῆ* καὶ τοῦ *Οὐραρτου*, τὴν κατόπιν Ἀρμενίαν, αὕτη κατεφύγετο ὑπὸ λαοῦ ἢ λαῶν ἀγνώστων. Ὡς βέβαιον ὅμως θεωρεῖται ὅτι κατὰ τὸν 9ον π. Χ. αἰῶνα ἤδη εἰς τὰς Ἀρμενικὰς χώρας λαὸς ἀνήκων ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογένειας Ἑλλήνων, ἣτις ἦτο διωκομένη καθ' ὅλην τὴν Προσθίαν Ἀσίαν καὶ εἶχε γλώσσαν ἢ γλώσσας καταγωγῆς ἐκ τῆς Ἀσίας. Μετὰ τὸν πρωτο-Ἀρμενίων τούτων ἦσαν ἀναμιγνύμενα στοιχεῖα σημιτικὰ, ἀσσυριακῆς ἢ καὶ ἐβραϊκῆς καταγωγῆς. Μεταξὺ τῶν διαφορῶν τούτων ἀρίων καὶ μὴ ἀρίων λαῶν ἀναφέρονται οἱ Χαλδαῖοι (Χαλδαῖ, *Χαλδαι*) οἱ Μαννάς, οἱ Μαδιανοί, οἱ Συσπιρίται, οἱ Πακτιοὶ, οἱ Μαυδινοί, οἱ Τάρκαι, οἱ Μακρονες, οἱ Κατάσες, οἱ Μόσχοι, (*Mouchkeu*), οἱ Οὐτηνοί, οἱ Ἀλβανοί (οἱ τοῦ Καυκάσου), οἱ Ἰβήρες, οἱ Σιούνοιοι, οἱ Σεβορδινοί, οἱ Γορδαῖοι, οἱ Σακοί, οἱ Κάσπιοι κ. λ., ἐπὶ πᾶσι δὲ οἱ Χιττίται ἢ Χετταῖοι (οἱ *Λευκοῦροι* τοῦ Στράβωνος), τοὺς ὁποίους θεωρεῖ προπάτορας τῶν Ἀρμενίων ὁ ἀποθανὼν Ἀρμένιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Ουρμυάν*, συγγραφεὺς μεγάλης ἱστορίας τῆς Ἀρμενίας. Ὡς ἐκ τῆς τῶν αὐτῆς μικτῆς καταγωγῆς αὐτῶν, οἱ Ἀρμένιοι ἐμφανίζουσι διαφορὰς φυσικοὺς τύπους. Ὁ Ρώσος ἐθνολόγος *Χανικιν*, μελετῶν τοὺς Ἀρμένιους τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Βόλγα πόλεως Ἀστραχάν, θεωρομένους ὡς μὴ ἐλθόντας εἰς ἐπιμεξίαν πρὸς ξένα στοιχεῖα, ἀφ' οὗ ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ κατὰ τὸν 14ον μ. Χ. αἰῶνα, εὐρίσκει αὐτοὺς ὑψηλοὺς τὸ ἀνάστημα καὶ δολιχοκέφαλους, ἄρα ἱρανικῆς, ἥτοι περσικῆς (Ἰνδοευρωπαϊκῆς, ἀρίαν) ἔχοντας τὴν προέλευσιν, μὲ δαθάλμους μαύρους, εἰσχωροῦντας ὅμως εἰς τὴν κοκκινὴν βαυτικὴν τῶν ὀφθαλμῶν τῶν Περσῶν. Ἡ ρις τῶν Ἀρμενίων τούτων εἶναι πε-

ρισσότερον ἀέτιος καὶ λίαν ἐπιμήκης, ἐνῶ καὶ τὸ ὠσεῖδες σχῆμα τοῦ προσώπου τῶν εἶναι ἐπιμηκέστερον τοῦ τῶν Περσῶν. Ὁ *Μπλουμπαχ* (*Blumenbach*), μελετήσας τοὺς ἐν Ἀμστελδάμῳ Ἑβραίους καὶ Ἀρμενίους ἐμπόρους, εὗρε μεγάλην ὁμοιότητα εἰς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιογνωμίας τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἑβραίων. Ἄλλοι ἐθνολόγοι μελετήσαντες τοὺς Ἀρμενίους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εὗρον διαφορὰς ἀκόμη καὶ ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον, ἀλλ' οἱ διάφοροι οὗτοι τύποι εἶναι δυνατόν νὰ συγχωνευθῶσιν εἰς δύο.

Γενικῶς οἱ Ἀρμένιοι ἔχουσιν ἀνάστημα ὑψηλότερον τοῦ μεσαίου. Εἰς τὸν Καυκάσον εὐρέθησαν ἀνάστηματα ἀπὸ μ. 1.66 μέχρις 1.68. Ὡς μέσον αὐτῶν ἀνάστημα θεωρεῖται τὸ 1.66 μ. Ἀφ' ἑτέρου διάφοροι ἐθνολόγοι μελετήσαντες τοὺς Ἀρμενίους τοῦ Καυκάσου εὐρίσκουσιν αὐτοὺς ἀναμφισβητήτως βραχυκεφάλους μὲ ἀναλογίαν πλάτους πρὸς μήκος 84—85, 69 (ἐπὶ μήκους 100). Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οἱ Ἀρμένιοι πλησιάζουσιν πρὸς τοὺς γείτονας αὐτῶν Κούρδους καὶ Λαζοὺς. ἔχουσιν ὀρεῖα ἐπιμήκη καὶ σχετικῶς πολὺ ὀλίγον πλατεῖαν. Ἀρα ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῆς ρινὸς εἶναι λεπτόρρινοι. Πλατυρρινούς Ἀρμενίους δὲν παρατήρησεν ὁ *Πιτάρ*. (Ἰδε *E. Pittard: Les races et l'Histoire*, σελ. 452—458). Ὑπάρχουσιν ὅμως ἄρκετοι μεσόρρινοι. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἡ ρις τῶν Ἀρμενίων εἶναι εὐθεία μὲ τάσεις πρὸς τὴν ἀέτιον, συχνάκις δὲ τὸ ἄκρον αὐτῆς κλίνει πρὸς τὰ κάτω, ὡς καὶ ἡ τῶν Κούρδων. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν Ἀρμενίων εἶναι θαλάσσης καστανοὶ καὶ μαύροι (86—89 ἐπὶ τοῖς 100). Ὀλίγοι (4 ἐπὶ τοῖς 100) ἔχουσιν ὀφθαλμοὺς κυανοῦς. Καὶ ἡ κόρη αὐτῶν εἶναι μαύρη ἢ βαθύως καστανή. Ἀρμένιοι μὲ ξανθὴν κόμην δὲν ὑπάρχουσι, ἀν καὶ εἰς ἐθνολόγους ἀναγράφει τοιοῦτους ἐν ἐλαχίστῃ ἀναλογίᾳ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ Ἀρμένιοι κατ' ἀνάγκην ἐξ ὁμάδος λαῶν λίαν βραχυκεφάλων, μετὰ τῶν ὁποίων διακρίνονται δὲ κύριοι τύποι, οἱ ὑψηλόσσομοι (25 ἐ. 100) καὶ οἱ μικροὶ ἀναστήματος (20 ἐ. 100). Πάντως θεωροῦνται λίαν συγγενεῖς τῶν Κούρδων, καταγόμενοι πιθανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς ἐθνικῆς ὁμάδος. Εἶναι ἄρα οἱ δύο οὗτοι λαοὶ ἐκ καταγωγῆς ἀδελφοί, τοὺς ὁποίους αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαι κατέστησαν ἐχθροὺς, ἀνήκοντας ὅμως εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀνθρωπολογικὴν κατηγορίαν, τὴν *Ἀρμενο-κουρδικήν*, προσομοιάζουσαν πιθανῶς πρὸς τὴν τῶν ἀρχαίων Μήδων, ἀν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένον ἐλλείπει ὁστολογικῶν στοιχείων. Διὰ τὴν προϊστορικὴν ὁμως περιόδον ἐλλείπουσι καθ' ὅλοκληρὴν στοιχεῖα περὶ τῶν Ἀρμενο-Κούρδων. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, ἡθεοθεῖς μόνον ἐπιτρέπονται, τοιαυτὴν δὲ ὑπόθεσιν ἐκφέρει ὁ *Pittard* θεωρῶν τοὺς Ἀρμενίους ἢ Ἀρμενο-Κούρδους ὡς τοὺς μόνους σημερινούς ἀπογόνους τῶν Χαλδαίων, Ἑλαμιτῶν, Ἀραμίων κ.λ.π., οἵτινες γλωσσικῶς τοὐλάχιστον ἀνήκουσιν εἰς τὴν σημιτικὴν οἰκογένειαν. Οὕτως ὁ *Pittard*, βασιζόμενος ἐπὶ ἀνθρωπολογικῶν δεδομένων, συμπίπτει πρὸς τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ πρὸς τὸν Ἀρμένιον ἱστορικὸν *Μωσῆν τὸν Χωρηνόν* (Χωρέν), ἀλλὰ περιτίπτει εἰς ἀντίφασιν πρὸς τοὺς συγχρόνους Ἀρμενίους ἱστορικοὺς καὶ πρὸς τὸν ἀκολουθοῦντα τούτους J. de Morgan, οἵτινες, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὑποστηρίζουσιν, ὅτι οἱ Ἀρμένιοι εἶναι Ἀριοὶ καὶ ἤλθον ἐξ Εὐρώπης καὶ δὴ

ἐκ χώρας κειμένης μεταξύ τῆς Θράκης καὶ τῆς Ἰλλυρίας, ἄρα τῆς Μακεδονίας.

Ἡ ἐπιμονὴ ὁμοῦ αὐτῆς τῶν Ἀρμενίων νὰ παριστάσιν ἑαυτοὺς Εὐρωπαίους, ἰδίᾳ κατὰ τὰς μεταπολεμικὰς συνδιασκέψεις τῆς εἰρήνης, ἴσως νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς πολιτικούς λόγους. Ἐν Ἀμερικῇ π.χ. οἱ Ἀρμένιοι ἐδέχθη νὰ ἐπιμεινῶσιν εἰς τὴν νεωτέραν ταύτην ἐθνολογικὴν θεωρίαν, ὅπως μὴ ἐφαρμοσθῇ καὶ κατ' αὐτῶν ὁ περὶ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐξ Ἀσίας (Ἰαπώνων) μεταναστῶν νόμος.

Εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι ἡ νεωτέρα ἐθνολογικὴ αὐτῆς θεωρία ἐνέχει τοῦτο τὸ ἀληθές, τὸ καὶ ἱστορικῶς ὑποστηριζόμενον σήμερον ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων, ὅτι δηλαδὴ μικρὰ ὁμάς διαβάσα, ὡς καὶ ἄλλοι λαοὶ (Φρύγες), διὰ Θράκης εἰς Μικράν Ἀσίαν, ἤλθεν εἰς ἐπιμειξίαν μετὰ τῶν ἐκεῖ προϋπαρχόντων λαῶν καὶ κυρίως τῶν Χιτιτῶν, μεταναστεύσασα κατόπιν ἀνατολικώτερον πρὸς τὸ ὑψίπεδον τοῦ Καυκάσου καὶ συγχωνευθεῖσα μετὰ τὸν ἐντοπίων ἄλλης καταγωγῆς λαῶν, ἀλλὰ δώσασα εἰς αὐτοὺς τὸ ἴδιον αὐτῆς ὄνομα, ὡς συνέβη ἐν Βουλγαρίᾳ, ὅπου μικρὰ μογγολικῆς καταγωγῆς ὁμάς ἀφωμοιωθῆναι γλωσσικῶς μετὰ τῶν προηγουμένων ἐλθόντων Σλαβῶν, ἀλλ' ἐπικρατήσασα ἐν τῇ ὀνομασίᾳ τῆς χώρας καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς, καὶ ὡς συνέβη ἐν Γαλλίᾳ, ὅπου λαὸς γερμανικός, οἱ Φράγκοι, ἐπέβαλον τὸ ἴδιόν των ὄνομα εἰς τοὺς προϋπάρχοντας Γαλάτας.

Τῆς μετὰ τῶν Χετταίων ἡ Χιτιτῶν ἐπιμειξία, ἡ συγγενείας τῶν Ἀρμενίων ἀπόδειξιν νομίζει ὅτι ἀνευρίσκει ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς Morris Jastrow τοῦ Πανεπιστημίου Πενσυλβανίας παραθέτων εἰς ἔργον του περὶ Μ. Ἀσίας, γραφὴν μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον ὑπὸ τὸν τίτλον «The war and the Bagdad Railway», εἰκόνα σημερινοῦ Ἀρμενίου παρὰ τὴν κεφαλὴν Χετταίου ἐκ τῶν μνημείων τῆς Μπυζάντζιο (τῆς ἀρχαίας Περσίας) τῆς Καππαδοκίας ἀνακαλυφθείσης πρωτεύουσος τῶν Χιτιτῶν.

Εἶναι ἀξίον σημειώσεως, ὅτι καὶ ὁ Στράβων αὐτός, καίπερ μνημονεύων τὰ περὶ εὐρωπαϊκῆς (Θεσσαλίας) καταγωγῆς τῶν Ἀρμενίων ἀρχαίας ἑλληνικὰς παραδόσεις, κατατάσσει ἄλλαχού ἐθνολογικῶς

Αρχαῖος Χετταῖος καὶ σημερινὸς Ἀρμένιος.

δομοφύλλαν ἐμφαίνει κατὰ τὰ τὴν διάλεκτον καὶ τοὺς βίους καὶ τοὺς τῶν σωμάτων χαρακτηρισμοὺς καὶ μάλιστα καθὼς πλησιάζωμεν εἰς τὴν ἑλκυστικὴν ἢ Μεσοποταμίαν ἐκ τῶν τριῶν τούτων συνιστάσθαι ἔθνην... καὶ οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ Ἀριανοὶ παραπλήσιος πως ἔχουσι καὶ πρὸς τοὺς καὶ πρὸς ἀλλήλους, εἰκάσει δὲ καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν τούτων κατονομασίας ἐμπερεῖς ἀλλήλων εἶναι. τοὺς γὰρ ὅς ἦσαν Σύρους καλούμενους ὅς αὐτῶν τῶν Σύρων Ἀρμενίους καὶ Ἀραμαίους καλεῖσθαι... ».

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀνθρωπολογικῆς καὶ ἐθνολογικῆς καταγωγῆς τῶν Ἀρμενίων, γεωγράφοι καὶ ἐθνολογοὶ τινὲς θεωροῦσιν, ὅτι μετὰ τῶν Ἀρμενίων ἀνέμειχθησαν κατὰ μεταγενεστέρους ἱστορικούς χρόνους καὶ Ἑβραῖοι.

Κατὰ τὸν Vital Cuinet, συγγραφέα πεντατόμου Γεωγραφίας τῆς ἀσιατικῆς Τουρκίας, οἱ Ἀρμένιοι τοῦ Βᾶν κατάγονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ Ἑβραίων, ὅντις ἀπόγονοι τῶν αἰχμαλώτων, τοὺς ὁποίους μετέτρεψεν ἐκεῖ ἐκ Πηλαιστίνης ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀρμενίας Τυγράνης ὁ Β' (94—54 π. Χ.), ὁ ἐπιλεγόμενος μέγας. Οἱ Ἀρμένιοι οὗτοι διετήρουν τὸν χαρακτηριστὴν τῆς φυλῆς καὶ τοῦ τύπου τῶν ἀρχαίων Ἑβραίων. Ἦσαν ἱκανώτατοι εἰς τὸ ἐμπόριον, ἡσχολοῦντο δὲ πολὺ καὶ μὲ τὴν γεωργίαν καὶ βιομηχανίαν, ἀπομιμούμενοι ἄριστα εὐρωπαϊκὰς ἐργασίας. Ἦσαν λίαν οἰκονόμοι, ζῶντες γλισχρότατα. Διεκρίνοντο δὲ καὶ διὰ τὴν θρησκομανίαν καὶ δεισιδαιμονίαν των. Ἐγκατάστασις Ἑβραίων αἰχμαλώτων ἐν Ἀρμενίᾳ ἐγένετο καὶ ἐπὶ Ναβονοχοδόνησσορος. Ἐκ τοιούτων δὲ Ἑβραίων κατήγετο φαίνεται καὶ ἡ ἐν Ἰσπρί ἐγκαταστάσις ἑβραϊκῆς οἰκογένειας τῶν Βαγρατιδῶν, ἐξ ἧς κατὰ τοὺς Ἀρμένιους χρονογράφους κατάγεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 8ου μ. Χ. αἰῶνος ἐν Ἀρμενίᾳ, Γρουσίᾳ καὶ Ἀβασίᾳ τοῦ Καυκάσου βασιλεύσασα δυναστεία τῶν Βαγρατιδῶν (Πακρατονῆ). Τὴν ἐκδοχὴν ὁμοῦ ταύτην, ὑποστηριζομένην καὶ ὑπὸ Γερμανῶν (βλ. Karl Koch: Reise im Pontischen Gebirge und turkischen Armenien σελ. 40 καὶ 194), ἀντικρούει ὁ J. de Morgan. θεωρῶν καὶ τοῦ Βαγρατιδῆς ὡς καθαροῦ Ἀρμενίου, καταγομένου ἴσως ἐξ αὐτοῦ τοῦ Χαΐτ.

—[ΙΑΡΧ. ΘΡΗΣΚ.] Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἀρμενίων ἦτο ὁ ζωροαστρικός πολυθεϊσμός μὲ ἐμφανὴ ἵχνη τῆς ἐξ Ἀσσυρίας καὶ Βαβυλωνίας ἐπηρείας, διότι οἱ Ἀρμένιοι ἐλάτρευον ἰδιαιτέρως τὴν Ἀναΐτιδα (Ἀναίαν ἢ Ἀναΐα).

Κατὰ τὸν Στράβωνα (C. 532/16) «ἀπαντα τὰ τῶν Περσῶν ἱερὰ καὶ Μῆδοι καὶ Ἀρμένιοι πετιτῆσαι, τὰ δὲ τῆς Ἀναΐτιδος διαφερόντως Ἀρμένιοι, ἐν τε ἄλλοις ἱδρυσάμενοι τόποις καὶ ἐν τῇ Ἀκίλησιν, ἀντιθέσει δ' ἐκ τούτου δούλους καὶ δούλας καὶ τοῦτο μὲν οὐ θαυμαστόν, ἀλλὰ καὶ θαυμάσιον ὅτι ἐπιφανέστατον τοῦ ἐθνικοῦ ἀνιερῶσι παρθέτους, αἷς νόμος ἐστὶ καταπονευθεῖσαις πολλὸν χρόνον παρὰ τῇ θεῇ μετὰ ταῦτα διδόνθαι πρὸς γάμον, οὐκ ἀπαξιόητος τῇ τοιαύτῃ συνικεῖν οὐδένος».

Κατὰ ταῦτα ἦτο διαδεδομένη ἐν Ἀρμενίᾳ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης, τῆς ἀσαρτικῆς ὁμοῦ Ἀφροδίτης, ἣτις ὑπὸ τὸ ὄνομα Μᾶ ἐλατρεῖτο πολὺ καὶ ἐν τῇ γείτονι Καππαδοκίᾳ, ἀπὸ ὃς ὁ Στράβων ὀνομάζει τὰ Κόμανα «μικρὰν Κόρινθον» ἔχουσαν «πλήθος γυναικῶν τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τοῦ σώματος». Τὰ ὀνόματα τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἀρμενίων λατρευομένων θεοτήτων διεσώθησαν εἰς τὰ ἀρχαῖα δημόδια Ἀρμενικὰ ἱερά, τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο καὶ μετὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ παρατιθέμενα εἰς ἀποσπάσματα ὑπὸ Μωδοῦ τοῦ Χωρηνοῦ καὶ ἄλλων. Ἡ μυθικὴ αὐτῆς ποιήσις ὑμνεῖ τὸν Ἀραμάδ (Ἀραμάσσην) «γενάρχην τοῦ ἀνθρωπίνου γένους», «πατέρα τῶν θεῶν καὶ ἀπάντων τῶν ἡρώων», «ἀρχιτέκτονα τῶν οὐρανῶν», «δημιουργόν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς», ἐκτὸς δὲ τοῦτου τὸν Μίχρ (Ἡφαιστον) θεόν τοῦ ἀόρατου πυρός, υἱόν τοῦ Ἀραμάδ, θεόν τοῦ φωτός καὶ τῆς θερμότητος, τὴν Νανά (Ἀθηνᾶν), θεὰν τῆς

μητρότητος, προστάτιδα τῆς οἰκογενείας, τὴν Ἀσλίκ (Ἀφροδίτην), θεὰν τῆς ὡραιότητος καὶ τοῦ ἔρωτος, προστάτιδα τῶν παρθενῶν, τὸν Ἀμάνο, θεὸν τῆς ἀρχῆς τοῦ νέου ἔτους καὶ τῆς φιλοξενίας, τὴν Ἀναΐτιδα (Ἀρτέμιδα), θεὰν τῆς γονιμότητος καὶ τῆς σοφίας, «θέσποιναν ἐγκρατὴ καὶ ἀσπίλον» (ἄρα τὸ ἀντίθετον τῆς Ἀναΐτιδος τοῦ Στράβωνος, ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ εὐφημοῦ), «χρυσόπτερον μητέρα», προστάτιδα θεὰν τῆς Ἀρμενίας, τὸν Βαζάκ (Ἡρακλέα), θεὸν τῆς δυνάμεως, ἑραστὴν τῆς Ἀσλίκ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅστις ἐπολέμει τοὺς δράκοντας καὶ ἐθήρουν ἄγρια θηρία.

—[ΙΣΤΟΡΙΑ] Ἡ σύγκυσις τὴν ὁποίαν ἐπέφερον εἰς τὰ περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ἀρμενίων αἱ ἐθνολογικαὶ θεωρίαι, καθ' ἃς οἱ Ἀρμένιοι, συγγενεῖς ὄντες Φρυγῶν καὶ Θρακῶν, μετηνάστευσαν ἐξ Εὐρώπης εἰς Ἀσίαν, συνεσκότισαν εἰ μᾶλλον τὴν καὶ προηγουμένως ἡδὴ ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένην ἱστορίαν τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων τῆς Ἀρμενίας, διότι ἀποθαίνει πλεόν δυσχερῆς, ἂν μὴ προβληματικὴ, ἡ παρακολούθησις τῶν προϊστορικῶν Ἀρμενίων. Ἐνῶ κατὰ τὰς ἱστορικὰς παραδόσεις, τὰς ὁποίας περιέσσωσε Μωῦσῆς ὁ Χωρηνός, τὰ πρῶτα γεγονότα τῆς Ἀρμενικῆς ἱστορίας δέον ν' ἀναζητηθῶσιν εἰς τὰς μετὰ τῶν Ἀσσυρίων καὶ Βαβυλωνίων, μετὰ τούτους δὲ εἰς τὰς μετὰ τῶν Μήδων καὶ Περσῶν σχέσεις τῶν Ἀρμενίων, κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἐξ Εὐρώπης προελεύσεως τῆς Ἀρμενικῆς φυλῆς θὰ ἔπρεπε νὰ παρακολουθήσωμεν τοὺς Ἀρμένιους κατὰ τὴν ἐξ Εὐρώπης εἰς Ἀσίαν διάβασιν αὐτῶν καὶ νὰ τοποθετήσωμεν ταύτην εἰς λίαν ἀρχαίους προϊστορικούς χρόνους, ὅπως εὐρωμεν κατόπιν αὐτοὺς διαβάνας τὸν Εὐφράτην, κινήθεντας πρὸς τὸ Ἀρμενικὸν ὑψίπεδον καὶ συγχωνευθέντας μετὰ τῶν εἰς τὴν χώραν ταύτην οἰκούντων λαῶν.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Τὰ περὶ τοῦ μυθικοῦ γενάρχου τῶν Ἀρμενίων, τοῦ Χαΐτ, ἀπορρίπτονται ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς νέας θεωρίας ὡς μυθεύματα. Ὁ Χαΐτ οὗτος θεωρεῖται μὴ ὑπάρξας πράγματι, ἀλλὰ δημιουργηθεὶς ἐκ τῆς Ἀρμενικῆς λέξεως Χαΐ, ἣτις σημαίνει ἀρχὴς καὶ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν Χαϊρῆκ, ἣτις σημαίνει πατήρ. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἀκριβὴς ἱστορικὴ ἐποχὴ τῆς μεταναστεύσεως ταύτης δὲν ἀναφέρεται. Ἰσως ἡ συστηματικώτερα μελέτη τῶν εἰς Μπυζάντζιο τῆς Καππαδοκίας καὶ ἄλλαχού ἀνακαλυφθέντων Χιτιτικῶν μνημείων ἐπιχύσει φῶς ἐπὶ τῆς σκοτεινῆς ταύτης περιόδου καὶ τῆς ὅλης ἱστορίας τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν.

Κατὰ τὸν J. de Morgan ἡ ἀνάμνησις τῆς διὰ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου διαβάσεως τῶν Ἀρμενίων διεσώθη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Καθολικοῦ (πατριάρχου) Ἰωάννου τοῦ ΣΤ' γραφεῖσαν ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας. Καίτοι ὁ ἱστορικός οὗτος δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῶν βιβλικῶν παραδόσεων, ἐν τούτοις, βασίζομενος ἐπὶ ἐρημνιστῶν τιμῶν, καθ' ὅς ἡ λέξις Θοργόμ (Θογορμά) εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν λέξιν Θράκη (:), ὑπομνησκει, ὅτι οἱ προπάτορες τῶν Ἀρμενίων κατέκνησαν ἐν Μακεδονίᾳ. Ἰσως ἡ ἀνάμνησις αὕτη νὰ διετηρεῖτο κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωάννου εἰς τὰς Ἀρμενικὰς παραδόσεις, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ τὰς ἀνέπνευεν οὗτος, κατὰ τὸν δὲ Μοργκάν, εἰς πανάρχαια ἱστορικὰ ἔργα ἐκλιπόντα σημερον. Τὴν ἐξ Εὐρώπης εἰς Ἀσίαν διάβασιν τῶν

Ἀρμενίων τοποθετεῖ ὁ Μοργκάν περὶ τὸ 1200 ἢ 1300 π. Χ. Κατὰ τὴν τεταραγμένην ἐκείνην ἐποχὴν οἱ Ἀρμένιοι, ἐλθόντες πιθανῶς προηγουμένως ἐκ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας διὰ τῶν πεδιάδων τῆς Ρωσίας καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Δουνάβου, ὅθεν ἄλλοι κλάδοι τῆς αὐτῆς οἰκογενείας διηυθύνθησαν πρὸς τὴν Δ. Εὐρώπην, ἐνῶ ἄλλοι κατήλθον πρὸς Ἰταλίαν καὶ ἄλλοι πρὸς τὴν Χερσονήσον τοῦ Αἴμου, διήλθον βραδύτερον τὸν Βόσπορον, ὡς βεβαίως ὁ Πλίνιος (Hist. Nat. V. 40). Ὡς ἵχνη τῆς διαβάσεως τῶν Ἀρμενίων θεωρεῖ ὁ Μοργκάν τὸ τοπωνύμιον Ἀσκανία, ὅπερ φέρουσι δύο λίμναι, ἡ ἐν Βιθυνίᾳ (Ἰζνικ-Γκιόλ) καὶ ἡ ἐν Πισιδίᾳ (Μπουρδού-Γκιόλ), ὁ δὲ μόνονμος ποταμὸς καὶ ὁ λιμὴν Ἀσκανίας (Πλίνιος 39) ὡς καὶ ἡ Ἀσκανία νῆσος, τοπωνύμιον, τὸ ὁποῖον ὁ Μοργκάν θεωρεῖ παραγόμενον ἐκ τῶν Ἀσκανάζου (Ἀσκανάξ τῆς Γραφῆς), ἥτοι τῶν Φρυγῶν, οἵτινες περιελάμβανον καὶ τοὺς Ἀρμένιους.

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἀρμενίων εἰς Φρυγίαν μεσολάθει χρονικὸν διάστημα τριῶν ἢ τεσσάρων αἰώνων, καθ' ὃ ἐλλείπει πᾶσα πληροφορία. Πρέπει δὲ νὰ κατέλθωμεν μέχρι τῆς πρὸ τοῦ 8ου π. Χ. αἰῶνος ἐποχῆς, ὅπως εὐρωμεν τοὺς Ἀρμένιους χωρισθέντας πλεόν ἀπὸ τῶν Φρυγῶν καὶ προχωροῦντας πρὸς τὴν Καππαδοκίαν, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ κράτους τῶν Χιτιτῶν ἐξ ἧς ἐπωφελήθησαν. Ἀγνωστοί εἶναι οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἀρμένιοι διήλθον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸν Εὐφράτην καὶ κατηυθύνθησαν πρὸς τὰ ὄρη τοῦ Ἀραράτ. Γνωστὸν ὁμοῦ εἶναι, ὅτι σπουδαῖα κινήσεις ἐγένοντο τότε ἐν τῇ ἐσωτερικῇ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἴδρουν ἀποικίας οὐκ μόνον εἰς τὰ μικρασιατικὰ παράλια ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Εὐξείνιον, τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὴν Σινώπην (766 καὶ 780 π. Χ.). Τὸ ἐπὶ τοῦ ὑψιπέδου τοῦ Ἀραράτ προϋπάρχον βασιλεῖον τοῦ Οὐραρτού, τὸ ὁποῖον ἄλλοι θεωροῦσιν ὡς τὸ πρῶτον Ἀρμενικὸν βασίλειον, ὡς καὶ τὸ κράτος τῶν Ἀσσυρίων, ἐπιπτον, ἐνῶ οἱ Σκύθαι ἐδῆουν ὁλόκληρον τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τῆς καταστάσεως ταύτης ἐπωφελοῦμενοι οἱ Ἀρμένιοι ἠδυνήθησαν νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὴν νέαν αὐτῶν πατρίδα.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ὁμῶς ἐποχὴν, ἥτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰς Ἀνατολικὰς χώρας τῆς Προασίας Ἀσίας οἱ Μῆδοι. Τῷ 713 ὁ Ἀσσύριος στρατηγὸς Σαργῶν, ὁ κατόπιν βασιλεὺς τῆς Βαβυλωνίας, ὑπέταξε τὸν Μικρὸν τότε Μηδικὸν κράτος τοῦ Διήσκου (Δαριακκού), ἀλλὰ κατόπιν ὁ διάδοχος τούτου Φρασάρης (Φραβαρί) ἠνωσε τὴν Μηδίαν μετὰ τῆς κυρίως Περσίας. Ὅταν κατόπιν ὁ Κναζάρης (Χού-βας-Χατρά), βασιλεὺς τῆς μεγάλης πλέον Μηδίας (624—584 π. Χ.), διενεμήθη τὴν Ἀσίαν μετὰ τοῦ συμμάχου αὐτοῦ Ναβουχοδονόσορος, βασιλέως τῆς Βαβυλωνίας, ἡ χώρα τοῦ Οὐραρτού ἐδόθη εἰς τοὺς Μήδους. Ὅτε δὲ ἡ βασιλεία περιήλθεν ἀπὸ τῶν Μήδων εἰς τοὺς Πέρσας (559 π. Χ.), ἡ ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων κατοικηθεῖσα περὶ τὸ Ἐρζερούμ χώρα ἐγένεν ἡ 13η σατραπεία καὶ ἡ χώρα τοῦ Οὐραρτού ἡ 18η σατραπεία τοῦ περσικοῦ κράτους. Φαίνεται, ὅτι, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, οἱ Ἀρμένιοι δὲν εἶχον ἀκόμη ἀφομοιώσει τοὺς συγγενεῖς πρὸς τοὺς σημερινούς Λαζούς, Γεωργιανούς καὶ Μιγυργελοὺς ἀρχαίους κατοίκους τῆς περὶ τὴν λίμνην τοῦ Βᾶν (τῆς ἀρχαίας θαλάσσης τοῦ Ναϊρή) χώρας, τῆς κατόπιν

Ἀρμενίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνετο καὶ τὸ βασίλειον τοῦ Οὐραρτοῦ.

Τοῦτο θεωρεῖ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς ὡς τὴν ἀρχικὴν Ἀρμενίαν περιγράφων εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Ἀρμενικῆς αὐτοῦ ἱστορίας τὴν πόλιν Δουσὰς (Βάν) καὶ ἀφηγούμενος τὴν εἰς τὰς ὄχθας τῆς ὁμαγνίου λίμνης ἐπίσκεψιν τῆς Σεμιράμιδος, ὡς καὶ τὰ ὑπ' αὐτῆς ἐκτελεσθέντα ἱερωαίστικά, ὀχυρωματικά καὶ ὑδραυλικά ἔργα. Τῶν τελευταίων τούτων ἱγνὴ ἐσώζοντο τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα, ὅτε ἐγράφη ὁ Ἀρμένιος ἱστορικός, σώζονται δὲ ἐν μέρει καὶ σήμερον. Ὁ Χωρηνὸς ἀναφέρει ὡσαύτως, ὅτι ἡ Σεμίραμις ἀνήγειρε μνημεῖα καὶ στήλας μετ' ἐπιγραφῶν, διατάσσας νὰ χαράξῃσι τοιαῦτα καὶ ἐπὶ βράχων. Οὗτω πέντε μ. Χ. αἰῶνας τοσούτον εἶχεν ἐπιτυχθὴ σκότος εἰς τοὺς πρώτους ἱστορικούς τῶν χωρῶν ἐκείνων χρόνους, ὥστε Ἀρμενικὸν βασίλειον ἐθεωρεῖτο τὸ πολὺ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ἀρμενίων ὑπάρξαν βασίλειον τοῦ Οὐραρτοῦ, τὰς ἐπιγραφὰς τῶν μνημείων τοῦ οὐοίου οὐδεὶς πλέον ἠδύνατο νὰ ἀναγνώσῃ.

Οὕτω συναντῶμεν πλέον τὸν ἱστορικὸν τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἀρμενίας, τὸν ὁποῖον καὶ θὰ παρακολουθήσωμεν ἐνταῦθα ἐν τῇ σκοτεινῇ ἀφηγήσει του. Τὰς πρώτας αὐτοῦ ἱστορικός πληροφορίας ἀνάγει ὁ Χωρηνὸς εἰς κάποιον Μαρ-Ἰμπά-Καϊνᾶ (ἢ Μαρ-Ἀμπά-Καϊνᾶ), εἰς δὲν εἰς τῶν βασιλέων τῆς Ἀρμενίας, ὁ Βαλαρσᾶκ (Βαγαρσᾶκ), ἀνέθεσε περὶ τὸ 149 π. Χ. νὰ ἀναζητήσῃ εἰς τὰ σημεῖα ἀρχαίας τῆς ἀρχαίας Ἀσσυρίας καὶ Βαβυλωνίας πᾶν ὅ, τι ἐνδιέφερε τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας. Σήμερον οὐκ ἔχοντες πλέον αὐτὸν τοῦ Χωρηνοῦ διδόμεναι πληροφορίες, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Μαρ-Ἰμπά-Καϊνᾶ τίθεται ἐν ἀμφιβολίᾳ, ὑποτιθεται δὲ, ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἱστορικός ἐπέπληξε τὸ ἀνύπαρκτον τοῦτο πρόσωπον, ὡς ἀποδόσῃ εἰς αὐτὸ τὰς ἀσαφεῖς καὶ μυθικὰς παραδόσεις, τὰς ὁποίας ἐπεχείρησε νὰ προσαρμόσῃ πρὸς τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἀναφερόμενα, εἰς τὰ ὁποία ἐπίστευον πλέον οἱ Ἀρμένιοι νεοφώτιστοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θεοπνευστα. Κατὰ τὰς πληροφορίες ταύτας ὁ γενάρχης τῶν Ἀρμενίων Χαϊκ, καταγόμενος ἐκ τῆς γενεᾶς τοῦ Ταπετοῦ, ὡς ὀνομάζει ἐξελληνίζων τὸν Τάφεθ (υἱὸς Θορογομᾶ υἱοῦ Θιράζ, υἱοῦ Γομέρ, υἱοῦ τοῦ Ταπετοῦ ἢ Τάφεθ), ἱκανώτατος δὲ τοξότης, εἰς τῶν φοβερῶν τὴν δύναμιν καὶ τὸ ἀνάστημα γιγάντων, οἵτινες διενόηθησαν νὰ οἰκοδομήσωσι τὸν πύργον τοῦ Βαβέλ, ἀλλὰ διελύθησαν συνεπείᾳ συγχύσεως γλωσσῶν, ἐγέννησε τέσσαρας υἱούς, τὸν Κάδμον, τὸν Χόρ, τὸν Μαναβᾶζ καὶ τὸν Ἀρμενᾶκ, ἐνα τῶν ἡρώων τοῦ Ἀρμενικοῦ ἔθνους. Υἱὸς τούτου ἦτο ὁ Ἀρμαϊς, ἐξ οὗ κατήγετο ὁ Ἀρμασία, πατὴρ τοῦ Κεγάμ, ὅστις ἐγέννησε τὸν Χαρμά, οὗτος δὲ τὸν Ἀράμ. Ὁ Χωρηνὸς δὲν περιωρίσθη εἰς τὸν μῦθον τούτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ δι' ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ο', ὡς δεικνύει ὁ τύπος τῶν πρώτων τῆς γενεολογίας ταύτης ὀνομάτων, ἀλλὰ περιωρίσθη καὶ ἄλλην ἀρχαίαν παράδοσιν συμπύκνωσαν μετὰ τῆς μακεδονικῆς τοῦ Ἡροδότου. Κατὰ τούτην ὁ Χαϊκ διηυθύνθη μετὰ τῆς συνουσίας του πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ ἐγκατεστάθη εἰς ὑψηλὸν τόπον καλούμενον Χάρκ (τμήμα κατόπιν τῆς ἐπαρχίας Τουρουμπεράν), κατόπιν δὲ ἐκτίσε χωρὶον ὀνομασθὲν Χαϊκασὲν (=κτίριον τοῦ Χαϊκ). Ἐν

μέσῳ τοῦ ὑψητέδου τούτου, λέγει, πλησίον ὁροπέδιου μὲ βάσιν εὐρεῖαν, ἀνθρωποὶ τινες ἐγκατασταθέντες ἤδη, ὑπετάγησαν ἐθελουσίως εἰς τὸν ἥρωα. Ταῦτα θεωρεῖ ὁ Μοργκάν ὡς ἐπιβεβαιώσιν τῆς ἐκ Δ, ἥτοι ἐξ Εὐρώπης, προελεύσεως τῶν Ἀρμενίων.

Ὅπως θέσωσι τέρμα εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Χαϊκ οἱ Ἀσσύριοι, εἰσέλασαν εἰς τὴν χώραν τοῦ Ἐρζερούμ καὶ Βάν. Ἀλλ' ὁ Βήλος, ἀρχηγὸς τῶν Ἀσσυρίων, ἠετήθη εἰς τὴν μάχην τοῦ Χαϊτοῦζορ καὶ ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Χαϊκ τῷ 2350 π. Χ. Πρέπει ὁμως ἐκ τῆς χρονολογίας ταύτης τῶν Ἀρμενίων χρονογράφων νὰ ἀφαιρέσωμεν 1800 περίπου ἔτη, ὡς συμπίπτει πρὸς τὰ ἄλλα σύγχρονα γεγονότα, διότι τὸν 24ον π. Χ. αἰῶνα οἱ Ἀρμένιοι θὰ εὐρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ἀρίων-Ἰνδοευρωπαίων πατρίδα, ἴσως εἰς τὰς ρωσικὰς στέπας, πρὸ τῆς εἰς τὰς κοιλάδας τοῦ Δουνάβεως καὶ εἰς Θράκην καθόδου, ὅτε ἀκόμη οὐτε τὸ βασίλειον τοῦ Οὐραρτοῦ, οὐτε τὸ Κράτος τῶν Ἀσσυρίων ὑπῆρχε. Ἀπλῶς δὲν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ μετὰ τοῦ Βήλου ἀγὼν τοῦ μυθικοῦ Χαϊκ εἶναι σύμβολον καὶ ἀνάμνησις τῆς ἀνιστάσεως, τὴν ὁποίαν συνήντησαν οἱ Ἀρμένιοι, ὡς ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὴν νέαν παρὰ τὸ Ἀραράτ πατρίδα των. Καὶ τὰ περὶ σχέσεων καὶ ἐρώτων τῆς Σεμιράμιδος (Chamiram) μετὰ τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀράμ, Ἀρά τοῦ Ὁραίου, ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων χρονογράφων ἱστορούμενα δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μῦθοι συμβολίζοντες ἀπλῶς τὸν ἀγῶνα τὸν ὁποῖον διεῖχον οἱ Ἀρμένιοι κατὰ τῆς Ἀσσυρίας προσωποποιουμένης ὑπὸ τῆς Σεμιράμιδος. Ἀξίον σημειώσεως εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Ἀρμενίων δὲν ἀναγράφεται εἰς τὰ ἀσσυριακά κείμενα, ὡς ἐκ τούτου δὲ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ εἰσβολὴ τοῦ Χαϊκ δέον νὰ τοποθετηθῇ ἴσως περὶ τὰ τέλη, ἴσως καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς ἀσσυριακῆς μοναρχίας. Διὰ τὴν μυθικὴν ταύτην περίοδον οἱ Ἀρμένιοι χρονογράφοι ἀναφέρουσι τὰ ὀνόματα 36 ἡγεμόνων (Πατριαρχῶν) μέχρι τοῦ 870 π. Χ. ὅτε ἀρχεῖται ἡ περίοδος τῶν λεγομένων Χαϊκανῶν βασιλέων, 17 τὸν ἀριθμὸν, ἀπὸ τοῦ 870 μέχρι τοῦ 330 π. Χ.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια καὶ ἡ χρονολογία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελεγχθῶσι καὶ καθορισθῶσιν, οἱ Ἀρμένιοι ἐνισχύθησαν καὶ ἐστερεώθησαν τόσον εἰς τὴν νέαν πατρίδα των, ὥστε ὅτε μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐπῆλθον νέα κύματα εἰσβολῶν ἐξ Ἀσίας εἰς Εὐρώπην (Σκυθῶν κ. λ.) ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιστῶσι καὶ διασωθῶσι μόνοι αὐτοὶ ἐν Ἀσίᾳ, ὅπου οἱ Ἀσσύριοι, Φρύγες, Λυδοὶ καὶ ἄλλοι ἐσαρώθησαν τελείως, ἐνῶ ἐν Εὐρώπῃ ἐπέζων μόνοι οἱ Ἕλληνες, οἱ Ἰταλιῶται καὶ οἱ Γαλάται, ἀπὸ ἀνεμύχθησαν μετὰ πολλῶν ἄλλων λαῶν. Δυστυχῶς τὰ σημερινὰ ἱστορικά μνημεῖα δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὴν ἐξέλιξιν ταύτην τῶν Ἀρμενίων, τὴν ὁποίαν μόνον ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν. Γραφὴν δὲν εἶχον οἱ Ἀρμένιοι, ὡς ἀφήσθη γραπτὰ μνημεῖα Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς παραπονεῖται διὰ τὴν πρὸ τῆς προσελεύσεως αὐτῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἀμάθειαν τῶν προγόνων του. Ἰσὸς ὅτε εὐρίσκοντο ἐν Καππαδοκίᾳ νὰ ἐκφράζον τὴν Χιττιτικὴν ἱερογλυφικὴν γραφὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Γερμανὸς Βινκλέρ (χάρις εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Μπογάζ-κιοῦ) νομίζει, ὅτι ἀντικείμεν ἐνδείξεις Ἰνδοευρωπαϊκάς, ἀν καὶ ὁ λαὸς οὗτος ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε σημετικῆς μᾶλλον προελεύσεως.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ὑποταγὴ εἰς τοὺς Πέρσας. Ὡς πρῶτον ἐξηκριβόμενον γεγονὸς τῆς ἀρμενικῆς ἱστορίας δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑποταγὴ τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ περσικὸν κράτος τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Οὗτοι ἐκυβέρνησαν τὴν Ἀρμενίαν πατρικῶς, ἀφήσαντες εἰς αὐτὴν πολλὰ προνόμια καὶ κυρίως τὴν ὑπὸ ἰθαγενῶν ἡγεμόνων διοίκησιν. Κατὰ τὸν θάνατον ὁμως τοῦ Κύρου οἱ Ἀρμένιοι ἐλπίζοντες ν' ἀνακτήσωσι τὴν αὐτονομίαν των ἐπανεστάθησαν ὁμοῦ μετὰ τῶν πρὸς βορρᾶν φυλῶν.

Ὁ ἀγὼν τῶν Περσῶν κατὰ τῶν Ἀρμενίων ὑπῆρξε δεινός, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς διασημῆς στήλης τοῦ Μπισουτούν (μπισουτούν σημαίνει νεοπερσιστὶ ἄστηλος, ἄλλως Μπεχιστούν ἢ Μπαγιστάν), ἐφ' ἧς κατὰ διαταγὴν τοῦ Δαρείου ἐχαράχθη ἐπιγραφὴ διακινύουσα τὰ γεγονότα τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην οἱ Πέρσαι εἴτε διὰ τῶν ὅπλων εἴτε διὰ δόλου κατώρθωσαν νὰ διαιρέσωσι τοὺς Ἀρμενίους, ἀναφέρονται δὲ τὸ ὄνομα Ἀρμενίου διατελοῦντος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Δαρείου, τοῦ Δαδάροου ἢ Δαδαροῦ, ὅστις ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλέως κατὰ τῶν ἐπαναστατησάντων Ἀρμενίων. Κατὰ τὴν παρὰ τὸ φρούριον Ζουρά μάχην οἱ Πέρσαι ἐνίκησαν. Χάρις εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Ὁρμάσδου, ὡς λέγει ἡ ἐπιγραφὴ τὴν δὴν τοῦ περσικοῦ μηνὸς Θουρβααχαρά, (ἥτοι περὶ τὸν Μάϊον-Ἰούνιον) τοῦ 519 π. Χ., εἴκοσι σχεδὸν ἔτη πρὸ τῆς ἐναντίου τῆς Ἑλλάδος πρώτης ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου. Δευτέρα μάχη ἐγένετο τὸν Ἰούνιον τοῦ 519 ἐν Τίγρη καὶ τρίτη παρὰ τὸ

φρούριον Ἐθναμά. Ὁ Δαρεῖος ἀναφέρει ἐν τῇ ἀφηγήσει του μόνον τὰς ἀπολείας τῶν Ἀρμενίων οὐκ ὁμως καὶ τὰς ἰδικὰς του. Φαίνεται ὅτι αὐταὶ ἦσαν σημαντικαί, ὅτι δὲ οἱ Ἀρμένιοι προήλασαν καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τῶν Περσῶν κατεχόμενον ἀσσυριακὸν ἔδαφος, διότι ὁ Δαρεῖος ὑποπτευθεὶς τὸν Ἀρμένιον Δαδαροῦ ἐπαυσε καὶ ἀντικατέστησεν αὐτὸν διὰ τοῦ Ὁμίσιου. Ἀποφασιστικὴ μάχη συνεκροτήθη τῷ 518 εἰς Ἀντύαρον, ἐπαρχίαν ἀγνωστον. Ὁ Ὁμίσιος φοβούμενος νὰ προχωρήσῃ ἐντὸς τοῦ ἀρμενικοῦ ἐδάφους ἀνέμενε τὸν Δαρεῖον πολιορκῶντα τότε τὴν Βαβυλῶνα. Ἰσὸς δὲ καὶ ἡ ἐπανάστασις αὐτῆς τῶν βορείων λαῶν ν' ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν Δαρεῖον νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν ταύτην. Ἐπὶ τέλους ὁμως οἱ Ἀρμένιοι ὑπέκυψαν, ἡ δὲ χώρα αὐτῶν περιελήφθη εἰς τὴν 13ην σατραπείαν τοῦ Περσικοῦ κράτους μετὰ τῆς περιοχῆς τῶν Καρδούχων (Κούρδων), ἐνῶ ἡ ὀρεινὴ χώρα τοῦ Μικροῦ Καυκάσου, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχον ἀποικίσει ἀκόμη οἱ ἀπόγονοι τοῦ Χαϊκ, κατοικοῦμένη ὑπὸ τῶν Σασπέρων καὶ τῶν Ἀλαροδίων, ἀπετέλεσε τὴν 18ην σατραπείαν μετὰ τῶν Μακρόνων καὶ τῶν Μόσχων τῆς Λαζικῆς καὶ τῶν Ματιγῶν τοῦ κεντροῦ οὗ Κουρδιστάν καὶ τοῦ περσικοῦ Ἀζερμπαϊτζάν. Φαίνεται, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Ἀρμένιοι δὲν εἶχον ἐκταθῇ πρὸς τὴν μέσσην κοιλάδα τοῦ Ἀράξου, ἔχοντες μὲν τὰς ἐπαρχίας τοῦ Βάν καὶ τοῦ Ἐρζερούμ, ἀλλ' ὄντες κυρίως ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σημερινῆς πόλεως Ἐρζιντζάν, ἐπὶ τῆς ἐκ Καππαδοκίας εἰς τὸ Ἀραράτ ἀγούσης ὁδοῦ. Οἱ λαοὶ τῆς 18ης σατραπείας, ἐθρικῶς διακείμενοι πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, ἐπετήρουν τὸ ἀρμενικὸν ὑψίπεδον,

Χάρτης τῶν ὁρίων τῆς ἀρχαίας Ἀρμενίας.

ἀπαραίτητον εἰς τοὺς Πέρσας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀμύντης τοῦ κράτους αὐτῶν καὶ ἀσφαλὴ κατοχῆν τοῦ Καυκάσου ὡς προφυγίου κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σκυθῶν, τῶν ὁποίων ἡ Μικρὰ Ἀσία διετῆρει φοβεράν ἀνάμνησιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐγίνε καὶ ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατεία τοῦ Σέρξου, τῆς ὁποίας φυσικῶς μετέσχον καὶ οἱ Ἀρμένιοι μετὰ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀσίας, τοὺς ὁποίους ἀπαριθμεῖ ὁ Ἡρόδοτος.

Ἐπὶ τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἡ διοίκησης τοῦ περσικοῦ κράτους εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐκείνας ἐπαρχίας ἐβασίλευτο ἐπὶ τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος, καθ' ὃ καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπῆρχε Πέρσης διοικητῆς ἡ ἀληθὴς ἐξουσία ἦτο εἰς χεῖρας ἰθαγενῶν ἡγεμόνων. Ὁ Μέγας Βασιλεὺς ἀπῆγε παρ' αὐτῶν μόνον πίστιν, συμβολὴν εἰς τὸν περσικὸν στρατὸν καὶ φόρους, οἵτινες δὲν ἦσαν καὶ πολὺ καταθλιπτικοί. Ὑπὸ τοιαύτην διοίκησιν οἱ ἀσιατικοὶ λαοὶ εὐημέρουν ὑπὸ τὴν περσικὴν κυριαρχίαν. Εἰς τοιαύτην δὲ κατάστασιν εὐρίσκουμεν περιγραφομένην καὶ τὴν Ἀρμενίαν ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος κατὰ τὴν διάβασιν τῶν Μυρίων ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν ὁδοῦ (Ἀνάβασις, Δ' 3, 4 καὶ ἐφεξῆς). Οἱ Ἕλληνες εὗρον ἐν τῇ δυτικῇ Ἀρμενίᾳ («τῇ πρὸς ἐσπέραν») τρόφιμα, δαψιλῆ, σφάγια, σίτον, οἶνους, παλαιούς, εὐδῶδες, καταφίδας (σταφίδας), ὄσπρια παντοδαπά, τῶν ὁποίων ἀπῆλθον «ἐν πολλῇ κραυγῇ καὶ ἡδονῇ» ροφῶντες οἶνον κριθινόν (τῆρον) διὰ καλαμίου, παραφέροντες εἰς τὴν αὐτὴν τράπεζαν κρέατα «ἀρνία, ἐρίφεια, μόσχια, χοίρεια καὶ ὄρνιθια σὺν πολλοῖς ἄρτοις, διακονούμενοι ὑπὸ Ἀρμενίων παιδῶν». Ὁ ὑπαρχος τῆς χώρας, ὁ Τιρβάσις, Ἀρμένιος, ἦτο φίλος τοῦ βασιλέως, ἀπολαύων τοῦ προνομίου νὰ βοηθῇ αὐτὸν κατὰ τὴν ἵππευσιν, κρατῶν, κατὰ ἀσιατικὸν ἔθιμον, τὸν ἀναβολέα. Ἐτρεφεν εἰς τὴν χώραν ἵππους ἀρίστου γένους διὰ τὸν Βασιλέα, ἐξ ἧς δὲ εἰς τὸ στρατόπεδόν του πολυτελῶς, ἔχων κλίνην μὲ ἀργυροῦς πόδας καὶ κύπελα (πώματα).

Κατάκτησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Ἀρμενίας, ὅτε Ἀλεξάνδρος ὁ Μέγας νικῆσας Δαρεῖον τὸν Κοδομανὸν κατέλυσε τὸ Μέγα Περσικὸν κράτος καὶ ἐξέτεινε τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν μέχρι τῶν ὀθῶν τοῦ Γάγγου. Ἡ Ἀρμενία περιήλθεν ἀπὸ τῆς περσικῆς εἰς τὴν ἑλληνομακεδονικὴν κυριαρχίαν. Ἐλάχιστοι ὅμως εἶναι γνωστὰ περὶ τῆς χώρας ταύτης μέχρι τῆς ἐποχῆς Μιθριδάτου τοῦ Μεγάλου, βασιλέως τοῦ Πόντου. Οἱ Ἀρμένιοι χρονογράφοι ἀναφέρουσιν, ὅτι τῷ 324 π. Χ. οἱ Ἕλληνες ἀπέστειλαν ὡς διοικητὴν τῆς Ἀρμενίας τὸν Φραταφέρνην ἢ Νεοπόλεμον, ἀντικατασταθέντα τῷ 322 ὑπὸ τοῦ Ὀρόντου (ἀρμεν. Χράντ Ἐρβάντ, ἢ Γερβάντ), ὅστις δὴκινε τὴν χώραν μέχρι τοῦ 301 π. Χ. Μετὰ τινὰς ἄλλων ἡγεμόνων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ὀνομαστικῶς ὁ Ἀσάμης, ὅστις ἔκοψε τὸ πρῶτον ἀρμενικὸν νόμισμα (230 π. Χ.), γνωστότερος ὄντων τῆς Ἀρμενίας εἶναι Ὀρόντης ὁ Β' (220-215), εἰς ὃν ἀποδίδεται ἡ ἰδρυσις τῆς Ἐριβάν (Γερβαντακέρ, πόλεως τοῦ Γερβάντ), τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας τῆς ἀρμενικῆς δημοκρατίας, εἰς θέσιν δεσποδικοῦσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν κυριωτέρων διόδων τοῦ Ἀράξου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν στενῶν, τὰ ὁποῖα συνδέουσιν τὴν πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ τούτου πρὸς τὴν τοῦ Κύρου, πόλιν τῆς ὁποίας ὁ Χωρηνὸς ἐκθειάζει τὰς φυσικὰς καλλονας. Τοῦς ὑποτελεῖς τούτους ἡγεμόνας θεωροῦσιν

οἱ Ἀρμένιοι χρονογράφοι ὡς πληροῦντας τὴν πρῶτην περίοδον τοῦ βασιλείου τῆς Ἀρμενίας, ἀγνοοῦντες τοὺς ὑπὸ τοὺς Ἀχαιμενίδας ἡγεμονεύσαντας, ἐξ ὧν ἀναφέρεται μόνον εἰς, ὁ Τυγράνης τοῦ Ξενοφῶντος.

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Τὰ δύο ἀρμενικὰ βασίλεια. Ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία ἐν Ἀρμενίᾳ διήρκεσε μέχρι τοῦ 190 π. Χ., ὅτε Ἀντίοχος ὁ Μέγας ἐνίκηθ' ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐν Μαγνησίᾳ. Ἡ Ἀρμενία τότε χειραφετηθεῖσα διηρέθη εἰς δύο βασίλεια, τὴν ἀνατολικῶς τοῦ Εὐφράτου Μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ τὴν δυτικῶς τοῦ ποταμοῦ τούτου Μικράν Ἀρμενίαν. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (170 π. Χ.) Ἀρμένιος ἡγεμὼν, ὁ Σάμης ἢ Σάμος, θεωρούμενος ὡς υἱὸς τῆς Ἀντιοχίδος, παλλακίδος Ἀντιόχου τοῦ Δ', συζύγου τοῦ βασιλέως τῆς Ἀρμενίας Σέρξου (βλ. *E. Babelon: Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*), διωχθεὶς ἐξ Ἀρμενίας συνειπείρ

Νόμισμα ἑλληνικὸν τοῦ Ἀρμενίου Σάμο, βασιλέως τῆς Κομμαγενῆς.

Πρῶτος βασιλεὺς τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας ἦτο ὁ Ἀρταξίας ἢ Ἀρδασις ὁ Α', τῆς δὲ Μικρᾶς ὁ Ζαριάδρις, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Στράβων (C. 528) γράφει: «Ἰστοροῦσι δὲ τὴν Ἀρμενίαν μικράν πρότερον οὖσαν αὐξηθῆναι διὰ τῶν περὶ Ἀρταξίαν καὶ Ζαριάδριν, οἳ πρότερον μὲν ἦσαν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγοί, βασιλεύσαντες ὑστερον μετὰ τὴν ἐκείνου ἡττάν ὁ μὲν τῆς Σωφηνῆς καὶ τῆς Ἀκισηνῆς καὶ Ὀδομανίδος καὶ ἄλλων τινῶν, ὁ δὲ τῆς περὶ Ἀρτάξατα... συνῆβησαν ἐκ τῶν περικειμένων ἐθνῶν ἀποτερόμενοι μέρη ἐκ Μήδων μὲν τὴν Κασπαγὴν καὶ Γωγαρηνὴν πέραν οὖσαν τοῦ Κύρου, Χαλδῶν δὲ καὶ Μουσουλῶν Σερηνῆν, ἃ τῇ μικρᾷ Ἀρμενίᾳ ἐστὶν ὁμοία ἢ καὶ μέρη αὐτῆς ἐσσι. Κατάων δὲ Ἀκισηνῆν καὶ τὴν περὶ τὸν Ἀντίταυρον, Σῶρον Ταρωνίτιν, ὥστε πάντα ἐμογλῶτους εἶναι». Ὁ Ἀρταξίας οὗτος ἱδρύσει τὴν πόλιν Ἀρτάξατα, ἐπὶ τοῦ Ἀράξου ποταμοῦ καὶ κατέστησεν αὐτὴν πρωτεύουσάν τοῦ κράτους του. Τὰ εἰρηπία τῆς πόλεως ταύτης φαίνονται εἰσέτι παρὰ τὸ χωρίον Χορβιράπ, εἰς ἀπόστασιν 30 χιλιομέτρων ΝΔ τῆς Ἐριβάν. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρταξίου ἢ Ἀρμενία ἦτο ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ περὶ τὸ 165 ἢ 159 π. Χ. ὑπειτάγη ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς, φρονευνέντος κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τοῦ Ἀρταξίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Ζαριάδριος (Ζαριάδης ἢ Ζαρά) ἐπικράτησεν εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας δύο Ἀρμενίας μία καὶ μόνη γλῶσσα, ἴσως ἡ ἀρμενικὴ. Τὰ ὀνόματα Ἀρταξίας καὶ Ζαριάδρις εἶναι περσικά, οὕτως ὥστε δὲν δύναται γὰ θεωρηθῆ βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ Ἀρμενίων καὶ οὐχὶ περὶ Περσῶν ἢ Μήδων (Ἰστανίτ). Εἶναι γεγονός, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς περσικῆς κυριαρχίας οἱ Ἀρμένιοι ἐλάμβανον συχνάκις ὀνόματα περσικά. Γενικῶς ὅμως ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην

ἡ ἑλληνικὴ ἐπιρροή. Τὰ κυκλοφοροῦντα νομίσματα ἦσαν τὰ τῶν Σελευκιδῶν καὶ τὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικίων τοῦ Εὐξείνου διαδεχθέντα τοὺς χουσοὺς δαρεϊκοὺς καὶ τὰ ὄργυρᾶ νομίσματα τῶν Περσῶν βασιλέων καὶ σατραπῶν. Μωυσῆς ὁ Χωρηνὸς λέγει ὅτι ὁ Ἀρταξίας ἐ-

Νόμισμα Χαράσπου.

κοινῇ ἴδιον νόμισμα, ἀλλ' οὐδὲν τοιοῦτο διεσώθη. Εὐρέθησαν μόνον νομίσματα τῶν Χαράσπου (ἀγνώστου χρονολογίας), Ἀρσάμου (περὶ τὸ 230 π. Χ.), Ἀβδιάρου (περὶ τὸ 200 π. Χ.) καὶ Σέρξου (περὶ τὸ 170 π. Χ.), τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τοὺς ἀρμενικοὺς καταλόγους βασιλέων, ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν Τυγράνου Β', Ἀρταβάδου Β', (Ἀρταουάδου κατὰ Στράβωνα), Τυγράνου Ι', Τυγράνου Δ', Τυγράνου Ε' καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ

Νόμισμα Ἀρσάμου.

Νόμισμα Σέρξου (Ἀρμενίας). Ἀβδιάρου.

Ἐρατοῦς. Ἄπαντα φέρουσιν ἐπιγραφὰς ἑλληνικάς, ἀρα ἐπίσημος γλῶσσα ἐθεωρεῖτο ἡ ἑλληνικὴ. Οὗτος ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διεδόθη καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ ἀπὸ τοῦ Ι' π. Χ. αἰῶνος, ἐξαπλωθεὶς ἐπὶ μᾶλλον κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους.

Πόλεμοι πρὸς τοὺς Ρωμαίους. Ἡ μέχρι τοῦδε ἱστορία τῆς Ἀρμενίας ἦτο ἀγνωστος, μόλις δ' ἐσχάτως διεφωτίσθη καὶ χάρις εἰς νεωτέρας ἐρεῦνας. Αἱ ἐφεξῆς περίοδοι εἶναι ἀκριβέστερον γνωσταί, διότι τὰς ἀφηγήσεις τῶν Ἀρμενίων χρονογράφων τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Χριστιανικῆς περιόδου ἐνισχυμέναι διὰ τῶν πληροφοριῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἱστορικών (Πλουτάρχου, Ἀππιανοῦ, Τακίτου, Στράβωνος, Δίωνος, Διοδώρου, Σουετονίου κ.λ.).

Κατὰ τὴν βασιλείαν Ἀρταουάδου τοῦ Β' (περὶ τὸ 112 π. Χ.) ἐνεφανίσθη ἐν τῇ Προσοθίᾳ Ἀσία κράτος ἰσχυρόν, τὸ βασίλειον τοῦ Πόντου, τὸ ὁποῖον ἐπὶ Μιθριδάτου τοῦ ΣΤ' τοῦ Μεγάλου, τοῦ ἐπικληθέντος Εὐπάτορος, ἐξέτεινε τὰ ὅρια αὐτοῦ σημαντικῶς, κατακτῆσαν τὴν Κολχίδα, τὴν Ταυρικὴν χερσονήσον (Κριμαίαν) καὶ μέρος τῆς Ἀρμενίας μέχρι τοῦ Εὐφράτου.

Ἀλλὰ περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀρμενίας ἡγεμὼν ἱκανώτατος, Τυγράνης ὁ Β' (Δικράν), τοῦ ὁποίου τὴν συμμαχίαν ἐπεξήτησε καὶ ἐπέτυχε Μιθριδάτης ὁ Μέγας,

δῶσας εἰς αὐτὸν εἰς γάμον καὶ τὴν θυγατέρα του, ὅπως ἐχῇ τὴν σύμπραξιν αὐτοῦ κατὰ τὸν ἐναντίον τῆς Ρώμης δεινὸν ἀγῶνα (Μιθριδατικοὶ πόλεμοι).

Τετράδραχμον Μιθριδάτου ΣΤ' τοῦ Μεγάλου (Εὐπάτορος).

Νέος ἀκόμη ὁ Τυγράνης εἶχε παραδοθῇ ὡς δμηρος εἰς τοὺς Πέρσας, ὡς τοιοῦτος δὲ ὑπεστηρίχθη ὑπ' αὐτῶν ὅπως ἀναλάβῃ τὴν βασιλείαν. Τὴν ὑποστήριξιν ταύτην ἐπλήρωσεν ὁ Τυγράνης, παραδῶσας εἰς τὸν Μέγαν βασιλέα ἐβδομήκοντα ὅλας κοιλιάδας (αὐλῶνας) τῆς Ἀρμενίας (Στράβων C. 532). Ὁ νέος Ἀρμένιος ἡγεμὼν ἡδυνήθη νὰ ἐκτείνῃ ταχέως τὸ κράτος του, κατακτῆσας τὴν Σωφηνὴν καὶ ἀνακτῆσας τὰ εἰς τοὺς Πέρσας παραδοθέντα ἐδάφη. Ἐποφελοῦμενος δὲ ἐπαναστάσεως ἐν Κτησιφῶντι, πρωτεύουσῃ τοῦ περσικοῦ κράτους, ὁ Τυγράνης, ἔλαβε τὸν τίτλον «Βασιλεὺς Βασιλέων», τὸν ὁποῖον ἔφερον μόνον οἱ βασιλεῖς τῆς Περσίας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Τῷ 91 π. Χ. ὁ Τυγράνης ἀναλαβὼν καὶ οὗτος τὸν κατὰ τῆς Ρώμης ἀγῶνα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ Μιθριδάτου Β', ἐπετέθη κατὰ τῆς Καππαδοκίας, ἐξεδίωξε τὸν ὑπὸ τοῦ Σύλλα ἐγκατασταθέντα βασιλέα Ἀριοβαρζάνην καὶ ἐγκατέστησεν ἀντ' αὐτοῦ τὸν Ἀριαράθην, ὅστις θεωρεῖται ὡς υἱὸς τοῦ συμμάχου αὐτοῦ Μιθριδάτου. Ὁ Ἀριαράθης οὗτος ἠθέλησε νὰ συμμετάσχωι τοῦ κατὰ τῶν Ρωμαίων πολέμου, εὐρισκομένου τότε ἐν Ἀττικῇ, ἀλλ' ἀπέθανε καθ' ὁδόν. Ἐπὶ τέλους ὁ Μιθριδάτης, νικηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σύλλα, ἠγαγκάσθη διὰ τῆς ἐν Δαρδάνῳ (Δαρδανελλίου) ὑπογραφείσης συνθήκης νὰ παραιτηθῇ πάσης ἀξιώσεως ἐπὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐπὶ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ἐγκατεστάθη πάλιν ὁ Ἀριοβαρζάνης.

Συνεπεία τῶν ἀποτυχῶν τοῦ συμμάχου αὐτοῦ, ὁ Τυγράνης ἔκρινε σκοπιμώτερον νὰ παύσῃ τὸν κατὰ τῶν Ρωμαίων ἀγῶνα. Στραφεὶς δὲ πρὸς Ἀ ὑπέταξε τὴν Γορδυνήν (βόρειον Κοινοδιστάν), τὴν Ἀιροπατηνὴν Μηδίαν (Ἀζερμπαϊτζάν), τὴν Ἀρδιαρηνήν (Μοσούλην) καὶ τὴν Νισβίην (τὴν σημερινὴν Νισμπίν ἢ Ἀντιόχειαν τὴν ἐν Μυδονίᾳ), τέλος δὲ καὶ τὸ βασίλειον τῆς Ἐδέσσης, ὅπου ἐγκατέστησεν ἡγεμόνα Ἀρσά. Μετ' ὀλίγον ὅμως ἐπανέλαβε τοὺς κατὰ τῆς Ρώμης πολέμους. Κατέκτησε διὰ δευτέραν φοράν τὴν Σωφηνήν, ἐδίωξε τὴν Καππαδοκίαν καὶ ἐβάδισε κατὰ τῆς Κιλικίας, τῆς Συρίας καὶ αὐτῆς τῆς Φοινίκης, μὴ συναντῶν ἀντίστασιν τῶν Ρωμαίων. Τότε ἤρχισε νὰ κτιζῇ καὶ νέαν πόλιν τὴν Τυγρανόκερτα (Νιγρναγκέρτ, Τυγρანούπολιν) κατὰ τὰ σχέδια τῆς Νινευί καὶ τῆς Βαβυλώνης, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τοὺς ἐκ Καππαδοκίας, Συρίας καὶ Κιλικίας αἰχμαλώτους. Ἡ, ὡς λέγει ὁ Στράβων, «ἐκ δώδεκα ὑπ' αὐτοῦ ἡρωοποιησῶν πόλεων Ἑλληνίδων ἀνδράπους συναγαγόν». Συγχρόνως ἐξεκίνησε πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅτε ἐνεφανίσθη αἰφνιδίως ὁ Ρωμαῖος στρα-

τηγός Λούκουλλος (Λεύκολλος) ἐπὶ κεφαλῇς τῶν λεγεῶνων του. Ἦτο ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν οἱ Ἀρμένιοι εὐρίσκοντο ἀντιμέτωποι τῶν Ρωμαίων. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ Σύγκλητος τῆς Ρώμης ἐπεζητεῖ νὰ περιποιηθῇ μᾶλλον τὸν βα-

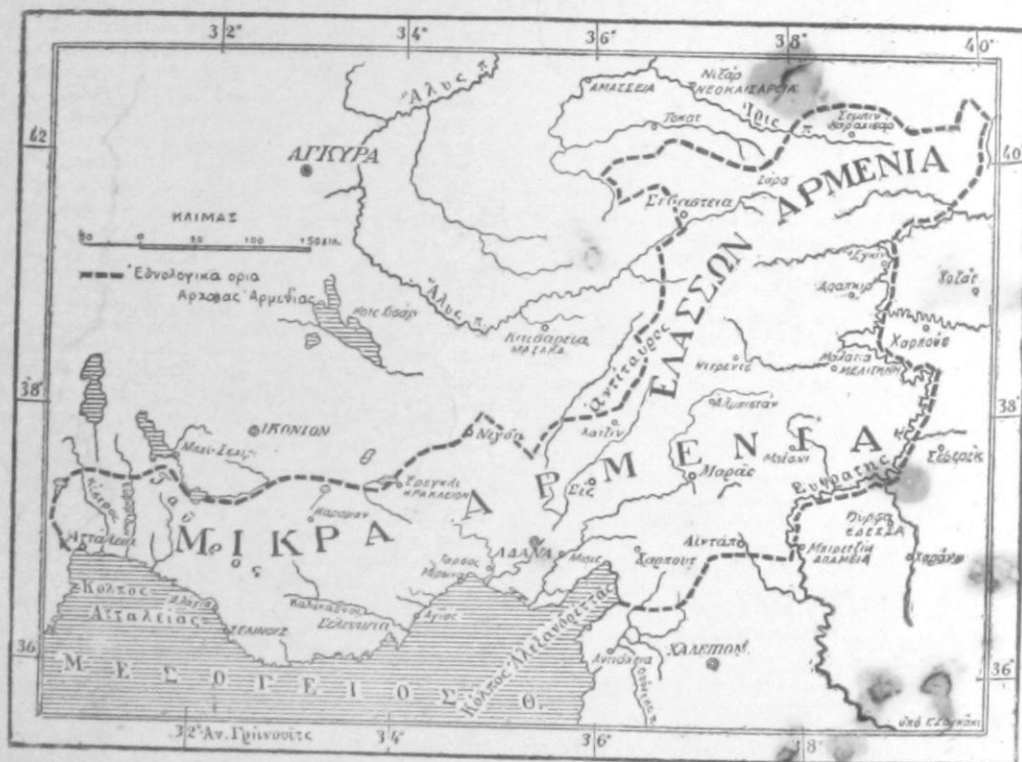

Τιγράνης Β' ὁ Μέγας.

σιλέα τῆς Ἀρμενίας, αἰε δυνάμενης νὰ παράσχει εἰς αὐτοὺς ὑπηρεσίας κατὰ τῶν Περσῶν. Ἀλλ' αἱ κατὰ τῆς Καππαδοκίας, Συρίας καὶ Κιλικίας ἐπιθέσεις τοῦ Τιγράνου ἐξηρέθισαν τοὺς ἐν Ρώμῃ, οἵτινες, ἂν καὶ γνωρίζοντες τὴν προηγουμένην σύμπραξιν τοῦ Τιγράνου μετὰ τοῦ Μιθριδάτου,

ἐδίσταζον μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ν' ἀποδυσθῶν εἰς πόλεμον ἐναντίον ἐνὸς νέου Μιθριδάτου. Συγχρόνως ὅμως ἀπηνθύνθησαν εἰς τὴν Σύγκλητον ὁ Ἀντίοχος καὶ ὁ ἀδελφός του, κληρονόμοι τῶν Σελευκιδῶν, ζητοῦντες τὴν βοήθειαν τῆς Ρώμης, ὅπως ἀνακηρύσσῃ τὰς χώρας ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐδιώχθησαν. Τὴν ὑπόθεσιν τῶν Σελευκιδῶν ἀνέλαβε τότε ὁ Λούκουλλος, ὅστις ἀλήθευσε παρὰ τοῦ Τιγράνου νὰ παραδώσῃ τὸν Μιθριδάτην, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἡττάν αὐτοῦ εἶχε καταφύγει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Ἀρμενίας. Ἀρνηθέντος τοῦ Τιγράνου, ὁ Λούκουλλος ἐβάδισεν ὁλοταχῶς πρὸς τὰ Τιγρανόκερτα. Ὁ Τιγράνης πληροφορηθεὶς τὴν κίνησιν τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ ἀπηχόνισε μὲν τὸν κομίσαντα τὴν εἰδῆσιν ταχυδρομόν, ἔσπευσε δὲ νὰ συλλέξῃ στρατόν, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὴν πρωτεύουσάν του, τὴν ὁποίαν ἐν τῷ μεταξύ ἐπολιορκήσεν ὁ Λούκουλλος. Τὰ Τιγρανόκερτα ἀντέστησαν κρατερῶς δι' ὅλων τῶν μέσων, μέχρις ὅτου φθάσας ὁ Τιγράνης μὲ 20.000 ἄνδρας συνήψε μάχην μετὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ Λούκουλλου, ὅστις, ἀφῆσας 5.000 περὶ τὴν πόλιν, εἶχε μόνον 10.000 ἄνδρας.

Βασιζόμενος ἐπὶ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ Τιγράνης, δὲν ἠκολούθησε τὰς συμβουλὰς ἐνὸς τῶν στρατηγῶν τοῦ Μιθριδάτου, ὅστις συνέσταθε ἀρκεῖν καὶ ἐνοχλητικὴν πολεμικὴν ἐνέργειαν. Ὁ Λούκουλλος, ἐπωφεληθεὶς σφάλματός τινος τοῦ Τιγράνου, ἐφόρμησε διὰ τοῦ ἱππικοῦ του, ἀφοῦ κατέλαβε δύο ἀνυπεράσπιστα ὑψώματα. Προσβληθεὶς ἀπὸ δύο μερῶν ἡ ἐπιτυχὴς φρουρὰ τοῦ βασιλέως ὑπεχώρησεν ἐμβαλοῦσα πολλήν

Χάρτης τῆς Μικρᾶς καὶ Ἑλλάσσης Ἀρμενίας.

ἀταξίαν εἰς τὸ περὶ τὸν, ὅπερ μὴ λαθὼν καιρὸν νὰ συνταχθῇ ἐνράτῃ εἰς φυγὴν. Ὁ Τιγράνης ἐσώθη μόνον χάρις εἰς τὴν ὀκυποδιάν τοῦ ἱπποῦ του, ἐγκαταλιπὼν εἰς χεῖρας τῶν Ρωμαίων τὸ διάδημά του. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ φρούραρχος τῶν Τιγρανόκερτων, ὀνόματι Μανκός, ἐπεχείρησε νὰ συγκρα-

Τετράδραχμον Φράττου τοῦ Γ', βασιλέως τῶν Πάρθων, μὲ ἐλληνικὴν ἐπιγραφήν.

τήσιν τὸ ἥθικόν τῆς ἀμυνομένης φρουρᾶς, ἀλλ' οἱ πολυάριθμοι Ἕλληνες αἰχμάλωτοι ἠνοιξαν τὰς πόλεις τῆς πόλεως εἰς τοὺς Ρωμαίους (69 π. Χ.). Ὁ Λούκουλλος εὗρεν εἰς τὰς σιταποθήκας 20 ἑκατομ. μεδίωνων (10 ἑκατομ. περίπου ἑκατολίτρων) σίτου καὶ εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον 8.000 τάλαντα χρυσοῦ (45 ἑκατομ. φράγκων), ποσὸν τεράστιον διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅπερ ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ πληρώσῃ ὅλα τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου καὶ νὰ διανείμῃ ἐν εἰδῇ ἐκτάκτου ἀμοιβῆς ἀνὰ 100 δηνάρια εἰς ἕκαστον πολεμιστήν. Τὴν πόλιν τῶν Τιγρανόκερτων «κατέσπασε» κατὰ τὸν Στράβωνα ὁ Λούκουλλος, ἀφῆσας εἰς τὴν θέσιν τῆς μικρᾶς μόνον κώμην. Τοῦτο εἶναι ὑπερβολὴ τοῦ Στράβωνος, διότι ἡ πόλις πολιορκηθεῖσα μετὰ μικρὸν ἀντέστη ἐφ' ἱσχυρῶν. Διὰ τῆς νίκης τοῦ Λούκουλλου ἀπληθευρώθησαν ἀπὸ τῆς ἀρμενικῆς κυριαρχίας αἱ Ν. τοῦ Τιγρητος ἐπαρχίαι. Ὁ Λούκουλλος ἐγκατέστησεν εἰς Κομμαγενήν Ἀντίοχον τὸν Θεὸν καὶ ἀποκατέστησε τὸ βασίλειον τῶν Σελευκιδῶν. Διαρκούσης τῆς μάχης τῶν Τιγρανόκερτων ὁ Μιθριδάτης εἶχε σπεύσει πρὸς βοήθειαν τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ ἐπὶ κεφαλῇς 10.000 Ἀρμενίων. Φθάσας πολὺ ἄργά, περιορίσθη εἰς τὸ νὰ ἐξασκήσῃ ὁλόκληρον τὴν ἐπιρροήν του, ὅπως προλάβῃ συνθηκολόγησιν τοῦ Τιγράνου μετὰ τῆς Ρώμης. Οἱ δύο βασιλεῖς ἀπέστειλαν πρέσβεις εἰς ὅλους τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ἀσίας ζητοῦντες τὴν συνδρομὴν αὐτῶν κατὰ τοῦ κοινῶς ἐχθροῦ, ὅστις ἡσέθησε πρὸς τοὺς θεοὺς των, λεηλατήσας τοὺς ναοὺς καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἱερὸν τῆς Ἀναΐδος. Ἀπαντεῖ οἱ Ἀσιάται ἡγεμόνες ἀπῆντησαν εὐνοικῶς, μόνος Φράτης ὁ Γ', βασιλεὺς τῶν Πάρθων ἠρνήθη βοήθειαν, διότι δὲν ἤθελε νὰ ἔχη ἰσχυρὸν ἐξ Α. γείτονα. Ὁ πόλεμος ἤρχισεν ἐκ νέου, ὁ δὲ Λούκουλλος εἰσβάλεν εἰς τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ ἠτοιμάζετο νὰ πολιορκήσῃ τὰ Ἀρτάξατα, ἀλλὰ, σπασιάσαντος τοῦ στρατοῦ ὡς ἐκ τῆς δριμύτητος τοῦ χειμῶνος, ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἐνῶ συγχρόνως εἰς τῶν στρατηγῶν τὸ ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ἐντὸς τῶν Τιγρανόκερτων. Ἐπὶ τέλους ὅμως ὁ Λούκουλλος ἀνεκλήθη εἰς Ρώμην, ἀποπέταλιν δὲ ὁ Πομπήιος κατὰ τοῦ Μιθριδάτου. Ὁ Τιγράνης βλέπων ἑαυτὸν κινδυνεύοντα, ἔχων νὰ πολεμήσῃ κατὰ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ ἰδίου υἱοῦ του—προηγουμένως εἶχε διατάξαι τὸν φρόνον δύο ἄλλων υἱῶν του—ἤλθεν

εἰς συνεννόησιν πρὸς τὸν Πομπήιον προτείνων πρὸ παντὸς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν Μιθριδάτην.

Ἠναγκάσθη ὅμως νὰ δεχθῇ ὄρους βαρυτέρους. Ἀνευ βασιλικῆς πορφύρας, μὲ μόνον τὸ διάδημα, ἐνεφανίσθη ἐφιππος πρὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου καὶ παρέδωκε τὸ ἔξοδος καὶ τὸν ἱππὸν του εἰς τοὺς ραβδούχους, ὀδηγηθεὶς δὲ πρὸ τοῦ Πομπήιον παρέδωκε τὴν τιάραν καὶ τὸ διάδημα καὶ πεσὼν προσεκύνησε ἱκανοποιηθεὶς ὁ Πομπήιος ἀνῆγειρε τὸν Ἀρμένιον βασιλέα, ἐπέστρεψεν εἰς αὐτὸν τὰ βασιλικά ἐμβλήματα καὶ μετεχειρίσθη αὐτὸν ἡγεμονικῶς. Ἀλλ' οἱ ὄροι τοὺς ὁποίους ἐπέβαλεν ἦσαν βαρύντατοι. Ὁ Τιγράνης παρέδωκεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τὴν Συρίαν, τὴν Φοινίκην, τὴν Κιλικίαν, τὴν Καππαδοκίαν, τὴν Σωφηνὴν καὶ τὴν Γορδυνὴν παραιτούμενος πάσης ἐν τῷ μέλλοντι ἐπ' αὐτῶν ἀξιώσεως, κατέβαλε δὲ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν 6000 τάλαντων (33.750.000 φράγκων). Ἦτο τὸσον πλούσιος ἀκόμη, ὥστε ἀφοῦ ἔχασε προηγουμένως 45 ἑκατομ. φράγκων διέθετεν εἰσέτι ποσὸν μέγα. Μετὰ μικρὸν ὁ Πομπήιος ἐδώρησεν εἰς τὸν Τιγράνην τὴν Γορδυνὴν καὶ τὴν Β. Μεσοποταμίαν, τὰς οποίας ἀφῆρεσεν ἀπὸ τῶν Πάρθων, ἱδρύσας δὲ νέον βασίλειον τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας περιλαμβάνον τὴν Ποντικὴν Ἀρμενίαν καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου μὲ

Ἑλληνικὸν τετράδραχμον Τιγράνου τοῦ Μεγάλου (ὁποῖον ἡ Τύχη τῆς Ἀντιοχείας).

τὴν Τραπεζοῦντα. Ἀμφότεραι αἱ Ἀρμενίαι ἐτέλουν πλέον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρώμης, ἐτίθετο δὲ οὕτω τέμα εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἥτις εἶχεν ἐπικρατήσει ἐπὶ Μιθριδάτου καὶ Τιγράνου εἰς τὸν Πόντον καὶ εἰς τὴν Ἀρμενίαν. Εἰς τὰ Τιγρανόκερτα ἀντιβιάζοντο τότε ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μόλις ἀποπερατωθέντος θεάτρου τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἐλληνικῆς δραματικῆς ποιήσεως. Ἕλληνες γλύπται ἐκλήθησαν πρὸς ἐξωραϊσμὸν τῆς πόλεως, εἰς τὴν αὐλὴν οἱ Ἀρμένιοι μεγαστάνες ὠμίλουν καὶ ἔγραφον ἐλληνιστὶ, ὁ δὲ Ἀρτάβασδος, υἱὸς τοῦ Τιγράνου, ἔγραφεν ἐλληνιστὶ τραγωδίας καὶ λόγους, τοὺς ὁποίους ἐπαινεῖ ὁ Πλούταρχος. Τὰ νομίσματα τοῦ Τιγράνου εἶναι

Χαλκοὺν νόμισμα Τιγράνου τοῦ Β'.

τὸς κατ' ἀρχὰς ἐβοήθησε τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοὺς ἐναντίον τῶν Πάρθων ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς Ὀρόδην

και Μιθριδάτην Γ' πολέμους. Ήττηθέντος του Κράσσου ο Αρτάβασδος φοβούμενος πλέον τους Πάρθους προσήγγισε προς αυτούς, δώσας εις γάμον την αδελφήν αυτού εις τον Ορόδην.

Ελληνικόν νόμισμα Μιθριδάτου Γ', βασιλέως των Πάρθων.

Ο γάμος ετελείτο εν Κτησιφώντι οτε εφθασεν εκεί η είδησις της μεγάλης κατά του Κράσσου νίκης ομού μετά της κεφαλής του Ρωμαίου στρατηγού, οστις πληγωθείς βαρέως διέταξε τους περι αυτόν Ρωμαίους πολεμιστάς να τον φονεύσωσιν οι ίδιοι. Η κεφαλή του Κράσσου ηχθη εις το θέατρον της Κτησιφώντος, όπου παίζοντο ελληνιστί αι «Βάγκαι» του Εύριπίδου. Τότε ο ήθοποιός ο υποδύμενος το πρόσωπον της Αγαύης υποκατέστησε την κεφαλήν του Ρωμαίου στρατηγού εις την του Πενθέως, οτε απήγγελλε τους στίχους:

ΑΓ. φέρομεν εξ όρουσ
Ελαφον νεότομον επί μέλαθρα
μακάριον θήσαν.
ΧΟ. όρω καί σε δεξομαι σύγκωμον
ΑΓ. έμωφα τόνδ' άνευ βρόχων.

Χειροκροτήματα των Αρμενίων και των Περσών υπεδέχθησαν την εμφάνισιν της κεφαλής του ήττηθέντος έχθρου. Οι παρθικοί ούτοι πόλεμοι της Ρώμης εξηκολούθησαν έφ' Ικανόν. Ο Μάρκος Αντώνιος ήττηθείς κατά την μεγάλην αυτού έναντίον των Πάρθων έκστρατεία (35 π. Χ.) επέστρεψε την εθύνην εις την προδοσίαν του βασιλέως της Αρμενίας Αρταβάσδου, γενόμενου εν τω μεταξύ συμμάχου των Ρωμαίων. Το έπικόν ετος κατέπεσεν αυτόν να έλθη εις Αντιόχειαν, όπου τέλει έορτάς. Έκει ο Αρτάβασδος συνελήφθη και περιήχθη σιδηροδέσμιος εις διαφόρους πόλεις του κράτους του, των οποίων ήναγκάζετο να παραδίδη τους θησαυρούς εις τον Μάρκον Αντώνιον. Οδηγηθείς κατόπιν εις Αλεξάνδρειαν, όπου έσπευσεν ο Αντώνιος, όπως έορτάση μετά της Κλεοπάτρας, εκόσμησε τον θρίαμβον αυτού. Ταύτα αναφέρων και ο Στράβων λέγει (C 532) «Αντώνιον δε προδίδους Παρθαίους εν τω πρός αυτούς πόλεμω δίκας έτισιν αναχθείς γάρ εις Αλεξάνδρειαν υπ' αυτού δόμοις πομπευθείς δια της πόλεως». Τέλος δε έθανατώθη βραδύτερον κατά διαταγήν της Κλεοπάτρας. Βασιλεύς της Μεγάλης Αρμενίας ανεκηρύχθη τότε εν τω σταδίω της Αλεξάνδρειας ο Αλέξανδρος, υίος του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, νυμφευθείς την θυγατέρα του Αρταβάσδου, βασιλέως της Ατροπατηνης, ενφ' ο θρόνους της Μικράς Αρμενίας παρεδίδετο εις τον Πολέμωνα, σύζυγον της Πυθω-

Ισνάριον του Μάρκου Αντωνίου και Κλεοπάτρας Αρμενία ήττηθείσα).

δωρίδος, άνεψιάς του Αντωνίου (34 π.Χ.). Οι Αρμένιοι ήρνήθησαν να δεχθώσιν τον Αλέξανδρον, ανακηρύξαντες βασίλειά τον Αρτασάξην Β' (ή Αρσάμ κατ' Αρμενίους) υίόν του ως αιχμαλώτου ζώντος ακόμη βασιλέως αυτών. Ο νέος Αρμένιος βασιλεύς (30—20 π. Χ.), καταδικωμένος υπό των Ρωμαίων, κατέφυγεν εις την αυλήν του Φράτιον Δ', βασιλέως των Πάρθων, οστις έβροθήσεν αυτόν να εγκατασταθί εις τον θρόνον του, άμφοτέροι δε ήτοιμάζοντο εις νέον άγώνα κατά των Ρωμαίων, οτε τον της Περσίας θρόνον ήρπασε Θιριδάτης ο Β', ανακηρυχθείς βασιλεύς των βασιλέων εν Κτησιφώντι και αναγκάσας τον Φράττην να καταφύγη εις την χώραν των Σκυθών.

Τετραδραχμον του Αρσακίδου βασιλέως των Πάρθων Φράτιον Δ'.

Ενφ όμως εξηκολούθουν οι πόλεμοι μεταξύ Αρμενίων, Πάρθων και Ρωμαίων, ο Οκτάβιος ένίκησεν εις την ναυμαχίαν του Ακτίου τον Αντώνιον. Ο νέος κυρίαρχος απέφασκε να θέση υπό την κηδεμονίαν της Ρώμης όλας τας Αρμενικάς και άλλας χώρας μέχρι του Καυκάσου. Οι Αρμένιοι χάρις εις το διανεμηθέν εις αυτούς ρωμαϊκόν χρημα έπανεστάτησαν κατά του βασιλέως αυτών Αρτασάξην Β', τον όποιον και έθανάτωσαν, ο δε Τιβέριος Κλαύδιος Νέρων, ο κατόπιν αυτοκράτωρ, τότε 22 ετών, έλθων εις Αρμενίαν έστειψε βασίλειά Τιγράνην τον Γ', νεώτερον αδελφόν του Αρτασάξην, τον έπιλεγόμενον Φιλέλληνα (20—12 π. Χ.). Η Αρμενία περιέπιπτε τότε εις απόλυτον άναρχίαν. Τιγράνης ο Γ' απέθανεν ύποκύνφας εις νόσον ή δηλητηριασθείς, τον θρόνον δε κατέλαβε Τιγράνης ο Δ' μετά της αδελφής του Έρατοῦς (12—5 π. Χ.), έχον όμως ως αντίζήλους και άλλους μνηστήρας του θρόνου.

Νόμισμα Τιγράνου του Φιλέλληνος, βασιλέως της Αρμενίας.

Αιγνάριον Αύγουστου (Armenia capta).

Νόμισμα του βασιλέως της Αρμενίας Τιγράνου Δ' μετά της αδελφής αυτού Έρατοῦς.

τέλους όμως ο Φράττης άνακτήσας το περσικόν στέμμα παρητήθη πάσης επί της Αρμενίας άξιώσεως. Έν τούτοις το άρμενικόν ζήτημα δεν έπαυσεν άπασχολούν τόσο τον Ρωμαίους όσον και τους Πάρθους. Οι Αρμένιοι, αν και επισήμως θεωρούμενοι ανεξάρτητοι, υπέκειντο άλλοτε μὲν

εις την επιρροήν της Ρώμης, άλλοτε δε εις την των Περσών. Οι ήγεμόνες της περιόδου ταύτης της άρμενικής ιστορίας χαρακτηρίζονται υπό των Αρμενίων χρονογράφων ως «Ξενική Δυναστεία».

Νόμισμα Αντωνίνου του Εύσεβους στέφαντος τον βασιλέα της Αρμενίας.

Πρώτος τούτων υπήρξε ο Πέρσης Αρριβαρζάνης (2 μ. Χ.) βασιλεύς της Μηδίας της Ατροπατηνης, στεφθείς δε βασιλεύς της Αρμενίας κατά διαταγήν του Αύγουστου. Διαδοχος αυτού υπήρξεν Αρταβάσδος ο Ε' (2-11 μ.Χ.), τούτον δε διεδέχθη εις Έβραίος υπό το όνομα Τιγράνης Ε' (11-14 μ. Χ.). Έπειδή όμως ούτος δεν εκυβέρνησε κατά τας επιθυμίας του λαού, οι έθνικόφρονες Αρμένιοι άνεκυλυσαν εις τον θρόνον την Έρατώ, αδελφήν Τιγράνου του Δ' (14-15 μ. Χ.). Ταύτην διεδέχθη ο Πάρθος Βονάνης ή Ονάνης, τούτον δε ο Ζήνων, υίος του Πολέμωνος και της Πυθωδορίδος εγκαταστάθεις υπό του Γερμανικού ως Αρτασάξην Γ' (18—34 μ. Χ.) ύποτελής της Ρώμης. Έπεκράτησαν όμως πάλιν οι Πέρσαι, εγκαταστήσαντες ως βασίλειά Αρσάκην (Archak) τον Α' (34-35). Κατόπιν έβασίλευσεν ο

Νόμισμα Αύγουστου Καίσαρος Εύσεβίου και Αρταβάξδου Ε' βασιλέως της Αρμενίας.

ο Γεωργιανός Μιθριδάτης (35-37 και 47-51) και μετά τούτον ο άνιψις τούτου Ραδαμίστες, επίσης Γεωργιανός (51-53), διατάξας να στραγγαλισθί ο θεός του και η σύζυγος τούτου, αδελφή του Ραδαμίστες, να σφαγώσι δε τα τέκνα των.

Ητο περίοδος πλήρους άναρχίας, τα όρια της Αρμενίας ήλλασσον καθ' έκάστην, επαρχίαί άφηρούντο διδομεναι εις τούτον ή εκείνον τον ήγεμόνην, ή προσετιθέντο. Τω 37 μ. Χ. εισέβαλον εις την Αρμενίαν οι Πέρσαι. Ο Ραδαμίστες έφυγεν έφριπτος φέρων επί του ύπτου και την σύζυγον του Ζηνοβίαν έγκυμονούσαν, την όποιαν πλήξας κατ' ίδίαν της παράκλησιν διά του έγγειριδίου έθρινεν εις τον Αράξην, όπόθεν όμως αύτη άνεσύρθη ζώσα υπό των Περσών. Ο Ραδαμίστες ήθελσε να επανέλθη εις Αρμενίαν, άλλ' έδιώχθη, τότε δε κατέλαβε τον θρόνον Θιριδάτης (Τιγράτ) ο Α', αδελφός του βασιλέως της Περσίας Βολογήσου, 53—59 και 66—100), γενόμενος ιδρυτής της δυναστείας των Αρσακιδών, ήτις εκυβέρνησε την χώραν επί τέσσαρας αιώνας.

Οι Αρσακίδαι. Επί Θιριδάτου Α' επικυρίαρχος της Αρμενίας ήτο ο Βασιλεύς των Βασιλέων (της Περσίας), έχον μόνος το δικαίωμα του κόπτειν νόμισμα. Μεταξύ των ύποτελών αυτού

πρώτος την τάξιν ήρχετο ο βασιλεύς της Αρμενίας. Ο Νέρων όμως ένήργησε να διωχθί ο Θιριδάτης και να αναγορευθί βασιλεύς Τιγράνης ο 27' (60—62). Ούτος απέθανε μετά διετή βασιλείαν, τότε δε ο βασιλεύς της Περσίας έπεισε τους Ρωμαίους να δεχθώσιν ως βασίλειά της Αρμενίας τον αδελφόν του Θιριδάτην τον Α'.

Ούτος μεταβās εις Ρώμην μετά της βασιλείσεως και 3.000 επιφανών έστέφθη υπό του Νέρωνος εν μεγάλη πομπή Έπανελθών εις Αρμενίαν άνεκαίνισε την πόλιν Αρτάξαια, την όποιαν μετωνόμασεν εις Νερωνίαν. Τον Θιριδάτην διεδέχθη ο Έξηδάρης (100—113). Ηκολούθησαν κατόπιν επτά άλλοι Αρσακίδαι, άπαντες εξαρτώμενοι εκ των αυτοκρατόρων της Ρώμης, εκ των οποίων ο Μάρκος Αύρήλιος και ο Δεσίκιος Βέρος έφερον τον τίτλον Αρμενιάσιος, τέλος δε, ενφ εν Περσία ο Σασιανίδης Αρτακισιάνης (Αρταξέρξης) ίδρυε την δυναστείαν των Σασιανιδών, άνατρέψας τους Αρσακίδας, εις τον θρόνον της Αρμενίας άνήλθε Θιριδάτης Β' ο Μέγας, οστις ονομάζεται και Χοσρόης Α' (217—238). Περί της βασιλείας τούτου έγραψεν ιστορίαν ελληνιστί και άρμενιστί ο Αρμένιος ιστορικός Αγαθάγγελος, περιγράφων μεταξύ άλλων πομπωδών και υπερβολικώς τους αγώνας του έναντίον του πρώτου Σασιανιδου ήγεμόνος, οστις άποκατέστησεν εν Περσία την θρησκείαν του Μαζδαισμού. Συγχρόνως όμως προύχοντες εις τας άσιατικές χώρας και ο Χριστιανισμός.

Φοβηθέντες τας προόδους του Χριστιανισμού οι Πέρσαι ένήργησαν κατά τινά θρησκευτικήν έκδρομήν την δολοφονίαν του Θιριδάτου, οστις είχε λάβει ήδη το χριστιανικόν βάπτισμα μετά της σύλξης του. Επηκολούθησε σειρά βασιλέων, έφ' όν η Αρμενία διειμοιράσθη μεταξύ Περσών και Ρωμαίων.

Επί της βασιλείας του Βραμσάμπουχ (Βαραχράν-Σαπώρ), κυβερνήσαντος από του 392 μέχρι του 414, επήλθε γεγονός ύψιστης σπουδαιότητος, η έφεύρεσις του άρμενικού αλφαβήτου (ίδ. κατωτέρω).

ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Μετά τον Βραμσάμπουχ έβασίλευσαν δύο ακόμη Αρσακίδαι, ο Σαπώρ η Σαμπούχ (416—420) και ο Αρτασάξης Δ' (423—429). Κατόπιν η χώρα υπετάγη εις τους Πέρσας. Ούτοι εκυβέρνησαν διά διοικητών λεγομένων μαρτζιμπάν, οίτινες ήσαν κατά μέγα μέρος Πέρσαι. Έκ 33 μαρτζιμπάν διοικησάντων την υπό τους Πέρσας Αρμενίαν από του 430 μέχρι της πώσεως του περσικού κράτους των Σασιανιδών (652) 7 μόνον ήσαν Αρμένιοι. Εις τας άλλας άρμενικάς επαρχίας, αι όποιαί διετέλουν υπό την κυριαρχίαν της βυζαντιακής Αυτοκρατορίας, οι διοικηται ήσαν Αρμένιοι φέροντες ως επί το πλείστον τον τίτλον του κουροπαλάτου ή πατρικίου, Έλληνες (Βυζαντινοί) ή και Πέρσαι. Επί δέκα πέντε τοιούτων διοικητών (591—705) αναφέρονται ως Έλληνες οι: Θωμάς, Μαυριανός και Προκόπιος (στρατηγού). Ο κατάλογος των Περσών μαρτζιμπάν σταματά τω 652, ο δε των εκ Βυζαντίου διοριζομένων διοικητών τω 705. Κατά την περίοδον ταύτην διεξήχθη εν Αρμενία δεινός άγών μεταξύ του Μαζδαισμού, τον όποιον ήθελον να διαδώσουν οι Σασιανίδαι Πέρσαι, και του Χριστιανισμού.

Κατά τον άγώνα τούτον, διεκρίθη κυρίως ο στρατηγός Βαριάν (Βάρδας) Μαμγκονιάν, έγγονος του

ἀγίου Σαχάν, ἐκ Περσῶν καταγόμενος. Οὗτος ἀναγορευθεὶς στρατηλάτης ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' καὶ βοηθούμενος ὑπὸ βυζαντινῶν στρατῶν κατέστρεψε τοὺς ἐν Ἀρμενίᾳ ἀνεγερθέντας περσικοὺς ναοὺς καὶ κατέσφαξε τοὺς μάγους. Ἦτανθεὶς ὁμοῦ ἐφονεύθη κατὰ τὴν μάχην τοῦ Ἀραβαίρε (455), τὴν ὅποιαν ἐορτάζει καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ ἄρμενικὴ Ἐκκλησία, διότι ἐνικήθησαν μὲν κατ' αὐτὴν οἱ Ἀρμένιοι, ἀλλ' οἱ Πέρσαι ἐσταμάτησαν ἀναγκασθέντες νὰ στραφῶσι κατὰ τὸν ἐξ Α' προελαυνόντων Οὐννων.

Ἡ Ἀρμενία ὁμοῦς ὑπέκυψε μετ' ὀλίγον εἰς τοὺς Ἀράβας καταλύσαντας τὸ κράτος τῶν Σασσανιδῶν. Ἡ ἀραβικὴ κυριαρχία εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα περίοδος τῶν δοκτιάν, ὡς ὠνόμαζον οἱ Ἀρμένιοι τοὺς ὑπὸ τῶν Ἀράβων διοριζομένους διοικητάς, καὶ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 654 μέχρι τοῦ 861. Τὰ τῶν πρώτων ἐποχῶν περιγράφει ὁ ἐπίσκοπος Σεβαστὸς ὁ συγγράφας καὶ ἱστορίαν τοῦ Ἡρακλείου, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιεσώθη ἐν μεταφράσει καὶ τὸ κείμενον τῆς πρὸς τὸν αυτοκράτορα ἐπιστολῆς τοῦ Μωάμεθ, καλοῦντος αὐτὸν νὰ δεχθῇ τὸν Ἰσλαμισμόν. Ἦτο ἡ ἐποχὴ τοῦ δεινοῦ ἀγῶνος τοῦ Βυζαντίου, καθ' ἣν καὶ ἡ Ἀρμενία ἐγένετο θέατρον τῶν μακρῶν ἐκείνων πολέμων, καταλαμβανομένη ὅτε μὲν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ὅτε δὲ ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

Δυναστεία τῶν Βαγρατιδῶν (Πακρατουνη). Τῷ 885 εἰς τὸν Ἀρμενίαν τοὺτον διοικητῶν, ὁ Ἀσὸδ, ἐκ τῆς ἀρχαίας οἰκογενείας τῶν Βαγρατιδῶν ἢ Παγρατιδῶν, καταγωγῆς ἑβραϊκῆς, ἐστέφθη βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ Χαλίφου Μουσταμίτ, ὅστις ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον Σάχ-ἰ-Ἀρμέν, ἥτοι βασιλεὺς τῶν Ἀρμενίων, ἢ Σαχασάχ (βασιλεὺς-βασιλέων). Οὕτως ἰδρύθη ἡ δυναστεία τῶν Βαγρατιδῶν, ἥτις, ὑποτελὴς οὖσα κατ' ἀρχὰς τῶν Ἀράβων, ἐβασίλευσε μέχρι τοῦ 1070, ἐδρεύουσα ἐν τῇ πόλει Ἀνί (βλ. λ.). Ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῆς δυναστείας ταύτης, αἰσθανόμενος, ὅτι δὲν θὰ κατορθώσῃ ποτὲ νὰ διατηρήσῃ τὴν αὐτονομίαν του ὑπὸ τοῦς Ἀράβας, μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ αυτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886—912), τὸν ὅποιον οἱ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ ἀξιῶσι καταγόμενον ἐξ Ἀρμενίων. Τὰ τῆς ἐν Βυζαντίῳ ὑποδοχῆς τοῦ Ἀρμενίου βασιλέως περιγράφουσι διὰ μακρῶν οἱ ἱστορικοὶ οὗτοι, ἀναφέροντες συγχρόνως, ὅτι υπεγράφησαν τότε δύο ἑλληνοαρμενικαὶ συνθήκαι μία πολιτικὴ καὶ μία ἐμπορικὴ, τὸ κείμενον τῶν ὁποίων δὲν διεσώθη. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπισκέψεως αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς Ἀσὸδ ἔφερεν ἐκεῖ καὶ ἄρμενικὸν στρατὸν ὑπὸ τὸν πρίγκηπα Μεγρίκ, ὅστις ἐβοήθησε τοὺς Βυζαντινοὺς πολεμοῦντας τότε κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ἐκ τούτου ὑποτίθεται, ὅτι εἰς ἀντάλλαγμα Λέων ὁ Σοφὸς θὰ ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ βοηθῇ στρατιωτικῶς τοὺς Ἀρμενίους κατὰ τῶν Ἀράβων. Τὰ σχέδια ὁμοῦς Ἀσὸδ τοῦ Α' δὲν ἐπραγματοποιήθησαν, διότι ἐπανερχόμενος εἰς Ἀρμενίαν ἀπέθανε καθ' ὅδον ἐν Τραπεζοῦντι. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Σεμπάτ ἀνεγερθεὶς βασιλεὺς τόσον ὑπὸ τοῦ αυτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ Χαλίφου Μουτζι-ἰ-Μαυλάχ, ἀναεωσάντων τὴν συμφωνίαν, ἡ ὁποία εἶχεν υπογραφῇ μεταξὺ αὐτῶν προηγουμένων διὰ τὸν Ἀσὸδ. Ὁ Σεμπάτ ἀνένεωσε κατόπιν καὶ τὴν μετὰ τοῦ αυτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου συμφωνίαν τοῦ πατρὸς του, ὅπως ἔχῃ τὴν ἑλληνικὴν ὑποστήριξιν ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Τοιαύτην βοήθειαν παρέ-

σχευ εἰς τὸν διάδοχον αὐτοῦ Ἀσὸδ Β', τὸν ἐπιλεγόμενον Σιδηροῦν (Γεργαί), Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος. Ἀλλ' ἡ ἐνότης τῆς Ἀρμενίας δὲν κατορθώθη νὰ διατηρηθῇ. Τῷ 908, ὁ Χακίκ ἢ Χασικ (Σταῦρος) τῆς οἰκογενείας τῶν Χαρσρουνιάν (ἢ Ἀρτζρουνη) ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ Χαλίφου Μοκταδὶρ βασιλεὺς τῆς ἐπαρχίας τοῦ Βασιπουραγκάν (Βάν), ὅπου οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐκυβέρνησαν μέχρι τοῦ 1080. Ἡρχισεν τότε ἡ κατάρτισις τῆς Ἀρμενίας, φθάσασα μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἠριθμοῦντο ἐπὶ (κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον ἐννεά) ὅλα ἄρμενικὰ βασίλεια, ἐνῷ οἱ Βαγρατιδαὶ ἴδρουν δυναστείαν καὶ ἐν Γεωργίᾳ διατηρηθεῖσαν μέχρι τοῦ 1801.

Οἱ Ἀρμένιοι καὶ τὸ Βυζάντιον. Ἐν τῇ μετὰ τὴν αἰ ἀραβικαὶ εἰσβολαί, κατὰ τινα τῶν ὁποίων ἐλκε θανατωθῇ καὶ ὁ βασιλεὺς Σεμπάτ ὁ Α', ἀρνηθεὶς νὰ ἐξισλαμισθῇ, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ διαμάχαι ἡ κα ἀπλῶς ὁ πόθος ἀναζητήσεως τύχης ἐπροκάλεσαν τὴν μεταστάσειν πολλῶν ἐπιφανῶν Ἀρμενίων εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου κατελάμβανον ὑψηλὰ ἀξιώματα ἐν τῷ στρατῷ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ χάρις καὶ εἰς ἐπιγαμίας μετὰ διαπερσῶν Βυζαντινῶν οἰκονομῶν. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνῆλθον μάλιστα καὶ μέχρι τοῦ βασιλικοῦ θρόνου. Ὁ αυτοκράτωρ Λέων ὁ Ε' καὶ ὁ Ἀρτάβασδος (742) ἦσαν Ἀρμένιοι καὶ αὐτὸς δὲ Ἰωάννης ὁ Τοιμισκῆς (δρῶτερον ἄρμενιστὶ Τοιμισκί ἢ Τοιμοσκί) θεωρεῖται ὡς Ἀρμένιος, καταγόμενος ἐκ τῆς ἀρχαίας στρατιωτικῆς οἰκογενείας τῶν Κουρκουά (Κουρκὴν καὶ οὐκ Γκορκεν). Οἱ Ἀρμένιοι ὁμοῦς ἱστορικοὶ καὶ δι' οἱ νεώτεροι, ἐπεκτείνουσιν ὑπερμέτρως τὸν κατάλογον τῶν ἐν Βυζαντίῳ βασιλευσάντων Ἀρμενίων, παραθέτοντες τὰ ὀνόματα 24 αυτοκρατόρων, 10 καισάρων καὶ σεβαστοκρατόρων καὶ 10 αυτοκρατεῶν, ἀξιῶντες ὅτι Ἀρμένιοι ἦσαν καὶ ὁ Μανρίκιος καὶ ὁ Ἡράκλειος καὶ Κωνσταντίνος ὁ Πωγωνιάτος καὶ Βασίλειος ὁ Α' καὶ Βασίλειος ὁ Β' καὶ Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀκόμη καὶ Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος, καὶ Σαμωνίλ ὁ Τσάρος τῶν Βουλγάρων. Ἀναφέρουσι δέ, ὅτι καὶ σῶμα ἰδιαιτέρον Ἀρμενίων, ὁ numerus Armeniorum ὑπῆρχεν ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἱταλίᾳ ὡς φρουρὰ αὐτῆς. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι καὶ προηγουμένως μὲν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοῦ Η' μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος τὸ βυζαντινὸν κράτος ἦλθεν εἰς στενοτάτην ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν Ἀρμενίων ἡγεμόνων, συνάψαν μετ' αὐτῶν καὶ συμμαχίας εἴτε διαρκεῖς εἴτε προσωρινάς. Τοιαύτη συμμαχικὴ σχέσις ὑπῆρξεν ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Τοιμισκῆ, ὅστις, ὡς ἐκ τῆς ἄρμενικῆς ἱστορίας αὐτοῦ καταγωγῆς, ἡσυχολήθη περισσότερον μὲ τοὺς Ἀρμενίους, ἀποβλέπων εἰς τὸ νὰ ἐπιφέρῃ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῶν δύο ἐθνῶν ἑνωσιν, ὑπὲρ τῆς ὁποίας εἶχε σχηματισθῇ ἱκανῶς ἰσχυρὸν κόμμα ἐν Ἀρμενίᾳ (βλ. Α. Ter-Mikaelian, Ἀρμενίου γράφοντος γεωμενιστὶ Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen Kirche σελ. 76—77) ὑπὸ τὸν καθολικὸν Βαζάν, ἀποκηρυχθέντα καὶ ἐκθρονισθέντα ὑπὸ τῶν ἀντιθέτων. Ἀναλαβὼν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (972/3) τὴν πρώτην αὐτοῦ κατὰ τῶν Ἀράβων ἐκστρατείαν ὁ Τοιμισκῆς, ὅστις ἐγνώριζε τὴν στρατιωτικὴν ἀξίαν τῶν Ἀρμενίων, κατηνύνησεν πρώτην πρὸς τὴν Ἀρμενίαν καὶ ἐστρατοπέδευεν πρὸ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀϊσασπερ, εἴτε ὅπως ζή-

τήσῃ ἐξηγήσει περὶ τῆς παρὰ τὰ σύνορα συγκεντρώσεως ὁλων σχεδὸν τῶν Ἀρμενίων ἡγεμόνων καὶ ἐπαρχίων, εἴτε ὅπως ἀπαιτήσῃ τελεσιγραφικῶς τὴν στρατιωτικὴν αὐτὴν σύμπραξιν. Ἐβασίλευε τότε ἐν Ἀρμενίᾳ Ἀσὸδ ὁ Γ'.

Οὗτος ἐστειλε πρὸς αὐτὸν ὡς πρέσβεις τὸν πρίγκηπα Σεμπάτ Τορνατοῦ καὶ Λέοντα ἢ Παντολέοντα τὸν Φιλόσοφον, ὅπως καθυποχάσωσι τὸν αυτοκράτορα, τὸν ὅποιον οἱ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ ὀνομάζουσι «Κὺρ-Ἰωάννην». Οἱ δύο Ἀρμένιοι πρέσβεις μετέβησαν μετὰ τοῦ αυτοκράτορος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐγένοντο δεκτοὶ μετὰ τιμῶν. Ὁ Λέων ὀνομάσθη «μέγας διδάσκαλος» (ραμπουναμπάτ), ὁ δὲ Σεμπάτ πρωτοσπαθῆριος καὶ μάγιστρος (μακιστρός), λαβὼν οὕτω τίτλον διὰ πρώτην φορὰν δοθέντα εἰς Ἀρμένιον. Κατόπιν ὁ Τοιμισκῆς ἐπορεύθη πάλιν πρὸς τὴν Ἀρμενίαν, ὁπόθεν παρέλαβε τὰς εἴτε προηγουμένως εἴτε ἐν Κωνσταντινουπόλει δι' εἰδικῆς συνθήκης συμφωνηθείσας ἄρμενικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις, ἀνερχομένας εἰς 10,000 ἀνδρῶν, μετὰ τροφίμων καὶ ἐφοδίων. Τὰ περὶ τῶν σχέσεων καὶ συμφωνιῶν τούτων περιέγραψε κυρίως ὁ Ἀρμένιος ἱστορικός Μακθαῖος ὁ ἐξ Ἑδέσσης, ἐν τῷ «Χρονικῷ» αὐτοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ περιέχεται καὶ πολυτιμότερον ἱστορικὸν ἔγγραφο, ἐσχάτως μόλις δημοσιευθέν, ὅπερ διαφορτίζει σημαντικῶς τὰ τῆς δευτέρας κατὰ τῶν Ἀράβων ἐκστρατείας τοῦ Τοιμισκῆ (974). Τὸ ἐγγραφοῦν τοῦτο εἶναι ἡ μακρὰ πρὸς τὸν Ἀρμένιον βασιλέα Ἀσὸδ τὸν Γ' ἐπιστολὴ τοῦ Τοιμισκῆ (βλ. G. Schlumberger: L'empereur byzantine à la fin du Xe siècle, σελ. 247—257), ἐπίσημον οὕτως εἰπεῖν πολεμικὸν δελτίον τῆς εἰς Συρίαν καὶ Παλαιστίνην βυζαντινῆς ἐκστρατείας, ἐκθέντος τὰς νίκας τοῦ αυτοκράτορος. Τὸν Ἀρμένιον βασιλέα ὀνομάζει ὁ Τοιμισκῆς «πνευματικὸν τέκνον» καὶ «Σαχασάχ» (κατὰ τὸ ἄρμενικὸν κείμενον), ὅπερ δέον νὰ μεταφρασθῇ εἰς «ἀρχὼν ἀρχόντων», διότι τὸν τίτλον αὐτὸν ἡ κα ἀπλῶς «ἀρχὼν Ἀρμενίας» ἔδιδεν ἡ βυζαντινὴ ἔθιμοιτιμία εἰς τοὺς Ἀρμένιους ἡγεμόνας. Μετὰ τὰς νίκας ταύτας ὁ Τοιμισκῆς προσεκάλεσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ δευτέραν φορὰν τὸν ἀνωτέρω ἀναφερόμενον Λέοντα τὸν Φιλόσοφον, ὅπως συνορτάσῃ μετὰ τῆς νίκης καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν σαρδάλων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κόμης Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ.

Ἀλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ Τοιμισκῆ ἀρξαμένη ἑλληνοαρμενικὴ σύμπραξις δὲν διήρκεσε πολὺ. Αἱ θρησκευτικαὶ διαμάχαι καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τῶν Ἀρμενίων διαιρέσεις ἐξηκολούθουν, ὅτε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἐνέσκηψαν εἰς τὸ ἄρμενικὸν ὑπὲρ τοῦ Τούρκου (Σκύθα ἢ Ταταρο-Σκύθα) κατὰ τοὺς Ἀρμενίους ἱστορικοὺς) προχωροῦντες ἀκάθεκτοι ἐκ τῶν πεδιδίων τοῦ Ὄξου. Εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης μετὰ τῶν ὁρμητικῶν τούτων πολεμιστῶν ἐπαφῆς ὁ βασιλεὺς τοῦ Βασιπουραγκάν Σενεχιρίμ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀρτζρουνη, ἀνάγων τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀσσυρίον βασιλέα Σενεχιρίμ, ἐνόησεν ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀντιτάξῃ ἀντίστασιν, διὰ καὶ παρεχώρησε τὸ βασίλειόν του εἰς τὸν αυτοκράτορα Βασίλειον Β', κρατήσας δι' αὐτὸν μόνον τὰς ἄρμενικὰς μονὰς καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἐξαρτώμενα χωρία (τῷ 1021). Εἰς ἀντάλλαγμα ὁ Βασίλειος ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν πόλιν Σεβάστειαν μετ' ἐδάφους ἐκτεινομένου μίχου τοῦ Εὐφράτου. Ἡ εἰς τοὺς Ἑλλήλους παραδοθεῖσα χώρα περιεῖχε 10 πόλεις, 22 φρούρια

καὶ 4000 χωρία. Ὁ Σενεχιρίμ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν περιοχὴν Σεβαστείας μὲ 400,000 Ἀρμενίους, τὸ τρίτον τῶν ὑπάρχοντων. Τὰ ἄλλα δύο τρίτα ὑπεδουλώθησαν εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες βραδύτερον κατέκτησαν καὶ τὴν μικρὰν ἄρμενικὴν αἰουκίαν τῆς Σεβαστείας, τὴν ὅποιαν οἱ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ χαρακτηρίζουσιν ὡς ἡγεμονίαν. Τὸ σχέδιον Βασιλείου τοῦ Β' ἦτο νὰ ὁργανώσῃ εἰς τὰς ἄρμενικὰς ἐπαρχίας ἰσχυρὰν ἀμυντικὴν γραμμὴν κατὰ τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς, ἀλλ' ἀπέτυχε, διότι οἱ διάδοχοί του δὲν ἐξηκολούθησαν τὸ ἔργον του. Ὅτε οἱ Σελτζουκίδαι Τούρκοι εἰσέβαλον εἰς τὸ ἄρμενικὸν βασίλειον, τὸ ὅποιον ἡδρευεν ἐν Ἀνί, ὁ τότε ἡγεμονεύων Ἰωάννης (Ἰωάννης) Σεμπάτ Γ' ἐπρότεινε γραπτῶς εἰς τὸν αυτοκράτορα Βασίλειον Β' νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτὸν μετὰ τὸν θάνατόν του μέγα μέρος τοῦ κράτους του μετὰ τῆς πρωτεύουσας. Ἀνί, ἀλλὰ τὸ σχετικὸν ἔγγραφο ἐμείνεν ἀνεκτέλεστον εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Θ' (1025—1028) καὶ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου (1034—1041).

Τὸν Σεμπάτ Γ' διεδέχθη ὁ υἱὸς του Χακίκ Β' (1042—1045). Ἐπὶ τούτου ὁ αυτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Καλαφάτης ἐζήτησε τὴν ἐκτέλεσιν τῆς εἰς τὸν πατέρα του δοθείσης ὑποσχέσεως, ἀλλὰ τὸ συμβούλιον τῆς ἄρμενικῆς ἀντιβασιλείας ἠρνήθη νὰ ἐγκρίνῃ τὴν παραχώρησιν ταύτην, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ Μιχαὴλ ἀπέστειλε στρατὸν εἰς Ἀρμενίαν βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενίου Βιστ-Σαρκίς, ἐλπίζοντες νὰ καταλάβῃ τὸν ἄρμενικὸν θρόνον. Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἐπολιόρκησε τὴν Ἀνί, ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ. Μετ' ὀλίγον καὶ ὁ αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος ὁ Μονομάχος (1042—1055) ἐζήτησε νὰ παραδοθῶσιν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς αἱ ἄρμενικαὶ ἐπαρχίαι αἱ ἀναφερόμεναι ἐν τῇ προηγουμένῃ συμφωνίᾳ. Ἀλλ' ὁ Ἀρμένιος ἡγεμὼν ἠρνήθη κατ' ἀρχὰς, κατόπιν ὁμοῦς, πειθόμενος εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἐπιφανῶν τοῦ κράτους του, μετέβη πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ αυτοκράτορος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἀρνήσιν του. Ὁ Κωνσταντίνος ὁμοῦς ἐδείξει εἰς τὸν Χακίκ ἔγγραφο τῶν Ἀρμενίων εὐγενῶν διακηρυσσόντων ὅτι εἶναι ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν βυζαντινὴν αυτοκρατορίαν καὶ θέλουσι νὰ παραδώσωσιν εἰς αὐτὴν ἐκτὸς τῶν ζητουμένων ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἄρμενικὴν πρωτεύουσαν. Βλέπων αὐτὸν τόσον προδοτικῶς ἐγκαταλειφθέντα ὑπὸ τῶν κορυφαίων τῆς χώρας του ὁ Χακίκ παρεχώρησε τὸ βασίλειόν του εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος (1045), λαβὼν εἰς ἀντάλλαγμα τὴν ἐπαρχίαν τῆς Λυκάνδου μετὰ τινων πόλεων παρὰ τὴν Καισάρειαν, συγχρόνως δὲ καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου μετὰ παχείας ἐπιχορηγήσεως ἐκ τοῦ αυτοκρατορικοῦ θησαυροφυλακίου. Οὕτω καὶ ἡ καθαυτὸ Ἀρμενία ἐγενε βυζαντινὴ ἐπαρχία, διοικουμένη ὑπὸ Ἀρμενίου «κατεπάνου». Ὡς τοιούτος ἀναφέρεται εἰς μίαν ἐπιγραφὴν ἀνακαλυφθεῖσαν ἐν Ἀνί ὁ μάγιστρος Βαγράτ «κατεπάν» τῆς Ἀνατολῆς (ἥτοι τῆς ἀνατολικῆς Ἀρμενίας), παρ' αὐτὸν δὲ σπαταρα-κανιτάτ (σπαθαρο-κανιδάιτος) ὁ Σαρκίς. Οἱ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ ἰσχυρίζονται, ὅτι οἱ ὁμοεθνεῖς αὐτῶν κατεδιώκοντο τότε ὑπὸ τῶν Ὀρθόδοξων ὡς αἰρετικοί, ὅτι δὲ εἰς τὴν μεταξὺ Ἀρμενίων καὶ Ὀρθόδοξων θρησκευτικὴν ἐχθροπάθειαν καὶ εἰς τὰ ἐκ ταύτης ἐπισειοδία ὀφείλεται καὶ ὁ φόνος τοῦ παρὰ τὴν Καισάρειαν ζώντος Ἀρμενίου ἡγεμόνος Χακίκ τοῦ Β' (1079), ἐκλι-

πούσης οὕτω τῆς δυναστείας τῶν Βαγρατιδῶν, διότι μετ' ὀλίγον ἀπέθανον, δηλητηριασθέντες, ὡς λέγεται, καὶ οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Ἰωάννη καὶ Ἰανὶδ. Μετὰ ἐν ἔτος ἐφονεύοντο τὸσον ὁ Ἀρμένιος ἡγεμὼν τῆς Σεβαστείας, ὅσον καὶ ὁ ὑστατος Βαγρατιδῆς ἡγεμὼν τοῦ Κάρε. Διετηρήθησαν ὁμοῦ πλάγιοι τινες κλάδοι τῆς οἰκογενείας τῶν Βαγρατιδῶν. Τὸ ὄνομα αὐτῆς σώζεται καὶ σήμερον ἀκόμη, ὡς ἄλλως τε καὶ τὸ τῶν *Μαμικονιαν* καὶ ἄλλων Ἀρμενίων εὐγενῶν.

Ἡ Μεγάλη Ἀρμενία ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ βυζαντινὴ ἐν Ἀρμενίᾳ κυριαρχία δὲν ἀντέστη ἐπὶ πολὺ εἰς τὸ τουρκικὸν κύμα. Τὰ αυτοκρατορικά στρατεύματα ἐπολέμησαν ἡρωικῶς κατὰ τῶν Σελτζουκιδῶν, νικῆσαντα αὐτοὺς ἐπανειλημμένως. Ἀλλ' ἡ δῆσις τῶν ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξηκολούθει.

Τὴν 6 Ἰουνίου 1064 ὁ σουλτάνος Ἀρπ. Ἀρσλάν ἐκυρίευσεν τὴν ἀρμενικὴν πρωτεύουσιν Ἀνί, κατόπιν ἀτέλειδος ἀντιστάσεως τοῦ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, διορισθέντος Ἀρμενίου δουκὸς Βαγαράτ, ὅστις καθόρθωσε νὰ διαφύγῃ μετὰ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν.

Ἡ λεηλασία τῆς πόλεως ἐξηκολούθησεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας μὲν σκληρὰς ἀπεριγράπτου ἀγριότητος. Μεταξὺ τῶν ἀφαιρεθέντων θησαυρῶν ἦτο καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ μέγας ἀργυρὸς σταυρός, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀλκ. Ἀρσλάν προώρριζεν ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ ἐν *Ναχισεβάν* τεμένους καὶ καταπατῆται οὕτω διηλεκτῶς τὸ ἔμβλημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκτοτε ἡ ἀρμενικὴ πρωτεύουσα οὐδέποτε ἀνέλαβε τὴν προτέραν ἀκμὴν, καταστραφεῖσα τέλος ὑπὸ σεισμοῦ τὸν 18 αἰῶνα, ἐνῷ οἱ κάτοικοι αὐτῆς μετηνάστευσαν εἰς Γεωργίαν, Κριμαίαν, Μολδαβίαν καὶ Πολωνίαν.

Τὴν τύχην τῆς Ἀνί ὑπέστη καὶ ἡ λοιπὴ Ἀρμενία. Μετὰ τὴν ἐν *Μαντζικέρτ* (σήμερον *Μαλασκιέρτ*) ἀτυχὴ ἦταν *Ρωμανοῦ* τοῦ *Διογένης*, ὁ Σελτζουκιδῆς Ἀλκ. Ἀρσλάν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ *Μελικ-Σάχ* (1072—1092) κατέκτησαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν. Εἰς τῶν στρατηγῶν τοῦ Ἀλκ. Ἀρσλάν, ὁ ἐμίρης *Σοκμάν*, ἴδρυσεν τότε ἐν Ἀμίδῃ (*Διαρμυκενίρ*) τουρκομανικὴν δυναστείαν λαθὼν καὶ τὸ ὄνομα *Σάχ-Ι-Αρμίν* (βασιλεὺς Ἀρμενίας). Ἡ Μεγάλη λεγομένη Ἀρμενία ἦτο πλέον ἀπλὴ ἱστορικὴ ἀνάμνησις.

Ἡ Μικρὰ Ἀρμενία. Ἡ βαρσάνεια καὶ τὸ βασιλεῖον τῶν *Ρουπενιδῶν*. Ἐνῷ ἡ κυρίως Ἀρμενία διήρχετο ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Σελτζουκιδῶν (1071—1137) εἰς τοὺς Μογγόλους καὶ διεμελίζετο κατόπιν εἰς μικρὰς ἡγεμονίας, κυβερνομένης ὑπὸ Ἀράβων, Κούρδων, Τούρκων ἢ Τατάρων δυναστῶν, ὡς οἱ *Ἀσπροπορτάδες* (*Ἀκ-Κογιονλὺ*), οἱ *Μαυροπορτάδες* (*Καρά-Κογιονλὺ*) κ. τ. λ., οἱ Ἀρμένιοι ἐφευγον εἰς τὰ ὄρη, ὅπου πολλοὶ ἐξισλαμίζοντο ἐρχόμενοι καὶ εἰς ἐπιγαμίαν μετὰ τῶν Κούρδων ἢ ἐξηγόραζον τὴν ζωὴν αὐτῶν πληρώνοντες φόρον εἰς χοῦμα ἢ εἰς εἶδος εἰς Κούρδους φυλάρχους. Ἐπὶ τρεῖς καὶ πλέον αἰῶνας αἱ ἀρμενικαὶ ἐπαρχίαι ἐχρησίμευσαν ὡς ὁδοὶ διαβάσεως διαφόρων ἀσιατικῶν νομαδικῶν φύλων, ἀναζητούντων βοσκὰς διὰ τὰ ποιμνία τῶν κατὰ τὴν πρὸς τὰς πλουσίας χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μεταναστευτικὴν κίνησιν. Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοὶ ἐξεδιώκοντο ἐκ τῶν πεδιάδων, ἢ γεωργία ἐξέλειπε

σχεδὸν τελείως, ἢ δὲ ὅλη χώρα ἐξηγχεῖτο, μέχρις οὗτο ἡ καταστροφή αὐτῆς συνεπληρώθη διὰ τῶν ὁμαδικῶν σφαγῶν τοῦ *Ταμερλάνου*. Πολλοὶ ὁμοῦ Ἀρμένιοι κατέφυγον εἰς τὰς χώρας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ὁπόθεν οἱ μετὰ τοῦ τελευταίου Βαγρατιδῶν βασιλεῖος *Χακίκ* εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐλθόντες Ἀρμένιοι ἐγενεῖς ἐγκαθίσταντο εἰς τὰς εἰς αὐτὸν δοθείσας γαίας. Εἰς τούτων, ὁ *Ρουπέν*, ἐκ τῆς ἀρχαίας οἰκογενείας τῶν *Ἀρτζερουνῆ* ἢ *κατ'* ἄλλους ἐξ αὐτῆς τῆς βασιλικῆς τῶν Βαγρατιδῶν, ἐπαναστατήσας κατὰ τῶν Βυζαντινῶν μετὰ τὸν φόνον τοῦ *Χακίκ*, καθυθύνθη πρὸς τὴν Κιλικίαν, ὅπου εἶχον ἤδη ἐγκατασταθῇ ὑπὸ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου καὶ ἄλλοι Ἀρμένιοι, ἰδίᾳ δὲ ὁ *Ἀμπουλκαρίπ Ἀρτζερουνῆ*, τὸν ὁποῖον Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς διώρισε διοικητὴν *Ταρσοῦ* καὶ *Μουσουλίας*. Εἰσελθὼν εἰς τὴν Κιλικίαν ὁ *Ρουπέν* κατέλαβε τὸ φρούριον *Παρτζεπέρι*, ἐπὶ ἐνὸς παραποτάμου τοῦ *Πυράμου* (*Δζιχάν-τοάι*) παρὰ τὸ *Σις* καὶ ἐσχημάτισεν οὕτω τὸν πρῶτον πυρῆνα τῆς *Μικρᾶς* λεγομένης Ἀρμενίας, κηρυχθεὶς ἀνεξάρτητος καὶ ἐπικρατῆσας τῶν εἰς τὰ περίεξ διαφόρων Ἀρμενίων βαρῶν. Ὁ υἱὸς τοῦ *Ρουπέν* *Κωνστάντ* ἢ *Κωνσταντίνος* (1095—1099) ἔλαβε πρῶτος τὸν τίτλον τοῦ βαρῶν (ἢ λέξις βαρῶν, *μαπαρόν*, σημαίνει σήμερον ἀρμενιστὴ ἀπλῶς κύριος). Οὗτος κατώρθωσε νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν διὰ δόλου τὸ ἐπὶ τῶν ἄνω Σάρων φρούριον *Φέκε*, δεσπίζον τῆς ἐκ *Ταρσοῦ* εἰς *Καππαδοκίαν* ἀγούσης ὁδοῦ, ὁπόθεν ἐφορολόγει τὰς ἐκ τῶν παραλίων εἰς τὰ ἐνδότερα κατευθυνόμενας ἐμπορικὰς συνοδείας. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ἠτοιμάζετο νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν Κιλικίαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του, ὅτε ἐνεφανίσθησαν οἱ πρῶτοι Σιανόφοροι. Ὁ *Κωνστάντ* διείδεν ἐπὶ τῇ διαβάσει τῆς στρατιᾶς τοῦ *Γουδεφρείδου* εὐκαιρίαν μοναδικήν, ὅπως ἐπεκτείνῃ τὸ κράτος του, διὸ καὶ τὸσον αὐτὸν ὅσον καὶ ἄλλοι Ἀρμένιοι βαρῶνι ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ παράσχῃσι τρόφιμα εἰς τοὺς περναλέους Σταυροφόρους. Εἰς ἀμοιβὴν ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ *κόμητος* καὶ συνῆψε μετ' αὐτὸν ἐπιγαμίαν. Ὁ διάδοχος τοῦ *Κωνστάντ*, *Τορὸς* (Θεόδωρος), ἀφῆρσεν ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν τὴν Ἀνάκτορον, πόλιν ὀχυράν, καὶ τὸ *Σις*, βοηθούμενος δὲ ὑπὸ τῶν Φράγκων τῆς Ἀντιοχείας ἐξέτεινε τὰς κτήσεις του, ἀλλ' ἠναγκάσθη ν' ἀναλάβῃ δεινὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων. *Λέων* (*Λεβόν*), ὁ διάδοχος τοῦ *Τορὸς*, κατῆλθε μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, ἐν τῷ μεταξὺ ὁμοῦ ἤρχισαν διχόνοια καὶ συγκρούσεις μετὰ τῶν Ἀρμενίων καὶ Σταυροφόρων.

Ὁ *Λέων* συλληφθεὶς διὰ δόλου ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀντιοχείας *Ραϊμόνδου* τοῦ ἐν *Πικταβίου* (*Raymond de Poitiers*), ἐνεκρίθη εἰς ἐν φρούριον, ὁπόθεν ἀτηλευθερώθη μετὰ δύο μῆνας πληρώσας 60,000 χρυσῶν ὑπερπύρων, παραδώσας τὸν υἱὸν του ὡς ὄμηρον, ἀποδόσας τὰ Ἀδανά καὶ τὴν *Μαμυσίαν* καὶ ἀναλαβὼν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀγωνισθῇ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου. Παρὰ τὴν ἀρμενοφραγκικὴν ταύτην συμμαχίαν τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα εἰσέβαλον εἰς Κιλικίαν, ἐνίκησαν τοὺς Σταυροφόρους καὶ τὸν *Λέοντα* καὶ κατέλαβον ὁλόκληρον τὴν πεδιάδα τῶν Ἀδάνων καὶ τοῦ Ἰσικοῦ κόλπου. Ὁ *Λέων*, ἀναγκασθεὶς νὰ παραδοθῇ μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ἤχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπέθανε τῷ 1141, ἐνῷ ὁ πρωτότοκος υἱὸς του πυρῶν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐθανατώθη. Ὁ δυν-

ταρτόκος ὁμοῦ υἱὸς του, *Τορὸς*, κατορθώσας ἐπὶ *Μανουῆλ* τοῦ *Κομνηνοῦ* νὰ δρατετεύσῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διὰ γενονατικῶν ἢ ἐνετικῶν πλοίων, ἐφθασεν εἰς Κύπρον καὶ ἐκείθεν εἰς Ἀντιόχειαν, ὁπόθεν ἤρχισε τὴν ἀνάκτησιν τῶν κτήσεων τοῦ πατρὸς του, ἀναγνωρισθεὶς ὡς βαρῶν ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων. Ἐκ Βυζαντίου ἐστάλῃ ἐναντίον του Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς μὲ στρατὸν 12,000 ἀνδρῶν, ἀλλὰ τὸν ἐνίκησεν ὁ *Τορὸς*, ὅστις ἐξηκολούθησεν τὸν ἀγῶνα καὶ κατὰ τῶν Τούρκων. Καίτοι δὲ εἶχε διενέξεις καὶ μετὰ τῶν Σταυροφόρων, ὁ Ἀρμένιος βαρῶν ἐβόηθησεν αὐτοὺς πρὸς κατάκτησιν τῆς *Κύπρου* (1155-1156), ὅπου ὁ φραγκοαρμενικὸς στρατός, κατ' αὐτὴν τὴν ὁμολογίαν τῶν Φράγκων ἱστορικῶν, διέπραξεν ὀμότητος. Ἐσφαξε μέγα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀκόμη καὶ ἱερεῖς καὶ ἐπισκόπους, ἀπήγαγε παρθένους καὶ μετέφερεν εἰς τὴν ἀντίπεραν μικρασιατικὴν παραλίαν τοὺς πλουσίους, ἀπολυθέντας μὲν κατόπιν πληρωμῆς κολοσσιαίων λύτρων. Ἐκδικούμενος *Μανουῆλ* ὁ Κομνηνὸς εἰσέβαλεν εἰς Κιλικίαν ἐπὶ κεφαλῇ στρατοῦ 50,000, ἐκυρίευσεν τὴν Ἀνάκτορον, τὴν *Ταρσὸν* καὶ ἄλλας πόλεις, ἐνῷ ὁ *Τορὸς* κατέφυγεν εἰς τὰ βουνὰ τοῦ Ταύρου.

Τέλος χάρις εἰς τὴν μεσολάβησιν τοῦ ἐξ ἀνεψίας γαμβροῦ αὐτοῦ, *Βαλδουίνου* τοῦ Γ' βασιλεῖος τῆς Ἱερουσαλὴμ, καὶ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀντιοχείας *Ρενώ*, ὁ *Μανουῆλ* ἀπέδωκεν εἰς τὸν *Τορὸς* μέγα μέρος τῶν κτήσεων του, μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ *Πανσεβάστου*, ἀλλ' ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐπικυριαρχίαν του. Ταῦτα ὁμοῦ δὲν ἤρχεσαν, ὅπως καταπαύσασιν αἱ ἑλληνοαρμενικαὶ διαμάχαι. Ἡ ἱστορία τῆς Κιλικίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι λίαν περίπλοκος ἔνεκα τῶν διηλεκτῶν συγκρούσεων καὶ ραδιορρηγνῶν Βυζαντινῶν, Φράγκων, Ἀρμενίων καὶ Τούρκων, ἐξ ὧν ἐποφελούντο γενικῶς οἱ Μουσουλμάνοι. Ἐν μέσῳ τῆς καταστάσεως ταύτης ἐφθασεν εἰς Κιλικίαν ἡ 3ῃ σταυροφορία. Εὐκαιρία μοναδικὴ πάλιν διὰ τοὺς Ἀρμένιους, σπεύσαντας νὰ παράσχῃσι πᾶσαν βοήθειαν εἰς Ἀγγλοὺς, Γάλλους καὶ Γερμανοὺς. Ὁ ρουπενιδῆς βαρῶν *Λέων* ὁ Β' υποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας *Φρειδερίκου* τοῦ *Βαρβαρόσα* κατ' ἀρχάς καὶ κατόπιν ὑπὸ Ἑρρίκου τοῦ ΣΤ', ἀπέστειλε τῷ 1195 πρὸς τὸν πάπαν *Κλεομέντ* Γ' πρεσβεῖαν, ὅπως ζητήσῃ τὴν ἐολογίαν του καὶ τὸ βασιλικὸν στέμμα. Φρονῶν ὁμοῦ, ὅτι τὸ συμφέρον αὐτοῦ ἦτο μᾶλλον πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἢ πρὸς τὴν Ρώμην, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐχώριζον τοὺς Ἀρμένιους αἱ δογματικαὶ θεωρίαι τὸσον ὅσον καὶ ἀπὸ τῶν Ὀρθοδόξων, ἤρχισε διαπραγματεύσεις καὶ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Ἀν καὶ τὸσον παρακμάσαν, τὸ Βυζαντινὸν κράτος διετήρει ἀκόμη μέγα γόητρον. Ἡ συμμαχία αὐτοῦ ἦτο πάντοτε περιζήτητος, χάρις δὲ εἰς ταύτην οἱ Ἀρμένιοι ἠδύναντο νὰ ἐλπίζουσιν ὅτι θὰ κατῴχουν τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων καὶ θὰ ἐπανέκτων τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν. Ἀλλὰ τὸ δνεῖρον τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη, διότι αἱ διαπραγματεύσεις τῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποσταλέντων Ἀρμενίων ἐπισκόπων ἀπέτυχον. «Ζητοῦν ἀπὸ ἐμὲ, ἔγραφεν ὁ Ἀρμένιος Καθολικὸς *Νεσρὲς* (Ναρσής), ν' ἀναγνωρίσω δύο φύσεις ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, νὰ τιμῶν τὴν Ἀ' Οἰκουμένην *Σύνερον*, νὰ ἑορτάσω τὰ Χριστοῦ γεννα τὴν 26ην Δεκεμβρίου, νὰ τελῶ τὴν λειτουργίαν δι' ἐνζύμου ἄρτου καὶ ὕδατος καὶ νὰ μὴ μετα-

χειρίζωμαι τὴν φράσιν «Κόρις ὁ Θεὸς ὁ σταυρωθεὶς».

Ἐνεκα τῶν τοιούτων ἀπατήσεων ὁ Ἀρμένιος βαρῶν ἐστράφη πρὸς τὴν Ρώμην, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ αἱ διαπραγματεύσεις παρετεινόντο, ἐνῷ ὁ Καθολικὸς *Ναρσής* ἐξηκολούθει ἐπιδιώκων συνεννόησιν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τῷ 1196 ὁ *Λέων* ἐλάμβανε παρὰ τοῦ Πάπα *Χρυσὸν* στέμμα, εἰς ἐνδείξιν τοῦ ὅτι ἡ αἰτησίς του ἔγινε δεκτὴ συνάμα δὲ καὶ τὴν ἀπάντησιν τῆς Ρώμης, προβαλλούσης ἐλαχίστας ἀξιώσεις. Τέλος τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1199 ὁ καρδινάλιος *Κορράδος* ὁ ἐκ *Βίτιελμπαχ*, ἀρχιεπίσκοπος *Μαγοντιακοῦ* (Mayence), παρέδωκεν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Πάπα *Κελεστίνου* Γ' το βασιλικὸν στέμμα εἰς τὸν *Λέοντα* *Ρουπενιαν* ἐν τῷ ἐν *Ταρσῷ* ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ *Σοφίας*, ὁ δὲ Ἀρμένιος Καθολικὸς Ἀβιράδ ἔσπεψε τὸν Ἀρμένιον ἡγεμόνα, λαβόντα τὸν τίτλον *Λέων Α' ἐλέων* τοῦ *Ρωμανοῦ* αὐτοκράτορος (Ἑρρίκου ΣΤ') βασιλεῦς Ἀρμενίας, κηρυσσόμενος οὕτω φεουδαρχικῶς ὑποτελὲς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἀντιπροσωπευμένης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας. Μετὰ τινά ὁμοῦ ἔτι ὁ *Λέων* ἀπέβαλε τὴν ὑποτελείαν ταύ-

Ο Λέων Α' καὶ ἡ ὑπογραφή του ἑλληνιστὶ μετὰ τοῦ τίτλου του ἀρμενιστῶ.

Ο Λέων Α' καὶ ἡ ὑπογραφή του ἑλληνιστὶ μετὰ τοῦ τίτλου του ἀρμενιστῶ.

τὴν τιτοφορηθεὶς «βασιλεὺς ἐλέων Θεοῦ». Οἱ ὑπὸ τοῦ Πάπα ἐπιβληθέντες ὅροι ἦσαν: ὁ ἑορτασμός τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν ἁγίων ἑορτῶν ὁμοῦ μετὰ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀνάγνωσις τῶν ὁρῶν καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ νύκτα καὶ ἡ κατάλυσις ἐλαίου καὶ ἰχθύος τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα. Τοῦτο μὴ γινομένων δεκτῶν ὁ καρδινάλιος *Βίτιελμπαχ* εἶχε τὴν ἐντολήν νὰ ζητήσῃ εἰς ἀντάλλαγμα μέγιστον ποσὸν εἰς χρυσόν, ἀργυρον καὶ πολυτίμους λίθους (!) Οἱ ὅροι οὗτοι ἔγιναν δεκτοὶ μὲ τὴν ὀπισθοβουλίαν τῆς ἀθετήσεως. Οὐδὲν ὅμως ἰδρύθη τὸ νέον ἀρμενικὸν βασίλειον, ἀναγνωρισθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου, ὅστις ἐπεχείρησεν ἐν τῷ μεταξὺ νὰ προσελκύσῃ τὸν *Λέοντα* ἀποστέλλων πρὸς αὐτὸν ἄλλο στέμμα.

Τὸ βασίλειον τοῦτο διήρκεσεν 176 ἔτη ἀριθμῶσαν 15 βασιλεῖς καὶ βασιλίσσας οἵτινες εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) *Λέων Α'* (1199—1219), 2) *Ἰσαβέλλα* θυγάτηρ τοῦ (1219—1252), 3) *Φίλιππος* (1122—1225), 4) *Χετὸν Α'* (1226—1270), 5) *Λέων Β'* (1270—1289), 6) *Χετὸν Β'* (1289—1296), 7) *Σεμπάτ* (1296—1307).

—1298—, 8) *Κωνσταντίνος Α'* (1298—1299), 9) *Λέων Γ'* (1301—1308), 10) *Όσιν* (1308—1320), 11) *Λέων Δ'* (1320—1342), 12) *Κωνσταντίνος Β'* (1342—1344), 13) *Κωνσταντίνος Γ'* (1344—1363), *Λέων* δ' επιβάνης του θρόνου, 14) *Κωνσταντίνος Δ'* (1365—1373), *Μαρία* (1373—1374), 15) *Λέων Ε'* (1374—1375).

Αν και Λέων δ' Α' είχε τύχει ελληνικής μορφώσεως, υπογράφων προσηγουμένως ελληνιστί, ή άρμενική αλλη οργανώθη μάλλον κατά τὰ έθιμα του φραγκικού βασιλείου Γεροσολύμων και των Δυτικών ένγενει. Η λατινική και ή γαλλική διεδόθησαν τότε έν Κιλικία συγχρόνως δέ οί Ένετοί και οί Γενουήσιοι επέετειναν τὸ έμπόριον αὐτῶν πρὸς τὸ έσωτερικόν διά Μεροίνης, Ταρσού και 'Αδάνων, ὁπόθεν εξέχοντο ανατολικά προϊόντα. 'Αλλ' οί 'Αρμένιοι είχαν συχνάς συγκρούσεις μετά των σουλτάνων του 'Ικονίου συνάμα και διενέξεις μετά των φίλων αὐτῶν Σαυροφόρων, ένφ έσπαράσσοντο και υπό έσωτερικῶν διχονοιών, ὅλα δέ ταῦτα διηκυκλύναν εὐς κατακτητικῆς βλέψεως των Τούρκων. Καί ένίκησαν μέν οί Χριστιανοί ήγεμόνες: συνασπισθέντες τὸν *Τσγκαί-Χάν* (1231), ἀλλ' ὁ ἐξ 'Ασίας ὀρμητικὸς χείμαρρος των τουρκικῶν και μογγολικῶν ὁρδῶν δέν ἦτο δυνατόν νά συγκρατηθῇ. 'Ο βασιλεὺς *Χεϊτὸν δ' Α'* ἀναγκασθεὶς νά ζητήσῃ τὴν συμμαχίαν των Μογγόλων, μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς τὴν πρωτεύουσάν αὐτῶν, τὴν *Καρακορὺμ*, ἐπὶ τῆς Κασπίας θαλάσσης, ἐκεῖ δέ υπέγραψε συμμαχίαν μετά του *Χάνου Μαγκιοῦ*, ἐξ ἧς έπωφεληθῇ ἀνακτήσας τὰς ἐπαρχίας, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀφαρέσει ἀπ' αὐτοῦ ὁ Σουλτάνος του 'Ικονίου. Ταῦτα ἀφηγοῦνται λεπτομερῶς οί χρονογράφοι των Σταυροφοριῶν. Συνεπεία τῆς συμμαχίας ταύτης έσώθη τὸ ἄρμενικὸν βασίλειον, ὅτε ὁ τρομερὸς *Χολαγκιοῦ-Χάν* προήλασε (1257—1258) μέχρι τῆς καρδίας τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, ἀνατρέψας τὸ Σουλτανάτον του 'Ικονίου, καταστρέψας τὴν Βαγδάτην και σφάζας τὸν τελευταῖον 'Αβασίδην Χαλίφην.

Οί 'Αρμένιοι τῆς Κιλικίας τότε συνεπολέμησαν μετά των Μογγόλων ὡς σύμμαχοι αὐτῶν. Έκ τῆς γενικῆς ὁμως ταύτης ἀνατροπῆς ἐν Μικρᾷ 'Ασίᾳ έπωφελοῦμενοι οί *Μαμελοῦκοι* σουλτάνοι τῆς Αἰγύπτου, έπεχειρήσαν έπανειλημμένως τὴν κατάκτησιν τῆς Κιλικίας, διατρέποντες ἐκαστοτε ἀπειροπάτους ἀγριότητας. Συγχρόνως ἤρχισαν ἐν τῷ ἄρμενικῷ βασιλείῳ και θρησκευτικαὶ διαμάχαι πολὺ χειρότεραι των ἐν Κωνσταντινουπόλει κατά τὰς παραμονὰς τῆς ἀλώσεως, διότι οί ἐν Κύπρῳ βασιλεύοντες Φράγκοι (Γάλλοι) *Λυσιγγάνοι* (Lusignan), συγγενεὸντες δι' ἀγγιστίας μετά του οἴκου των Ρουπενιδῶν και ἀνελθόντες τῷ 1342 εἰς τὸν θρόνον τῆς 'Αρμενίας διά *Γουήδωνος Λυζινιάν* ἢ *Κωνσταντίνου Β'* προσεπάθον νά επιτύχωσι τὴν μετά τῆς Ρώμης ἐκκλησιαστικὴν ένωσιν των 'Αρμενίων, τὴν ὁποίαν ὁ ἄρμενικὸς λαὸς καί μεγίστη μερὶς του κλήρου ἀπέκρουον πεισιμόνως, προτιμώντες τὴν κοσμικὴν κυριαρχίαν Μουσουλμάνου δυνάστου μάλλον ἢ τὴν πνευματικὴν ἐπικυριαρχίαν του Πάπα. Κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς ὀχυρᾶς πόλεως του *Σίς* υπό των Μαμελοῦκων τῆς Αἰγύπτου και ἄλλων Μουσουλμάνων, οί ἀθθενωτικοί 'Αρμένιοι εἰσήγαγον προδοτικῶς τὸν ἐχθρὸν εἰς τὸ φρούριον. Ο βασιλεὺς *Λέων δ' Ε'* ὁ *Λυζινιάν* έσώθη ὡς ἐκ θαύματος, υπό 'Ελλήνος ὅστις διηύθυνε τὴν ἄμυναν, και κατέρυγεν εἰς ἄλλον πύργον του φρουρίου, ὅπου ἦτο και ἡ βασιλισσα. Έπὶ

τέλους ὁμως ἠναγκάσθη νά παραδῶσῃ τὴν πόλιν, τελευταῖον προπύργιον τῆς 'Αρμενίας (1375). 'Ο σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου ἐπρότεινε εἰς τὸν Λέοντα νά ἀλλοξοπιστήσῃ, οὗτος ὁμως ἠρνήθη. 'Ηχθη αἰχμάλωτος μετά τῆς οἰκογενείας του και πολλῶν ἐπιφανῶν 'Αρμενίων εἰς Χαλέπιον, ἐκεῖθεν δέ εἰς Κάϊρον. 'Εκεῖθεν έγραψεν εἰς τὸν Πάπαν, εἰς τὸν αὐτοκράτορα του Βυζαντίου, εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Γαλλίας και τοὺς ἄλλους ήγεμόνας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ίκετεύων νά επέμβωσι πρὸς ἀπελευθέρωσίν του, ἀλλ' εἰς μάτην. Τέλος χάριν εἰς τοὺς βασιλεῖς *Κασίλγος* και *Αραῶνος*, ἀποστείλαντες σημαντικὸν ποσόν, ὁ Λέων ἀπλευθερώθη (1382). Μετέβη κατ' ἀρχὰς εἰς Ρόδον, κατόπιν δέ εἰς Σαιντ-Ουέν τῆς Γαλλίας, ὅπου και ἀπέθανε τὴν 29ην Νοεμβρίου τῷ 1393. 'Ο τάφος αὐτοῦ εὐρίσκειται σήμερον εἰς τὴν βασιλικὴν κρύπτην του *Σαιν-Δενί*.

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Η 'Αρμενία υπό τοὺς ξένους ζυγούς. Μετά τὴν ὑπὸ των Σελτζουκιδῶν Τούρκων κατάκτησιν ἡ ἀνατολικὴ 'Αρμενία κατεκλύσθη ὑπὸ των μογγολικῶν και ταταρικῶν ὁρδῶν του *Τσγκαί Χάν* και των διαδόχων του, κατόπιν δέ ὑπὸ του *Ταμερλάνου*. Τῷ 1473 ὑπέκυψε κατὰ πρῶτον εἰς τὸν ζυγὸν των 'Οσμανιδῶν Τούρκων, τῷ δέ 1514 μετά τὴν ἐν τῇ μεγάλῃ μάχῃ τῆς πεδιάδος του *Τσαλδिरάν* νίκην του σουλτάνου *Σελίμ Α'* κατὰ του σαφάβίτου σάχου *Ισμαήλ Α'*, ὁλόκληρος ἡ δυτικὴ και μεσημβρινὴ 'Αρμενία μέχρι τῆς λίμνης Οὐρμίας ἐγένετο τουρκικὴ ἐπαρχία, βραδύτερον δέ και ἡ ἀνατολικὴ ἐπὶ *Σουλείμαν Α'* (1520—1566). 'Η ἀναδιοργάνωσις τῆς 'Αρμενίας ἀνετέθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ *Σελίμ Α'* εἰς τὸν ἱστορικὸν *Ιδρίς*, Κούρδον ἐκ Βιτλῆς. Οὗτος εὗρε τὰς πλουσίας και εὐφόρους γαίας τῆς 'Αρμενίας σχεδὸν τελείως ἐγκαταλειμμένας, τὰ δέ ὄρη θριβοντα πύργων κατεχομένων ὑπὸ ἀνεξαρτήτων *πυργοδεσποτῶν* (*δεργ-βέρδων*) κουρδικῆς, ἀραβικῆς ἢ ἄρμενικῆς καταγωγῆς, μεταξὺ των ὁποίων ὑφίσταντο διηκεῖς ἐριδες. 'Ο *Ιδρίς* ἠνάγκασε τοὺς Κούρδους νά ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς ἐρήμους γαίας και διῆ εσε τὴν χώραν εἰς μικρὰς περιφερείας (*σατζάκια*), αἵτινες εἰς μὲν τὰς πεδιάδας διφυκοῦντο ὑπὸ Τούρκων ὑπαλλήλων, εἰς δέ τὰ ὄρεινά μέρη ὑπὸ έντολίων φυλάρχων. Τὸ σύστημα τοῦτο ἀπέδωκε τὴν ἡσυχίαν εἰς τὴν χώραν, ἀλλ' ἐνίσχυσε τὴν ἐπιρροὴν των Κούρδων, ἧτις περὶ τὸ 1534 ἐξετάθη πρὸς Δ μέχρις 'Αγκύρας, γειομένη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους αἰτία διηνεκῶν ταραχῶν. Τῷ 1554 εἰσέβαλον εἰς 'Αρμενίαν οί Πέρσαι. Αἱ περσικαὶ ἐιοδοκαὶ ἀνενοήθησαν ἐπὶ του σάχου *Αμπάς* (1604), ὅστις, ἀφού ἐρήμωσε τὴν χώραν, έσφαξε μέγα μέρος των κατοίκων και μετέφερε πολλὰς χιλιάδας 'Αρμενίων εἰς Περσίαν, ἰδρύσας πόλιν, τὴν *Νέαν-Δζουλφά*, παρὰ τὸ *Ισπαχάν*, τῆς ὁποίας και σήμερον ἀκόρη μέγα μέρος των κατοίκων εἶναι Χριστιανοί 'Αρμένιοι. Τῷ 1620 οί Τούρκοι ἠναγκάσθησαν νά ἐγκαταλείψωσιν εἰς τοὺς Πέρσας τὴν ἐπαρχίαν του *Εριβάν* μετά του *Έσμματζί*, ἔδρας του θρησκευτικοῦ ἀρχηγού των 'Αρμενίων. Καί κατὰ μὲν τὰ πρῶτα ἔτη οί Πέρσαι μετεχειρίζοντο καλῶς τοὺς 'Αρμένιους, ἀλλὰ κατόπιν ἐπανάρχισαν τὰς πιέσεις και τοὺς διωγμούς, τόσοις ὥστε οί 'Αρμένιοι, πρωτοστατούντες του κλήρου, ἤρχισαν νά σκέπτονται περὶ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ του ζυγοῦ των ἄλλοπίστων.

Τῷ 1678 ὁ Καθολικὸς *Ίάκωβος Δ'* συνήθροισε μυστικῶς ἐν 'Εσμματζί τὸς κυριότερους 'Αρμενίους προκρίτους και εισηγήθη εἰς αὐτοὺς νά ζητήσωσι τὴν ένωσιν μετά τῆς παπικῆς 'Εκκλησίας και τὴν ὑποστήριξιν των Δυνάμεων, ὅπως επιτύχωσι τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν. 'Επρόκειτο λοιπὸν νά ἐπαναληφθῶσιν αἱ διὰ τὴν Μικρὰν 'Αρμενίαν ἀρξάμεναι συνεννοήσεις. 'Ωρίσθη τότε ἀντιπροσωπεῖα ἧτις θά μετέβαιναν εἰς Ρώμην ὑπὸ τὸν Καθολικόν. Οὗτος ὁμως ἀπέθανε καθ' ὁδόν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, οί δέ συνοδοὶ του ἀποθαρρυνθέντες έσταμάτησαν. Μόνος ὁ δεκαεννεαετής *Όρῆ* έφθασεν εἰς Γαλλίαν, κατετάχθη εἰς τὸν στρατὸν *Λουδοβίκου ΙΔ'*, ἡμικλωτίσθη ὑπὸ των 'Αγγλων, τέλος δέ ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον των Γερμανῶν, ὑποσχεθεὶς τὸ στέμμα τῆς 'Αρμενίας εἰς τὸν Γερμανὸν *Ιωάννην Γουλιέλμον*, πρίγκιπα του *Παλαινάτου*. 'Ο 'Όρῆ ἐπαñήλθεν εἰς 'Αρμενίαν, ὅπως έτοιμάσῃ τὰ τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ὁ νέος Καθολικὸς, *Ναχαμπέτ Α'*, ἦτο πολέμιος τῆς μετά τῆς Ρώμης ένώσεως. Οὐχ ἦττον ὁ 'Όρῆ μετέβη ἐκ νέου εἰς Εὐρώπην, μετά τινων κληρικῶν, ὅπως συνεχίσῃ τὰς ενεργείας του. 'Αλλ' ὁ αὐτοκράτωρ *Λεοπόλδος δ' Β'*, ἀντιλαμβάνόμενος δι' οὐδέν ἦτο δυνατόν νά γίνῃ ἀνευ τῆς Ρωσίας, συνεβούλευσε τοὺς 'Αρμένιους ν' ἀπευθυνθῶσιν εἰς *Πέτρον τὸν Μέγαν*. Οὗτος ἔχων, ὡς γνωστόν, μεγάλα κατακτητικὰ σχέδια, ὑπεσχέθη τὴν ὑποστήριξιν του. 'Εστειλε πρῶτορας εἰς 'Αρμενίαν καί ἐξεστράτευσε κατόπιν κατὰ τῆς Περσίας (1722). Οί 'Αρμένιοι ἐνόμισαν πρὸς στυγμὴν, δι' ἐπλησίαζεν ἡ ἡμέρα τῆς ἀπελευθερώσεώς των, ὅτε αἰφνιδίως ὁ τσάρος ἀπέσυρε τὰ στρατεύματά του, υπέγραψεν εἰρήνην μετά των Περσῶν, παρεχώρησε μετὰ ἐν έτος εἰς τοὺς Τούρκους τὴν Γεωργίαν και τὸ *Καραμπάγ* και συνεβούλευσεν εἰς τοὺς 'Αρμένιους τῆς Περσίας νά μεταναστεύσωσιν εἰς τὰ τουρκικὰ ἐδάφη.

Έγκαταλειφθέντες ὑπὸ τῆς Ρωσίας οί 'Αρμένιοι ἐξηγέρθησαν ὑπὸ των ήγεμονιδῶν (μελίκ) *Δαντ'*, ἐπελθόντος ὁμως του τουρκικοῦ στρατοῦ, οὗτος συνδηλλάγη μετά του ἀδιστάκτου ἐχθροῦ των Τούρκων σάχου *Ταμάσπ* (1723), διορισθεὶς διοικητῆς του ὑπὸ τῆς Περσίας ἀνακηθέντος *Καραμπάγ*. 'Ητο ἡ ἐποχὴ των μακρῶν μεταξὺ Τουρκίας και Περσίας πολέμων, καθ' οὓς αἱ ἄρμενικαί και ἄλλαι χῶραι του Καυκάσου περιήρχοντο ὡς σφαῖρα παιγνιδίου ἀπὸ του ἐνὸς των δύο μουσουλμανικῶν κρατῶν εἰς τὸ ἕτερον. Οί 'Αρμένιοι ὁμως δέν ἔπαυον ἐλπίζοντες. Πρὸς στυγμὴν διενεήθησαν νά ἐλευθερωθῶσιν ἐνούμενοι εἰς ἐν κράτος με ἀ τῆς Γεωργίας ὑπὸ τὸν βασιλεῖα *Έρακλ Β'* (1737—1797). Τῷ 1768, ἐπὶ τῆς αὐτοκρατείας Αἰκατερίνης τῆς Β', ἐκράγέντος πολέμου μεταξὺ Ρωσίας και Περσίας, οί 'Αρμένιοι ἐβασίσθησαν πολὺ εἰς τὸν πρίγκιπα *Γρηγόριον Αλεξάνδροβιτς Ποιμκίν* (Πατιομκίν), εὐνοούμενον τῆς Αἰκατερίνης, ὅστις επέδωκε δι' ἑαυτὸν τὸ στέμμα του βασιλείου τῆς 'Αρμενίας, Γεωργίας και των ἄλλων υπερκαυκασίων χωρῶν. 'Ενθαρρυνθέντες ὑπὸ των ρωσικῶν ὑποσχέσεων οί 'Αρμένιοι ἐκινήθησαν εἰς ἐπανάστασιν, ἀλλ' ὁ Πέρσης τοπάρχης συνέλαβε καί ἐφυλάκισεν τοὺς κορυφαίους τῆς συνωμοσίας. Εἰς τούτων, ὁ Καθολικὸς *Χοβχαν-ις* (Ιωάννης), ἐδηλητηριάσθη ἐν τῇ φυλακῇ. Κατὰ τὸν Ρωσοπερσικὸν πόλεμον του 1796—97 ἡ Ρωσία κατέκτησε μέρος των περσικῶν ἐπαρχιῶν

του Καυκάσου, τῷ δέ 1813 διὰ τῆς ρωσοπερσικῆς συνθήκης του *Γκιουλισταν*, ἡ Περσία ἐγκατέλειπεν εἰς τὴν Ρωσίαν ὁλόκληρον τὴν πέραν του *Καυκάσου* χώραν. 'Αλλὰ τῷ 1826 ὁ Σάγης *Αμπάς-Μιρζά* ὑποκινήσας ἐπανάστασιν των Μουσουλμάνων του Καυκάσου εἰσέβαλεν εἰς τὰς διὰ τῆς συνθήκης του *Γκιουλισταν* εἰς τὴν Ρωσίαν παραχωρηθείσας ἐπαρχίας. Οί Ρῶσοι ἀπήνησαν διὰ πολέμου, καθ' ὃν ἔτυχον και τῆς ὑποστηρίξεως των Γεωργιανῶν και των 'Αρμενίων ὑπὸ των 'Αρμενίων στρατηγῶν *Μαδάτωφ*. Οί Ρῶσοι προήλασαν ἐντὸς τῆς Β. Περσίας μέχρι τῆς πόλεως *Ταμπρίζ* καταλαβόντες ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ περσικὸν 'Αζερμπαϊτζάν. Διὰ τῆς συνομολογηθείσης τότε συνθήκης του *Τουρκμἐν-Τσαί* (10 Φεβρουαρίου 1828) ἡ Περσία παρεχώρησεν εἰς τὴν Ρωσίαν τὰ *Χατὰ* του *Εριβάν* και τὸν *Ναχισεβάν*, ἀποτελοῦντα μέρος τῆς παλαιᾶς 'Αρμενίας, οὗτω δέ ἐλυτρώθη ἀπὸ του μουσουλμανικοῦ ζυγοῦ και ἡ ἔδρα του θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ των 'Αρμενίων. 'Εγένετο τότε λόγος περὶ ἰδρύσεως «*ρωσοαρμενικῆς ἐπαρχίας*», ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο ἐγκατελείφθη ὑπὸ του *Πάσκιεβιτς*, ἀντιβασιλέως του Καυκάσου.

Αμέσως κατόπιν ἤρχισεν ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος του 1828—1829, οὗτινος θέατρον ἐγένοντο και αἱ βορειοδυτικαὶ ἐπαρχίαι τῆς 'Αρμενίας. Οί Ρῶσοι ὑπὸ των *Πάσκιεβιτς* κατέλαβον ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν 'Αρμενίαν μέχρις 'Ερζερούμ, ένφ ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ προὔχωνρον πέραν τῆς 'Αδριανουπόλεως. Διὰ τῆς συνθήκης τῆς *Αδριανουπόλεως* (2/14 Σεπτεμβρίου 1829), τῆς ὁποίας τὸ 10ον ἄρθρον επέβαλεν εἰς τὴν Τουρκίαν τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς 'Ελλάδος, ἡ Ρωσία ἀπέδωκεν εἰς τὴν Τουρκίαν (ἄρθρ. 4ον) τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἐν 'Ασίᾳ κατακτήσεων αὐτῆς, κρατήσασα μόνον τὴν 'Αναπα, τὸ Πότι, τὸ 'Αχαλκαλίκ και τὴν πόλιν 'Αχαλτζίκ, ένφ τὸ μεγαλύτερον μέρος του ὁμονύμου πασαλικίου ὡς και τὰ πασαλίκια του *Κάρς*, του *Βαγνιζί* και του 'Ερζερούμ ἀπέδιδοντο εἰς τὴν Τουρκίαν. Μεγάλη ἦτο ἡ ἐκ τῆς συνθήκης τῆς 'Αδριανουπόλεως ἀπογοήτευσις των 'Αρμενίων, ἐλπίσάντων δι' ὅτ' ἂν λυτρωθῶσι και αὐτοὶ ἀπὸ των ζυγῶν.

Οἱ ἐν Τουρκίᾳ 'Αρμένιοι. Εἰς τὴν 'Αρμενίαν οί Τούρκοι ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς κατακτήσεως ἐγκαθίδρυσαν τὴν ἐπικράτησιν των ὁμοθησκῶν αὐτοῖς Κούρδων. 'Εν Κωνσταντινουπόλει *Μωάμετ δ' πορθηγίης* ἀνεγνώριζεν ἀπὸ του 1461 και τοὺς 'Αρμένιους ὡς ἰδιαιτέραν ἐθνότητα (*μυλλέτ*) ἔχουσαν ἐπὶ κεφαλῇς πατριάρχη, ὅστις, καίτοι μὴ ἔχων τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν του Καθολικοῦ του 'Εσμματζί και του ἐν *Σίς* ἐδρεύοντος Καθολικοῦ τῆς Κιλικίας, ἐθεωρεῖτο *ἐθνάρχης* (*μυλλέτ μπασῆ*) διὰ τὰς μετὰ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως σχέσεις. 'Εκτοτε εἰς τὰς ἀνατολικὰς, ἦτοι τὰς τῆς ἄρμενικᾶς, ἐπαρχίας τῆς ἀσιατικῆς Τουρκίας ἐμορφώθη εἰδὸς τι τοπικῆς φεουδαρχικῆς κυριαρχίας των Κούρδων χωροδεσποτῶν. Τὸ καθεστῶς τοῦτο ἦτο ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας ἀνεκτόν, πάντως δέ προτιμότερον τῆς προτέρας ἀναρχικῆς ὑπὸ τοὺς Μογγόλους καταστάσεως, διότι οί Κούρδοι τιμαριούχοι, συμφέρον ἔχοντες νά φορολογῶσι τοὺς 'Αρμένιους ἀγρότας, ἄφινον αὐτοὺς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡσυχούς νά καλλιεργῶσι τὴν γῆν και καρποῦνται μέρος του προϊόντος τῆς ἐργασίας των, ἔστω καί μικρόν. Εἶναι ἀληθές δι' οί 'Αρμένιοι ἐπλήρωνον φόρους και εἰς τοὺς Τούρ-

κους ύπαλληλους, όντες όμως φιλόπονοι άπέκτησαν πλοϋτον ίκανόν και έξηλωθήσαν προς την δυτικήν Μικράν Άσίαν, πληθυνθέντες έν Κωνσταντινούπολει και διαβάντες εις Θράκην και άλλου της Εϋρωπαϊκής Τουρκίας, όπου άλλως τε ύπήρχον Άρμένιοι από των βυζαντινών χρόνων.

Τό έν ταίς άρμενικαίς επαρχίαις καθεστώς τούτο, όπερ ειχεν εξασφαλίσει ίσορροπίαν τινά οίκονομικών συμφερόντων, άνεστράφη κατά τās άρχάς του ΙΘ' αιώνος, ότε ό σουλτάνος Σελίμ ό Γ' και κατόπιν Μαχμούτ ό Β', αναλαβόντες τόν κατά του τιμαριωτισμού (των τιμάρ-βέδων και των ζαϊμών) άγώνα, εισήγαγον τό νεώτερον συγκεντρωτικό σύστημα έν τη διοικήσει της Τουρκίας. Οί Τούρκοι έχοντες να πολεμήσασιν τόν κουργικόν φεουδαρχισμόν (δεσβεϊσμόν), έναντίον του όποιου οργανώθη ολόκληρος έκστρατεία υπό την όδηγίαν του κατόπιν γενικού επιτελάρχου της Ρωσίας Χέλμουτ φόν Μόλκε, διατελούντος τότε εις την ύπηρεσίαν της Τουρκίας (1837—1839), έφείδοντο μέχρις ενός σημείου των Άρμενίων και άφινον αυτούς έλευθέρους να ιδρύωσι σχολάς. Ήδη από του 1719 ιδρύθη Ιερατική σχολή έν Χρυσουπόλει (Σκούταρι) της Κωνσταντινουπόλεως. Τφ 1790 ιδρύθησαν έν Κωνσταντινουπόλει αί πρώται άρμενικαί και οττακι σχολαί, τφ δέ 1798 έν Σμύρνη.

Ούτως οί Άρμένιοι κατώρθωσαν να φθάσωσιν εις σημαντικήν οικονομικήν ευεξίαν και πνευματικήν μόρφωσιν, κυριαρχήσαντες καθ' ολόκληριαν του έμπορίου και της οίκονομικής κινήσεως των ανατολικών επαρχιών της Τουρκίας. Λίσιν επιδέξιοι εις τās τέχνας, συνεκέντρωσαν εις χείρας των πλείστα όσα επαγγέλματα, χειρωνακτικά και έλευθέρια. Ίατροί ιδιωτικοί και έν τφ στρατφ, άνερχόμενοι μέχρι του βαθμού αρχιάτρου και γενικού αρχιάτρου (πασά), δικηγόροι, τυπογράφοι, συντάτται τουρκικών έφημερίδων, βιβλιοπώλαι και εκδόται, έλάμβανον σπουδαίον μέρος εις την διανοητικήν κίνησην των Τούρκων της Κωνσταντινουπόλεως. Γενικεύσαντες δι' εις τās άρμενικας σχολάς την διδασκαλίαν της τουρκικής, την όποιαν παρημέλουν οί Έλληνες, εισήρχοντο εις τās κυβερνητικές ύπηρεσίας, κατωτέρας και άνωτέρας, έπωφεληθέντες του έξ αυτών άποκλεισμού των Έλλήνων κατά τά πρώτα μετά τό 1821 έτη. Ήτο τότε ό χρυσός αιών των Άρμενίων, οίτινες ανταγωνιζόμενοι προς τούς Έλληνες, κατώρθωσαν να έμπνεύσωσιν εις τούς Τούρκους την πεποίθησιν ότι ήσαν οί μόνοι φιλότουρκοι Χριστιανοί, τό πιστόν έθνος (μύλλετ σανικα) της τουρκικής αυτοκρατορίας. Ο άρχιτέκτων Καζάζ Άρίν (Χαροντιών Μπεϊταϊν) ήτο έμπιστος του σουλτάνου Μαχμούτ, έπωφελήθει των σχέσεων του ύπερ της άρμενικής κοινότητος, οί Λαδιάν (Μπαροντιζή-μπαση) ειχον εις χείρας των τό αυτοκρατορικόν πυριτιδοποιεϊόν, εις δέ έξ αυτών, ό Άρίν πασάς, έγένητο και ύφυπουργός των Έξωτερικών, οί Μπαλιάν έκτισαν τά σουλτανικά ανάκτορα του Δολμά-Βαγιοέ και του Τσιραγάν, οί Δούζ-όγλου ειχον τό αυτοκρατορικόν νομισματοκοπείον, ό Άγκώπ πασάς έγινεν ύπουργός των Οίκονομικών, ό Πορτοκάλ-πασάς (Άρμενοκαθολικός) ύπουργός του αυτοκρατορικού Οίκου οί πλείστοι δέ των τελευταίων τούτων επί του κατόπιν διώκτων των Άρμενίων σουλτάνου Άβδούλ Χαμίτ. Καί μέχρις εσχάτων δέ (1912), επί νεοτουρκικού καθεστώτος, οί Άρμένιοι ειχον δύο ύπουργούς έν τφ ύπουργικφ Συμβούλιφ

της Τουρκίας, τόν Γαβριέλ έφέντην Νουραδουγκιάν των Έξωτερικών και τόν Όσκάν έφέντην των Τ.Τ.Τ.

Κοινωνικαί διχόνοιαι των Άρμενίων.—Οί Έθνικοί Κανονισμοί: Όπως συνίβαινε και με τούς Έλληνες έναντίον του συστήματος του γεροντισμού και της έπιρροής των αρχόντων και λογάδων του γένους, ούτω και παρά τοίς Άρμενίοις της Κωνσταντινουπόλεως ήρχισεν ίσχυρά κίνησις κατά των λεγομένων «άμυράδων», ήτοι των έξ ευγενών καταγομένων Άρμενίων, οίτινες καταλαμβάνοντες άνωτέρα τουρκικά αξιώματα έπεκράτουν και κατά την διεύθυνσιν των πατριαρχικών ύποθέσεων. Πολλοί έκ του λαού κατηγορούντες τούς πατριάρχας και τούς συμβούλους αυτών επί δεσποτισμφ προυκάλουν έξεγέρσεις, καθ' ός έπενέβαινε ή τουρκική αρχή τιμωρούσα τους ύποκνητάς. Ήτο μία αρχή άγώνος τάσεων, έμφιλοχωρήσασα μεταξύ των ύποδούλων Άρμενίων, οίτινες ούτω διαιρούμενοι εις κόμματα έπέδιokαν θεωρητικός άρχάς υπό τόν τουρκικόν ζυγόν! Τφ 1841 εκλείσθη ή Άρμενική σχολή Σκουτάρεως ως έστία έπαναστατικών ιδεών. Αί κομματικά αύται διαμάχαι ήνάγκασαν την τουρκικήν κυβέρνησιν να ιδρύσθι διά του διατάγματος της 12/24 Δεκεμβρίου 1841 συμβούλιον έξ 24 επαγγελματιών και τεχνιτών, εις τό όποιον άνετίθετο ή διεύθυνσις των κοινών, άπαγορευθέντος εις τούς άμυράδες ν' αναμινώνται εις τά κοινωτικά. Ταχέως όμως παρητήθη τό συμβούλιον τούτο, διότι μη συμμετέχόντων πλέον των πλουσίων εις τās διατάνας ήλατώθησαν καταπληκτικώς αί πρόσοδοι της κοινότητος. Άνάλαβον δέ πάλιν τά του Πατριαρχείου οί άμυράδες, άλλ' αί δημοκρατικά ιδέαι διεδιδόντο ακόμη και μεταξύ της νέας γενεάς των πλουσίων.

Έκδοθέντος έν τφ μεταξύ του Χατίμ-Χουμαγιούν της 18 Φεβρουαρίου 1856 περί των μεταρρυθμίσεων της τουρκικής Αυτοκρατορίας, έν συναφεία προς την Συνθήκην Παρισίων της 30ής Μαρτίου 1856 (άρθρον 9ον), συνήλθε και έν τφ Άρμενικφ Πατριαρχείφ, ως και έν Φαναρίφ, άρμενική Έθνοσυνέλευσις, ήτις καθ' άρχάς μόν ένήφισεν Έθνικούς Κανονισμούς (22—3 Άπριλίου 1857) εύρέως δημοκρατικούς, άποκλείοντας τελείως τό άριστοκρατικόν στοιχείον, τούς όποιους όμως ή τουρκική Κυβέρνησις ήρήνηθη να έπικυρώσθι, αντίλέγουσα, ότι «έν δύνανται να υπάρξη Κράτος έν Κράτει». Τέλος μετά πολλά σχέδια, συνδιαλαγόντων των αρχόντων μετά των δημοκρατικών, ή άρμενική Έθνοσυνέλευσις εφήφισε τούς έθνικούς κανονισμούς της 24 Μαΐου (5 Ιουνίου) 1860, ή τό Έθνικόν Σύνταγμα (Σαχματαρουνιούν), ός ώνόμασαν αυτούς οί Άρμένιοι, τό όποιοι και ήθέλησαν να θέσωσιν εις εφαρμογήν πραξικοπηματικώς χωρίς να υποβάλωσιν αυτό εις την τουρκικήν Κυβέρνησιν. Ήρχισεν όμως πάλιν ή κομματική διαπάλη μεταξύ των πεφωτισμένων (λουσαβοριαλ) και των οπισθοδρομικών (χαβαριαλ) μεθ' όν συνετάσσοντο ό Πατριάρχης και ό άνώτερος κλήρος, προκαλέσασα ένόπλους συγκρούσεις εις τās όδους και έντός των ναών. Ή τουρκική Κυβέρνησις, άφοϋ παρέμεινε έφ' ίκανόν άπαθής θεατής, έπενέβη επί τέλους, διέλυσε την Έθνοσυνέλευσιν, διώρισε τοποτηρητήν και Μικτόν Συμβούλιον και άνέθεσε την άναθεώρησιν του Έθν. Συνταγματος εις έπιτροπήν έξ Άρμενίων. Έπειδή όμως ή Πύλη άνέβαλε την έπικύρωσιν των νέων Έθνικών κανονισμών, ό λαός έξηγέρθη πάλιν υπό των ύπο-

κινούντων αυτόν, έπιτεθείς δέ κατά των Πατριαρχείων (1/13 Αυγούστου 1862) έξεδίωξε τόν Τοποτηρητήν και τό Συμβούλιον. Τέλος την 17/29 Μαρτίου 1863 ή Πύλη έπέκυρωσε τούς νέους Έθνικούς Κανονισμούς και έδημοσίευσεν αυτούς ως νόμον του Κράτους, παραμείναντα έν ίσχύϊ μέχρι του παγκοσμίου πολέμου.

Οί Άρμενικοί Έθνικοί Κανονισμοί ήσαν πολύ διάφοροι των ξηρών διατάξεων των του Οίκουμηνικού Πατριαρχείου. Έμπνευσθέντες υπό του έν Άγγλία και Γαλλία πνέοντος τότε δημοκρατικού πνεύματος, τό όποιον έκίνει τό κόμμα των πεφωτισμένων, όμιλοϋσι περί έθνους, περί καθήκοντων των ατόμων προς τό Έθνος και του Έθνους προς τό άτομα, περί ίσότητος και περί αντιπροσωπευτικής έθνικής διοικήσεως. Ο Πατριάρχης παρέμεινε ό έπίσημος αντιπρόσωπος του έθνους, άλλ' ή έξουσία ήτο εις χείρας του έκ κληρικών και λαϊκών αποτελουμένου Μικτού Συμβουλίου, εκλεγομένου υπό Έθνοσυνελεύσεως έξ 140 μελών. Τό λαϊκόν στοιχείον έπεκράτει έν τη διοικήσει του Πατριαρχείου. Ούτως έκανονίσθησαν αί έθνικαί ύποθέσεις των Γρηγοριανών (Κρικοριάν, έκ Γρηγορίου του Φωτιστού) λεγομένων Άρμενίων.

Οί Άρμενοκαθολικοί: Έν τφ μεταξύ άνεπύχθη έν Τουρκία και Άρμενοκαθολική κοινότης ή έθνος (κατολικ μύλλετ), περιλαμβάnuσα τόν πυρήνα των ένωτικών Άρμενίων τόν σχηματισθέντα από των μετά της Ρώμης διαπραγματεύσεων των Άρμενίων βασιλέων της Κιλικίας.

Οί Άρμενοκαθολικοί Ούντια διετήρησαν την άρμενικήν γλώσσαν και τό τέως τυπικόν έν τη εκκλησία. Ο αριθμός αυτών ηύξησε σημαντικώς διά μεταστάσεων έκ των Γρηγοριανών. Έχουσιν από του 1749 και ούτοι Πατριάρχην (Κιλικίας) έδρεύοντα έν Κωνσταντινουπόλει μετά άρχιεπισκόπων και έπισκόπων αναγνωρισθέντων υπό της Τουρκίας τφ 1831, ως και έθνικόν συμβούλιον, λόγω δέ της έκ Ρώμης εξαρχίσεως αυτών ένύχχανον της προστασίας της Γαλλίας και της Αυστροουγαρίας, της τελευταία. Ιδίως έν Αιγύπτφ. Άρμενοκαθολικοί είναι οί έν Βενετία και Βιέννη μοναχοί του τάγματος των Μοχαρισιτών, έργασθέντες άρτυώς ύπερ των άρμενικών γραμμάτων.

Διαμαρτυρόμενοι Άρμένιοι: Υπάρχουσιν όσαύτως και διαμαρτυρόμενοι Άρμένιοι δημιουργηθέντες από του 1831 χάρις εις τούς Αμερικανούς μισιοναρίους. Τφ 1846 ό πατριάρχης των Γρηγοριανών Άρμενίων άνεθεμάτισεν άπαντας τούς διαμαρτυρούμενους Άρμενίους, τότε δέ ούτοι έσχημάτισαν ιδίαν κοινότητα της Εύαγγελικής Άρμενικής Έκκλησίας (τουρκ προτεστάν μύλλετ), αναγνωρισθείσαν υπό της Πύλης χάρις εις την ύποστήριξιν της άγγλικής πρεσβείας, ένφ οί πρεσβευταί Ρωσίας και Γαλλίας άντενέηγον.

Οί έν Ρωσία Άρμένιοι. Ή κοινοτική και εκκλησιαστική διοίκησις των έν Ρωσία Άρμενίων έκανονίσθη πολιτικώς τφ 1836 δι' αυτοκρατορικό σάκαζιον (μυολοζένια), καθορίζοντος ειδικώς την θέσιν του Καθολικού του Έτσμαϊζίν, της πνευματικής έπιρροής του όποιου έπωφελήθη ή Ρωσία, όως έπιτύχη την άπ' αυτού εκκλησιαστικήν έξάρτησιν του Άρμενίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και του αυτοκεφάλου Καθολικού του Σίς (Κιλικίας) ως και των άπανταxου του κόσμου Άρμενίων. Καί καθ' άρχάς μόν ή

Ρωσία έφάνη, από του 1829, έπιδεικνύουσα μέγα ένδιαφέρον ύπερ των Άρμενίων, έξ όν πολλοί εισήρχοντο εις τόν ρωσικόν στρατόν, προβιβαζόμενοι μάλιστα μέχρι του βαθμού του στρατηγού.

Ο Άρμένιος στρατηγός Λόρις Μελίκωφ ήτο παντοδύναμος, ως έμπιστος του Σούρου Άλεξάνδρου Β', εισήγηθείς εις αυτόν και σχέδιον συντάγματος, συνάμα όμως έπέδιωξε την ίδρυσιν χωριστού άρμενικού κράτους υπό την έπικυρωσίαν της Ρωσίας. Δολοφονηθέντος όμως Άλεξάνδρου του Β', ή ρωσική κυβέρνησις ήρχισεν εφαρμόζουσα άντιαρμενικήν πολιτικήν. Άρμενικοί σχολαί εκλείοντες, ή χοήσις της άρμενικής γ' ώσσης άπηγορεύετο, άπόπειραι δέ έγίνοντο προς έκρωσισμόν των Άρμενίων έντός των κόλπων της άρμενικής εκκλησίας. Ως έκ τούτου ή νέα άρμενική γενεά έξεδήλου την δυσαρέσκειαν του άρμενικού έθνους ούχι μόνον έναντίον της τουρκικής καχοδιοικήσεως, αλλά και κατά της τσαρκικής απολυταρχίας.

Κέντρον της πολιτικής ταύτης άφυπνίσσεως των Άρμενίων ήσαν οί Παρίσιοι, όπου ειχεν ιδρυθή άρμενικόν σχολείον. Εκείθεν άλλως τε έπηρεάζετο και ή κίνησις, ήτις απέληξεν εις τούς άνωτέρω άναφερομένους Έθνικούς Κανονισμούς.

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΦΑΓΑΙ

Ή συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Ένόσω όμως έξηκολούθει ή κίνησις αύτη των έθνικών κανονισμών και αί έπεμβάσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, χάρις εις τās όποιας άπεσιόσθη από του σουλτάνου Μετζίτ του Χάτιμ Σερίφ του 1839 (του Γκιουλχανέ) και τό Χατίμ-Χουμαγιούν του 1856, επί τοσοϋτον πεισματωδεστέρα έγίνετο και ή αντίστασις της Πύλης κατά των μεταρρυθμίσεων. Ένφ έδίδετο υπόσχεσις άνεξίτητης, τφ 1843 εις Άρμένιος έξισλαμίσθεις προηγούμενους και ζητήσας ήδη να έπανέλθθι εις την προτέραν του θρησκείαν, άπηγχονίζετο υπό της τουρκικής αρχής παρά την επέμβασιν του πρεσβευτού της Άγγλίας λόρδου Σιράτφορντ Κάινγκ Τφ 1845 έγίνοντο αί σφαγαί του Λιβάνου προκαλέσασα ευρωπαϊήν επέμβασιν. Τφ 1867, επί σουλτάνου Άβδούλ-Αζίζ, καθ' ήν στιγμήν ούτος εύρίσκετο εις έπίσκεψιν παρά τφ αυτοκράτορι της Γαλλίας Ναπολέοντι Γ' έξεργάγησαν ταραχαί εις τό όρεινόν διαμέρισμα του Ζαϊτού (Κιλικίας), του όποιου οί Άρμένιοι κάτοικοι όπλήλουν διοικητικού καθεστώτος σχεδόν αυτοόμου. Ο σουλτάνος ήθέλησε να στείλθι στρατόν πολύν, άλλ' ό Ναπολέων κατώρθωσε να τόν παραπεισθ.

Ούτως ειχον τά πράγματα, ότε έν μέσφ των έπαναστάσεων και των αίματηρών γεγονότων της Βαλκανικής γεροσνήσου (επαναστάσις Έρζεγοβίνης, τουρκοσερβικός πόλεμος, ταραχαί έν Βουλγαρία και σφαγαί του Μπαϊρά), άίτια προκάλεσαν την Συνδιάσκεψιν της Κωνσταντινουπόλεως του 1876 και απέληξαν εις τόν Ρωσοτουρκικόν πόλεμον του 1877-78, ό λόρδος Σαλισβουρή, ύπουργός των Έξωτερικών της Άγγλίας, διεβίβασεν εις την τουρκικήν κυβέρνησιν ύπόμνημα περί Άρμενίας, τό πρώτον ευρωπαϊκόν έγγραφον όπερ άπετέλεσε την άφετηρίαν του κατόπιν έξεληχθέντος ζητήματος των άρμενικών μεταρρυθμίσεων. Ή Άγγλία ή ολούθει τότε φιλοτουρκικήν πολιτικήν, τό δέ διάδημα αύτης τούτο άπετέλει διπλωματικήν ένέργειαν διευθυνομένην κατά της Ρωσίας, ένέργειαν την όποιαν

ήνείχετο, ίσως δὲ καὶ νὰ ἐνεθάρρουν ἡ Τουρκία, ὅπως προκαλεῖται διπλωματικούς ἀντιπερισπασμούς κατὰ τῆς Ρωσίας εἰς τὰ ρωσοτουρκικὰ σύνορα. Ἡ τοιαύτη τῆς Ἀγγλίας πολιτικὴ εἶναι ἰσως ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον οἱ Ἀρμένιοι, ἔχοντες πάντοτε ἱσχυραμένα τὰ βλέμματα αὐτῶν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν καὶ Γαλλίαν, ἔδειξαν πολὺ δλίγον ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τῶν Ρώσων κατὰ τὸν τότε ρωσοτουρκικὸν πόλεμον. Ἐν τούτοις πολλοὶ Ἀρμένιοι ἐσφάγησαν εἰς τὴν παραμεθόριον ζώνην, ἰδίᾳ ἐν Βαγιαζίτ, ὑπὸ Τούρκων στρατιωτῶν καὶ Κούρδων ληστῶν. Μετὰ τὴν ἤτταν ὁμως τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν προέλασιν τῶν Ρώσων μέχρις Ἐρζερούμ, ἡ Τουρκία φοβουμένη μήπως ἡ Ρωσία προσαρτήσῃ τὰς ὑπ' αὐτῆς καταληφθείσας ὀρμενοκουρδικὰς ἐπαρχίας, ὤθησεν αὐτὴ ἡ ἰδία τοὺς Ἀρμένιους νὰ ζητήσωσι τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν. Οὕτως ὁ Ἀρμένιος πατριάρχης Νεφ-σὲς (Ναρσής), ἐμφανισθεὶς εἰς τὸ ἐν ἁγίῳ Σεφράν, παρὰ τὰ πρόθυρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ρωσικὸν στρατηγεῖον τοῦ μεγάλου δούκου Νικολάου ἐξή-τησε τὴν ὑποστήριξιν τῆς Ρωσίας διὰ τὴν παραχώρησιν διοικητικῆς αὐτονομίας εἰς τὰς ἄρμενικὰς λεγομένας ἐπαρχίας.

Ὅτε ὁμως ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀγγλικὸς στόλος ἐκτελῶν ναυτικὴν ἐπίδειξιν κατὰ τῆς Ρωσίας, ἡ δὲ Τουρκία ἀπέκτησε τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὁ ρωσικὸς στρατὸς θὰ ἐξεκίνησεν τὰς καταληφθείσας ἄρμενικὰς ἐπαρχίας, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀντέστη κατὰ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου, ὅπερ αὐτὴ ἡ ἰδία εἶχεν εἰσηγηθῇ εἰς τοὺς Ἀρμένιους. Ἡ λέξις «διοικητικὴ αὐτονομία» τοῦ ρωσικοῦ σχεδίου ἀντικατεστάθη διὰ τῆς λέξεως «μεταρρυθμίσεις», οὕτω δὲ τὸ 16ον ἄρθρον τῆς Συνθήκης τοῦ ἁγίου Σεφράνου (19 Φεβρουαρίου—3 Μαρτίου 1878) συνετάχθη ὡς ἑξῆς: «Ἐπειδὴ ἡ ὑπὸ τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων ἐκκένωσις τῶν ἀπὸ ἐν Ἀρμενίᾳ κατέχουσιν ἐδαφῶν, ἄτινα δέον ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν Τουρκίαν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνεπαγάγῃ συγκρούσεις καὶ περιπλοκάς δυναμένας νὰ διὰφωσι τὰς ἀγαθὰς μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσεις, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ πραγματοποιήσῃ ἀμελλητὶ τὰς ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀναγκῶν ἀπαιτούμενας μεταρρυθμίσεις εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων οἰκουμένας ἐπαρχίας καὶ νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἀσφάλειαν τούτων ἐναντίον τῶν Κούρδων καὶ Κιρκασίων».

Τὸ Βερολίнейον Συνέδριον. Κατὰ τὸ ἐπακολουθήσαν Συνέδριον τοῦ Βερολίνου (13 Ἰουνίου—13 Ἰουλίου 1878) ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐстро-Οὐγγαρία, ἡ μὲν ὅπως ἀνακόμῃ τὴν προέλασιν τῆς Ρωσίας πρὸς τὰ Στενὰ τοῦ Βοσπόρου καὶ τῶν Δαρδανελίων ὡς καὶ πρὸς τὴν δώρυγα τοῦ Σουέζ, ἡ δὲ ἐπιδιώκουσα νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ κατέβη πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐπέτυχον νὰ περιορίσωσι τὴν ἡγεμονίαν τῆς Βουλγαρίας μέχρι τῶν ὁρίων τοῦ Αἴμου. Ἀφ' ἑτέρου ὁμως ἡ Ἀγγλία ἠθέλησε νὰ ἐμποδίσῃ καὶ τὴν διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐφράτου καθόδον τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν Μεσόγειον καὶ τὸν Περσικὸν κόλπον ἀπὸ τοῦ Μπατούμ, Κάρς καὶ Ἀρδαχάν, τὰ ὁποῖα κατεῖχεν ὁ ρωσικὸς στρατός. Πρὸς τοῦτο ὁ λόρδος Βήκον-σφιλδ (Disraeli), ὅστις διηύθυνε τότε τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἀγγλίας, διενεργήσῃ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν Τουρκίαν ἐν Ἀσίᾳ καὶ ὀρθώσῃ αὐτὴν ὡς φραγμὸν κατὰ τῆς καθόδου τῆς Ρωσίας. Συνήψε λοιπὸν μυστικὴν σύμβασιν ἀμυντικῆς συμμαχίας

μετὰ τῆς Τουρκίας, γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Σύμβασις τῆς Κύπρου*, (4 Ἰουνίου 1878), ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: «Ἀρθρον Ιον. Ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Βατούμ, τὸ Ἀρδαχάν καὶ τὸ Κάρς, ἡ μὴ οὐδὲποτε τῶν ὀχυρῶν τούτων πόλεων κρατηθῶσιν ὑπὸ τῆς Ρωσίας καὶ ἂν καθ' οἰκονομικὴν ἐποχὴν ἐγίνετο ὑπὸ τῆς Ρωσίας ἀποπειρὰ τις οὐδὲποτε, ὅπως καταλάβῃ μέρος τοῦ οἰονομικοῦ τῶν ἐν Ἀσίᾳ ἐδαφῶν τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου, ἵτινα καθορίζονται ὑπὸ τῆς ὀριστικῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης, ἡ Ἀγγλία ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐνωθῇ μετὰ τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου διὰ τὴν ἀμυναν τῶν ἐν λόγῳ ἐδαφῶν διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὀπλων.

Εἰς ἀντάλλαγμα ἡ Α. Α. Μ. ὁ Σουλτάνος ὑπόσχε-ται εἰς τὴν Ἀγγλίαν νὰ εἰσαγάγῃ τὰς βραδύτερον ὑπὸ τῶν δύο Δυνάμεων καθοριστέας ἀναγκαίας μεταρρυθμίσεις, τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν καλὴν διοίκησιν καὶ τὴν προστασίαν τῶν Χριστιανῶν καὶ ἄλλων ὑπηκόων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, οἵτινες εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐδαφῶν, ὅπως δὲ καταστῇ δυνατόν εἰς τὴν Ἀγγλίαν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ ἀναγκαῖα μέσα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑποχρέωσιν αὐτῆς, ἡ Α. Α. Μ. ὁ Σουλτάνος συγκατατίθεται πρὸς τούτους νὰ παραχωρήσῃ τὴν νῆσον Κύπρον, ὅπως κατέχεται καὶ διοικῆ-ται ὑπ' αὐτῆς.

Ἡ ἀντάλλαγή τῶν ἐπικυρώσεων ἐγένετο τὴν 15ην Ἰουλίου, ἥτοι δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπογραφήν τῆς βερολινείου Συνθήκης.

Ὡς σκοπὸς τῆς ἀγγλο-τουρκικῆς ταύτης συμμαχίας ὠρίζετο σαφῶς ἐν τῇ προοιμίᾳ τῆς συμβάσεως τῆς 4ης Ἰουνίου «ἡ ἐν τῷ μέλλοντι ἐξασφάλισις τῶν ἐν Ἀσίᾳ ἐδαφῶν τῆς Α. Α. Διοκρ. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου». Οὕτως ἡ Τουρκία, ἐνῶ ἐπρόκειτο νὰ εὐρεθῇ ἀντιμέτωπος τῆς Ρωσίας διὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐν Ἀρμενίᾳ μεταρρυθμίσεων, ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην ἀπέναντι τῆς Ἀγγλίας εἰς ἀντάλλαγμα συμμαχικῆς βοήθειας τῆς τελευταίας ταύτης, ὡς ἐχέγγυον δὲ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑποχρέωσιν αὐτῆς, ἡ Ἀγγλία ἐλάμβανε ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῆς τῆς Κύπρου, νῆσον ἑλληνικὴν. Κατὰ λογικὸν εἰρμὸν σκέψεων, ἂν ἡ Τουρκία ἐφήρμοζε τὰς μεταρρυθμίσεις καὶ ἂν ἡ Ρωσία παρητεῖτο πάσης περαιτέρω ἐδαφικῆς ἀξιώσεως ἐν τῇ ἀσιατικῇ Τουρκίᾳ, ὁ σκοπὸς τῆς συμμαχικῆς συνθήκης θὰ ἐξέλειπεν, ἐπομένως αὕτη, καίπερ συνομολογηθεῖσα δι' ἀπεριόριστον χρόνον διὰστημα, θὰ κατέπιπτε καὶ θὰ ἀπεχόρει ἡ Ἀγγλία ἐκ τῆς Κύπρου. Ἐνυπῆρχε λοιπὸν ἐν τῇ ἀγγλοτουρκικῇ συμβάσει τοῦτο τὸ παράδοξον, ὅτι ἂν ἡ Ἀγγλία εἶχε συμφέρον εἰς τὸ νὰ παρατείνῃ τὴν κατοχὴν τῆς Κύπρου, τὸ συμφέρον αὐτῆς τοῦτο ἤπλητε νὰ μὴ εἰσαγάγῃ ἡ Τουρκία μεταρρυθμίσεις εἰς τὰς ἄρμενικὰς ἐπαρχίας.

Οὕτω παρεσκευασμένοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸ Βερολίнейον Συνέδριον ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Τουρκία, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ Αὐстро-Οὐγγαρία, ἐξασφαλίσασα ὑπὲρ ἑαυτῆς ἐκ τῶν προτέρων τὴν διοίκησιν τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἐρζεγοβίνης καὶ τὴν κατοχὴν τοῦ Σαντζακίου τοῦ Νόβι-παζάρ, δηλαδὴ τὴν ἀφιερωσίαν τῆς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην ὁδοῦ, συμφέρον εἶχε νὰ μὴ ἐφαρμοσθῶσιν ὑπὸ τῆς Τουρκίας αἱ διὰ τὰς εὐρωπαϊκάς αὐτῆς ἐπαρχίας ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ Βερολίνου προβλεπόμεναι μεταρρυθμίσεις (ἄρθρον 23ον). Ὑπὸ τοιαύτην ἀτιμωσίαν εἶναι φανερόν ποῖαν σοβαρότητα ἦδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ 16ου ἁρθρου τῆς συνθήκης τοῦ ἁγίου Σεφράνου ἐπὶ τῇ

βάσει τῶν ἀποτάσεων τοῦ λόρδου Σαλισβουρή κατὰ τὴν 12ν καὶ 14ν συνεδρίαν συνταχθὲν 61ον ἄρθρον τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (13 Ἰουλίου 1878) ἐλ. τ. Δ' σ. 601 γ' κ ἐξ.

Οὕτως ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου διέφευσε τὰς ἐλπίδας τῶν Ἀρμενίων περὶ ἐπανδρώσεως ἄρμενικοῦ βασίλειου ἢ ἰδρύσεως αὐτονομίου Ἀρμενίας περιλαμβανούσης τὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας τοῦ ἄρμενικοῦ ὑψηλέδου, δυνάμενης δὲ ἰσως νὰ περιλάβῃ καὶ τὴν Κιλικίαν μετὰ τῆς παρεμπιπτούσης Καππαδοκίας, ὅπως ἀποκτήσῃ οὕτως ἡ Ἀρμενία καὶ διεξέδωκεν πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἀντὶ τούτου οἱ Ἀρμένιοι ἐλάμβανον μόνον τὸ 61ον ἄρθρον, ὅπερ ἐδημιουργεῖ ἀπλῶς ζήτημα τοπικῶν μεταρρυθμίσεων, δῶσαν ἀφορμὴν εἰς ἑξινικὰς ὑποκινήσεις καὶ εἰς τόσας συμφορὰς διὰ τοὺς ἀτυχεῖς Ἀρμένιους. Ἐλησημόνουν οὕτοι, ὅτι, ἐξαίρεσι ἰσως περιορισμένων περιφερειῶν, εἰς οὐδεμίαν τῶν ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας ἀπέτελουν τὴν πλειοψηφίαν, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος καταρτισθέντος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τουρκικῶν στατιστικῶν τοῦ V. Cuinet, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν κατόπιν ὡς βάσεις καὶ διὰ τὸς περὶ Ἀρμενίας γαλλικὰς Κιτρίνας Βιβλους, τὰς ἐκδοθείσας μετὰ τὰς ἄρμενικὰς σφαγὰς τοῦ 1895—96:

Νομὸς	Μουσουλ- μάνοι Κούρδοι	Ἀρμένιοι	Ἄλλοι	Ὀλοκὸν
Ἀδάνων	158.000	97.450	174.980	403.430
Χαλεπίου	792.450	49.030	154.270	995.750
Ἀγκύρας	763.120	94.290	35.463	892.870
Βιτλὶς	254.000	181.390	13.230	398.620
Διαρβεκίρ	32.640	79.130	63.680	471.450
Ἐρζερούμ	500.780	134.960	9.950	645.690
Ἰκονίου	989.200	8.800	89.000	1.088.000
Μαμουρετ- σὺλ-αζίζ	505.440	69.010	650	575.110
Μοσούλης	248.380	—	51.900	300.280
Σεβαστείας	839.510	170.430	76.060	1.086.000
Τραπεζοῦντος	806.700	47.200	193.800	1.047.700
Βάν	241.000	80.000	109.000	430.000
	6.437.220	962.000	914.980	8.334.900

Ἡ Ρωσία κατὰ τῶν Ἀρμενίων. Εὐθύς ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν Βερολίнейον συνθήκην ἀπεστάλησαν εἰς Ἀσιατικὴν Τουρκίαν ἐπιτροπαὶ καὶ ἤρχισαν ἡ ἀντάλλαγή διακυρώσεων (11 Ἰουνίου 1880 τῶν Δυνάμεων, 5 Ἰουλίου τῆς Πύλης μὲ ὑπογραφήν τοῦ Ἀλβανοῦ Ἀβεδὺν πασᾶ Ντίνο ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν) μεταξὺ τῶν Δυνάμεων τῆς «εὐρωπαϊκῆς συναυλίας», ὡς ἀπεκαλεῖτο τότε τὸ συγκρότημα τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ τῆς Πύλης. Σπουδαιότερα τοιαύτη διακυρώσεις εἶναι ἡ τῆς 7ης Σεπτεμβρίου 1880. Αἱ Δυνάμεις παρετήρουν ὅτι οὐχὶ μόνον οὐδὲν ἐφηρμόσθη ἀλλὰ καὶ χειροτέρευσις ἐπῆλθε τῆς καταστάσεως, ἐξήτουν δὲ πράγματα σχεδὸν ἀδιύνατα: διοικητικὸν χωρισμὸν Ἀρμενίων καὶ Κούρδων «ἐφόσον τοῦτο εἶναι πρακτικῶς δυνατόν», συνενουμένων ἐν ἀνάγκῃ εἰς τοὺς αὐτοὺς δήμους Ἀρμενίων καὶ Τούρκων» ἤλεγχον τὸ τουρκικὸν σχέδιον τῆς δημοτικῆς διοικήσεως ὡς λίαν συγκεντρωτικὸν καὶ μὴ ἐξασφαλίζον τὸ αἰρετὸν τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, ἐξήτουν δημοτικὴν χωροφυλακίαν, δικαστήρια συνέδρων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναλογικῆς ἀντιπροσώπευσης, ἐπρότεινον τὴν ἐπέκτασιν τῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τοὺς Νεστοριανούς (Χριστιανούς) ὡς καὶ τὴν χρησιμοποίησιν μέρους τῶν δημοσίων προσόδων διὰ τὰς τοπικὰς ἀνάγ-

κας, συνίσταν ἀποκέντρωσιν τῆς διοικήσεως διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας καὶ τῆς εὐθύνης τῶν γενικῶν διοικητῶν καὶ ἄλλα τοιαῦτα, τῶν ὁποίων «ἡ πραγματοποιήσις ἦτο ἀναγκαῖα ἀνευ ἀναβολῆς ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν Δυνάμεων» Ἡ Πύλη ἀπήντησε τὴν 3 Ὀκτωβρίου 1880, ὅτι θὰ ἐφήρμοζε τὰ ἀναγκαῖα μέτρα μόνη.

Ὁ καιρὸς ὁμως παρήνυχτο ἐπὶ ματαίῳ, ἐνῶ ἡ Ρωσία μετέβαλεν ἐν τῷ μεταξύ τὴν ἐναντι τῶν Ἀρμενίων πολιτικὴν τῆς. Ἐνδιεφέρετο μὲν ἐνίοτε ὑπὲρ τῶν μεταρρυθμίσεων πρὸς τὸ θεαθῆναι, κατὰ βάθος ὁμως οὐτε μεταρρυθμίσεις ἠθέλε παρὰ τὰ σύνορά τῆς ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ὄλων τῶν Δυνάμεων καὶ κυρίως τῆς Ἀγγλίας, οὐτε τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἄρμενικοῦ στοιχείου ἐπεθύμει, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἰδία κατέδιωκε τοὺς ἰδιούς τῆς Ἀρμενίους ὡς ἐμποτισθέντας ὑπὸ ἀναερεπτικῶν ἰδεῶν.

Βραδύτερον μάλιστα μετὰ τὰς πρώτας σφαγὰς τῶν Ἀρμενίων (1895—96), ἐνῶ ἐκόπτετο καὶ διεμαρτύρετο μετὰ τῶν ἄλλων Δυνάμεων τῆς «συναυλίας», συνῆψε τῷ 1899 μετὰ τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ-Χαμίτ, τοῦ σφαγῆος τῶν Ἀρμενίων, τὴν μηδέποτε δημοσιευθεῖσαν μυστηριώδη μυστικὴν σύμβασιν περὶ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἐν τῷ λεκανοπεδίῳ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τῆς ὁποίας τὰς γενικὰς μόνον γραμμὰς ἀπεκάλυψε μετὰ πολλὰ ἔτη ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενίου Μιχαὴλ ἐκδιδομένη τουρκικὴ ἐφη-μερίς «Σαμπάχ». Ἡ Τουρκία ἀνελάμβανε ἀπέναντι τῆς Ρωσίας τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χορηγήσῃ ἐνδεχομένως τὸ προνόμιον τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου μόνον εἰς Τούρκους ὑπηκόους, ἐλλείψει δὲ τοιούτων ἀποκλειστικῶς εἰς Ρώσους. Ἐναντι τῆς μονοπωλιακῆς ταύτης προσημειώσεως διὰ προνόμια σιδηροδρομικῶν ἔργων καὶ ἡ Ρωσία βεβαίως θ' ἀνελάμβανε ὑποχρεώ-σεις τινὰς, αὐτὰς ὁμως οὐδέποτε ἐγνώσθησαν ἐπακριβῶς. Κατὰ βεβαίωσιν ὁμως σημαίνοντος Ἀρμενίου πρὸς τὸν γράφοντα ἡ ρωσικὴ ὑποχρέωσις ἦτο λίαν ἐχθρική πρὸς τοὺς Ἀρμένιους. Πρωτίστως ἡ Ρωσία θὰ παρεκώλυε τὴν εἰς Τουρκίαν ἐπάνοδον τῶν Ἀρμενίων πολιτικῶν φυγάδων, οἵτινες θὰ κατέφευγον εἰς ρωσικὸν ἐδαφος, ἰσως δὲ καὶ θὰ ἀντίπραττειν ἐναντίον μεταρρυθμίσεων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Δυνάμεων. Οὕτως ἡ δὴ ἐν τῷ φανερῷ ἐνέργεια τῆς Ρωσίας ἦτο φενακὴ καὶ κωμωδία.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἡ τάξις τῶν ἐν Ρωσίᾳ, δυτικῇ Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ διανοσόμενων Ἀρμενίων, ὑπὸ τὴν ἐπιτήρειαν τῆς τότε λίαν διαδεδομένης ἀναερεπτικῆς καὶ μηδενιστικῆς κινήσεως ὀργάνωσε μυστικὰς ἐταιρίας καὶ ἄρμενικὰ κομι-τάτα, τῶν ὁποίων ἡ δράσις ἐστρέφετο κατ' ἀρχὰς ἐναντίον τῆς τσαρικῆς Ρωσίας Αἱ τσαρικαὶ ἀρχαὶ ἐλάμβανον εἰς ἀπάντησιν ἀνταρμενικὰ μέτρα. Τῷ 1883 ἐπαύθη ἡ ἐν Τιφλίδι τοῦ Καυκάσου ἐκδιδο-μένη ἄρμενικὴ ἐφημερίς «Μισάκ». Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις ἐνήργησε νὰ ἐκλέγῃ Καθολικὸς ὁ ἰδιὸς τῆς ὑποκήφιος Μακάρ (Μακάριος) παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἄρμενικοῦ λαοῦ, συγχρό-νως δὲ ἐκλείψει πολλὰς ἄρμενικὰς σχολὰς. Οὕτως ἡ Ρωσία, ἥτις διὰ τῆς Βερολίнейου συνθήκης ἀνέλαβε νὰ ἀπαίτησιν καὶ ἐξελέγῃ τὴν ἐφαρμογὴν μεταρρυθμίσεων ἐν Τουρκίᾳ ὑπὲρ τῶν Ἀρμενίων, κατέδιωκεν ἡ ἰδία τοὺς ἐν Ρωσίᾳ Ἀρμένιους!

Τὰ ἄρμενικὰ κομιτάτα. Βλέποντες οἱ Ἀρμένιοι πατριῶται ὅτι ἡ ὀργάνωσις τῆς ρωσικῆς

άστυνομίας ήτο τόσον τελεία, ώστε καθίστατο αδύνατος ή ύπαρξις και δράσις μυστικών οργανώσεων εις τας άρμενικάς και γεωργιανόσ έπαρχίας του Καυκάσου, ανέλαβον τόν άγώνα έξω της Ρωσίας και Τουρκίας, ιδρύσαντες εκεί κομιτατικά κέντρα και έφημερίδας. Τή 1885 ιδρύθη έν Μασσαλία ή έφημερίς «Αρμενία». Τή 1887 ιδρύθη έν Παρισίοις και Γενεύη τό άρμενικόν επαναστατικόν κόμμα χιτισάκ (κώδων), εκδίδον όμώνυμον έφημερίδα, όπως παρασκευάζη άρμενικήν επανάστασιν. Τή 1888 ιδρύθη έν Λονδίω υπό την προστασίαν του άγγλο-αρμενικού κομιτάτου ή γαλλοαρμενική έφημερίς «Χαϊσάτάν» συντασσόμενη υπό του έλληνομαθούς Μιχαήλ Σιβαση και του Μπρούσαλι. Τή 1890 ιδρύθη έν Τυφλίδι τό άρμενικόν κόμμα Δασακιστουίν (Όμοσπονδία), έχον ως όργανον την έφημερίδα «Δροσάκ» (Σημαιο). Και οι μόν Χιτισακισται ήσαν όπαδοί του συγκεντρωτικού συστήματος, οι δέ Δασακισται του άποκεντρωτικού και φεδερλιστικού. Σημειωτέον ότι άρμενικά κομιτατικά κέντρα ύπήρχαν τότε και έν Αθήναις, όπου εξέδόθη παροδικώς ή «Χιτισάκ». Αντιθέτως όμως πρός ό τι συνέβη κατά την προπαρασκευήν της Έλληνικής Έπαναστάσεως, ως πρός του Φιλικούς, ό άρμενικός κλήρος έδειξεν άδιαφορίαν ή και έχθρότητα πρός τας άρμενικάς επαναστατικάς κομιτάτας, τό όποια εύθύς έξ άρχής εξέδηλωσαν τάσεις αντίθροπικας, ανατρεπτικώς της κοινωνικής τάξεως και σοσιαλιστικάς των άρχων (βλ. *Vicomte R. des Coursons: La rebellion armenienne, son origine, son but.* - Paris, 1895), ίσως δέ να είναι τοϋτο έν των αιτίων, διά τας όποιας τας κομιτάτας ταϋτα απέτυχαν μη έχοντα μαζί των όλόκληρον τό έθνος, τοϋ όποιου ή έχερονομία μερίς κατελόγιζεν εις τούς διευθύνοντας αυτό προσωπικάς φιλοδοξίας.

Αφ' έτέρου τας άρμενικάς κομιτάτας κατηγορούν τούς πλουσίους τοϋ άρμενικού έθνους επί έλλείψει πατριωτισμού. Ζητούντα παρ' αυτών χρηματικά εισφοράς δι' άπειλητικών επιστολών και άποτυχάνοντα εις τοϋτο διέπραττον φόνους και δολοφονικάς άποπειράς έν Κωνσταντινουπόλει—μεταξύ άλλων και κατά των πατριαρχών «Ασιακάν και Όρμανιάν»—και άλλαχού. Υπό τό κράτος τοιούτων άπειλών ως και συνεπεία των εναντίον των Άρμενίων έν τας έπαρχιας βαιοπραγιών, ό πατριαρχής Χορέν Ασικιάν έπέδωκε τή 1890 εις την Ύψηλήν Πύλην υπόμνημα παραπονούμενος διά την πολιτικήν της βίας, την όποιαν μετρήχeto ή τουρκική κυβέρνησις εναντίον των Άρμενίων. Τό διάβημα τοϋτο οϋδέν έσχεν αποτέλεσμα. Τούναντίον τό θέρος τοϋ αυτού έτους έπλήθον γεγονότα άτρωά απέτέλεσαν την έναρξιν έχθροπραξιών μεταξύ της τουρκικής Κυβερνήσεως και τοϋ Άρμενικού λαού. Συνεπεία κατογγελίας ότι εκρύπτοντο όπλα εντός τοϋ άρμενικού ναού τοϋ Έρζερούμ, όπως χρησιμεύσουν εις άρμενικήν επανάστασιν, αι τουρκικά άρχαί ενήργησαν διά τοϋ στρατού έρευναν, άλλ' οϋδέν άνεκαλύφθη. Κατά τό έπείσοδιον τοϋτο αι άρχαί μετλήθον βίαμα μέσα, έπικολούθησε δέ συμπλοκή κατά την όποιαν έφονεύθησαν 15 Άρμένιοι. Ήτο ή πρώτη «σφαγή». Εκτοτε ή κατάστασις χειροτέρενε μοιραιώς. Πράκτορες των άρμενικών κομιτατών διέτρεχον την Ανατολήν υποκινούντες διά παντοίων μέσων τόν λαόν, οι Τούρκοι έφαντιζοντο όλονέν πλειότερον, αι δέ άρχαί ενήργουν συλλήψεις κατά εκατοντάδας και έδασάνησαν τούς έν τας φυλακάς

κρατουμένους Άρμενίους. Την 5ην Ίανουαρίου 1893 επαναστατικά προκηρύξεις έτοιχοκλήθησαν έν Ύοσγάτη και εις τό έν Μερζιφούν (Μαρσοβάν) άμερικανικόν Κολλέγιον. Οι Χιτισακισται ήθελον οϋτως, αφ' ενός μόν να παραστήσουν ότι και οι Άμερικανοί μιοινούριοι συνειργάζοντο μετ' αυτών, αφ' έτέρου δέ να προκαλέσουν άνάμειξις της Άμερικης συνεπεία των μέτρων, τας όποιας θα έλάμβανεν ή Τουρκία. Κατηγορήθησαν πράγματι τότε οι μισιονάριοι ως διαδίδοντες επαναστατικούς προκηρύξεις, δύο Άρμένιοι διδάσκαλοι τοϋ Κολλεγίου τοϋ Μαρσοβάν συνελήφθησαν και τό παρθεναγωγείον τοϋ κολλεγίου έφυροπλήθη.

Συγχρόνως ταραχαι συνέβαινον έν Καισαρεία και άλλαχού, άλλα κατεστέλλοντο ταχέως. Τας άρμενικάς όμως κομιτάτας όλίγην εύρισκον προθυμίαν μεταξύ των εύπορούντων χωρικών της πεδιάδος τοϋ Μους και των όρεινών μερών τοϋ Σασιούν. Τό θέρος τοϋ 1893 συνελήφθη Άρμένιος επαναστατικός πράκτωρ παρὰ τό Μους, ό δέ Τούρκος διοικητής έλπιζων να συλληθ και άλλους διάταξε τό υπό τοϋ σουλτάνου Χαμίτ όργανωθέν άτακτον κουρδικόν ίππικόν Χαμιδιε να έπιδράμη κατά των χωρίων των όρεινών περιοχών τοϋ Σασιούν. Δόγ. 2600 μ.). Οι όρεινοι Άρμένιοι έχοντες όπλα απέκρουσαν τούς Κούρδους, έπιτεθέντας δέ πάλιν τό έαρ τοϋ 1894 τούς ενίκησαν. Ό Γενικός Διοικητής τοϋ Βιλις εκάλεσε τότε στρατόν εκ τοϋ Άρχηγείου της 4ης τουρκικής στρατιάς (Έρζιντζάν), ό δέ σουλτάνος έξέδωκε φερμάνιον καλών τούς πιστούς να καταστείλωσι την επανάστασιν. Έπικολούθησε σφαγή και καταστροφή πολλών άρμενικών χωρίων. Εις 8000 άνήρχοντο οι σφαγντες Άρμένιοι κατά τας πρώτας ειδήσεις, άλλ' ή ανακριτική έπιτροπή, της όποιας μετέσχον και προξενικοί υπάλληλοι της Άγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, ήλάττωσαν αυτούς εις 900, διεπίστωσαν όμως ότι οι Τούρκοι ήσαν οι έπιτεθέντες και ότι δέν προηγίθη επαναστατικόν κίνημα των Άρμενίων δυνάμενον να δικαιολογήση τα μέτρα της τουρκικής Κυβερνήσεως.

Νέον σχέδιον μεταρρυθμίσεων. Ένψ ή ειδήσις των πραγματικών πλέον τούτων σφαγών των Άρμενίων προκάλεε θύελλαν άγανακτήσεως κατά των Τούρκων έν Ευρώπη και έν Άμερικη, άληθής άναρχία έδασίλευεν εις τας άρμενικάς έπαρχιας. Τόν χειμώνα τοϋ 1894—1895 ή Άγγλία, ύποστηριζόμενη χλιαρώς υπό της Γαλλίας και της Ρωσίας, άπήτει παρὰ της Τουρκίας την έφαρμογήν μεταρρυθμίσεων εις τούς ξε άνατολικούς (Έρζερούμ, Βάν, Βιλις, Σιβάς, Χαρπούτ και Διαρμπεκί). Η Πύλη υπέβαλεν άντιπροτάσεις, συγχρόνως όμως έπαρσημοφόρει δημοσίους υπαλλήλους ένεχομένους εις τας σφαγάς τοϋ Σασιούν. Την 11ην Μαΐου 1895 αι ξε Μεγάλοι Δυνάμεις υπέβαλον εις την Τουρκίαν σχέδιον μεταρρυθμίσεων τόσον περίτλοκον, ώστε έφαρμοζόμενον θα έπηύλανε μάλλον τας έν Ανατολή δυσχερείας. Ήτο τό μόνον σχέδιον, εις τό όποίον συγκατετίθετο ή Ρωσία, έχουσα συμφέρον να περιτλέξη έτι μάλλον τα πράγματα. Τό σχέδιον έπρότεινε να διορισθί ει; Γενικός Διοικητής διά τούς ξε νομούς και Χριστιανοί βοηθοί των νομαρχών, να περιορισθώσιν αι έλευθερίαι των άτάκτων κουρδικών ίππικών συνταγμάτων (χαμιτικών), να αναπτυχθί ό θεσμός της δημαρχιακής διοικήσεως, επί πᾶσι δέ να έγ-

κατασταθί έν Κωνσταντινουπόλει έπιτροπή πρός έπιβλεψιν της έφαρμογής των μεταρρυθμίσεων, διατελούσα εις συνάφειαν μετὰ των πρεσβειών των Μεγάλων Δυνάμεων. Ό σουλτάνος Άβδούλ Χαμίτ, όστις άμα λαβών τό σχέδιον άνεφώνησεν, ως λέγετα: «Η ύπόθεσις αυτή θα καταλήξη εις αίμα», άνεβαλλε την άπάντησιν. Η Άγγλία έζητεί να έφαρμοσθώσι πιεστικά μέτρα κατά της Τουρκίας, άλλ' ή Ρωσία ήρνειτο έχουσα μεθ' έαυτης και την Γαλλίαν, ή δέ Γερμανία άποκτήσασα πλέον και αυτή συμφέροντα έν Ανατολή, ως εκ τοϋ προνομίου τοϋ σιδηροδρόμου Βαγδάτης και έπιζητούσα την φιλίαν της Τουρκίας, άντενίργει. Ένψ διήρκουν αι διαπραγματεύσεις έπесεν έν Άγγλία τό ύπουργείον Ρόζμπερυ (21 Ιουνίου 1895), ότε δέ ή διαδεχθείσα τοϋτο κυβέρνησις των συντηρητικών υπό τόν μαρκήσιον Σαλιςβουρή, επανέλαβε τα περί άρμενικών μεταρρυθμίσεων διαβήματα, ό Άβδούλ Χαμίτ έπεκαλέσθη την ύποστήριξιν της Ρωσίας και Γαλλίας κατά της Άγγλίας. Καθ' όλην ταύτην την διπλωματικήν ένεργειαν τας άρμενικάς κομιτάτας δέν έμενον άδρανι; Ταραχαι έξεργάγησαν έν Ταρσφ της Κιλικίας. Οι μη προσχωρούντες εις την δράσιν τοϋ κομιτάτου Άρμένιοι έφονεύοντο, έτίθεντο δέ εις κυκλοφορίαν παντοίαι φήμαι, ως ότι ό πρεσβευτής της Άγγλίας έπεθύμει να φονευθώσι μερικοί Άρμένιοι, όπως φέρη τόν άγγλικόν στόλον εις Κωνσταντινουπόλιν. Την 1ην Οκτωβρίου 1895 Άρμένιοι τινες, εκ των όποιων μερικοί ένοπλοι, ένεφανίσθησαν έν διαδηλώσει πρό τοϋ μεγάρου της Ύψηλης Πύλης, όπως έπιδώσωσιν άναφοράν. Η άστυνομία διετάχθη να διαλύση αυτούς. Εορίφθησαν τότε κατά την συμπλοκήν πυροβολισμοί τινες, ό κόσμος έτρεχεν έν πανικφ κλείων τας καταστήματά του, έφονεύθησαν δέ ίκανοι Άρμένιοι και τινες Μουσουλμάνοι. Συνεπεία τοϋ αίματηροϋ τοϋτοϋ έπείσοδιου έν μέση Κωνσταντινουπόλει ό πρεσβευτής της Άγγλίας έπέμενε παρὰ τη Ύψηλή Πύλην έτι μάλλον διά την άποδοχήν τοϋ σχεδίου των μεταρρυθμίσεων. Τέλος ό σουλτάνος τό έδέχθη την 17ην Οκτωβρίου. Έν τψ μεταξύ οι Τούρκοι, βλέποντες έαυτούς άπειλούμενους έν τη έθνική των έστία, έν Ανατολή, έγίνοντο άγριώτεροι. Την 8ην Οκτωβρίου διεπράττοντο σφαγαί των Άρμενίων έν Τραπεζούντι, έλάμβανον δέ εις ταύτας μέρος και ένοπλοι Τούρκοι άποσταλέντες εκ Κωνσταντινουπόλεως. Ό σουλτάνος ήρνειτο να δημοσιεύση τό διάταγμα των μεταρρυθμίσεων, ένψ εκ των άρμενικών έπαρχιών όνηγγέλλοντο συνεχείς σφαγαί. Η Ρωσία όμως έξηκολούθει άρνούμενη να συμμετάσχη εις πιεστικά μέτρα κατά Τουρκίας (ρωσική δήλωσις της 19 Δεκεμβρίου 1895), εκτός χάριν προστασίας των ξένων, δεικνύουσα οϋτω, ότι συμφέρον είχε να περιπλακώσι τα πράγματα έτι μάλλον. Τό θέρος τοϋ 1896 διεπράχθησαν σφαγαί Άρμενίων έν Βάν, Έγκιν και Νίξαρ (Νεο-καισαρεία), Ούρφα, Άρακίφ.

Τό έαρ τοϋ 1896 έσημειώθησαν συγκρούσεις μεταξύ στρατοϋ και των Άρμενίων των όρεινών χωρίων τοϋ Ζεϊτούν (Κιλικίας), οι όποιοι έξων σχεδόν ήμινεξάρτητοι με μικράς τουρκικής φρουράν έν παλαιόν φρούριον. Λέγεται ότι οι Άρμένιοι φοβούμενοι μήπως ύποστοϋν την τύχην τοϋ Σασιούν έπετέθησαν πρώτοι. Πολιορκήσαντες τούς έν τψ φρουρίφ Τούρκους, ήμπόδισαν άλληπαλή-

λους έξόδους της φρουράς. Τό έπείσοδιον έληξε χάρις εις την μεσολάβησιν της άγγλικής πρεσβείας. Αι ένεργειαί όμως της Άγγλίας πρός εύρυνκείαν έπέμβασιν διά ναυτικής δράσεως δέν έτελεσφόρουν, διότι ή Ρωσία άντενίργει έχουσα ως βοηθόν την Γερμανίαν. Κατά τας πρό τινος δημοσιευθέντας διπλωματικάς έγγραφας τοϋ γεωργανικού ύπουργείου των Έξωτερικών, και ή Γαλλία, ως σύμμαχος της Ρωσίας, έτήρει έν τψ άρμενικφ ζητήματι στάσιν κωλυσιεργίας. Έν Γαλλία Αύστρια και Γερμανία, πλην του Γερμανοϋ καθηγητοϋ Λέβιους, ό τύπος δέν έφαίνετο άκόμη άποδίδων μεγάλην σημασίαν εις τό άρμενικόν ζήτημα, ένψ αφ' έτέρου έν Παρισίοις εξέδιδοντο φυλλάδια έπιχειρούντα να ένοχοποιήσωσι τούς Άρμενίους και κυρίως να κατηγορήσωσι την Άγγλίαν ως ύποκινούσαν αυτούς, όπως έπωφεληθί τοϋ άρμενικου ζητήματος χάριν των έν Ανατολή και Ασία σχεδίων της (βλ. τόν άνωτέρω άναφερόμενον *Vicomte de Coursons*). Άλλά προϋόντος τοϋ τουρκικού παροξυσμού των σφαγών, ή γαλλική κυβέρνησις έφοβείτο έξεγερσιν της γαλλικής δημοσίας γνώμης. Ό Ρώσος ύπουργός των Έξωτερικών, κόμης Μουράβιφ παρεπονείτο, ότι «έν Γαλλία φαίνονται αξέχαστοι αι όπέρ των Άρμενίων συμπάθειαι» (τόμ. XII σελ. 268 Γερμαν. συλλογής διπλωματικών έγγραφων). Έν τψ μεταξύ ή άγγλική δημοσία γνώμη έξηγείρετο. Συλλαλητήρια έγίνοντο έν Άγγλίσ και Άμερικη, σηματολόγα δέ ποσά συνέλεγοντο ύπέρ των Άρμενίων. Ό λόρδος Σαλιςβουρή έπρότεινε εις τό ύπουργικόν συμβούλιον ν' άποστείλη τόν άγγλικόν στόλον εις τας Δαρδανέλλιας, άλλ' ή πρότασις αυτή άπερρίφθη, διότι τό έγχείρημα έθεωρήθη επικίνδυνον, άν μη έπετυγχάνετο εκ των προτέρων ή σύμπραξις της Γαλλίας.

Σφαγαί Άρμενίων έν Κωνσταντινουπόλει. Οϋτως έχον τας πράγματα, ότε τας άρμενικάς κομιτάτας μετέφεραν την δράσιν των εις Κωνσταντινουπόλιν, όπως έφελκύσωσιν εκεί την προσοχήν των Δυνάμεων. Την 29ην Αυγούστου 1896 δέκα ξε άνδρες τοϋ κομιτατικού Τσάσι υπό τόν βραδύτερον βουλευτήν έν τη τουρκική Βουλή τοϋ 1909 Πασιουμασιάν, γνωστόν έν τψ κομιτατφ υπό τό ψευδώνυμον *Αρμέν Γκαρό*, φέροντες 16 χιλιάγραμματα δυναμίτιδος εις σάκκους όμοιάζοντας πρός τας σακκιδία των άργυρών μετζιτιέδων, εισήλθον αφηνιδιαστικώς εις τό έν Γαλατι κεντρικόν κατάστημα της Αυτοκρατορικής Όθωμανικής Τραπεζής και κλεισαντες τός θύρας κατέλαβον αυτό. Εκείθεν διεβίβασαν διά τοϋ διευθυντοϋ της τραπεζής *Όμπανον* σημείωμα περιέχον σχέδιον μεταρρυθμίσεων διά τούς άρμενικούς νομούς, οϋτινος μη γινόμενου δεκτοϋ θ' άνετίνασσον την Τράπεζαν. Τό κομιτατόν ένόμιζεν ότι άπειλούν τό ξένον κεφάλαιον να ήξηνάκαζε τας Δυνάμεις εις έπέμβασιν. Άλλά τό κίνημα άπέτυχε, διότι οι ξε πρέσβεις δέν έδειξαν μεγάλην προθυμίαν. Η τουρκική κυβέρνησις, οϋσα προφανώς έν γνώσει τοϋ παρασκευαζόμενου κινήματος, ώπλισε τόν κατώτερον μουσουλμανικόν όχλον διά χονδρών ξύλων και όργάνωσεν αυτόν πρός έπίθεσιν κατά των Άρμενίων. Εϋθύς μετὰ την κατάληψιν της τραπεζής έξήλθον σώματα Τούρκων, Κούρδων και Λαζών σφαγέων εις όλα τας σημεία της πόλεως, κυρίως εις τας τελωνείας, των όποιων όλοι οι άχθοπόροι ήσαν Άρμένιοι, υποβλεπόμενοι υπό των Κούρδων, και έπεδόθησαν εις γενι-

κὴν σφαγὴν ποντὸς Ἀρμενίων εἰς τὰς ὁδοὺς, ὡς καὶ ἐντὸς τῶν οἰκίων καὶ καταστημάτων. Οἱ σφαγεῖς ἐπρόσεχον τὰ μὴ θιζέσθαι Ἕλληνας, οἱ δὲ Ἀρμενοκαθολικοὶ, ἐφόσον ἀνεγνωρίζοντο, ἀφίνοντο ἐλευθεροί, διότι ἐπρωστατεύοντο ὑπὸ τῆς Γαλλίας ὡς Καθολικοὶ. Εἰδικὴ ἀστυνομικὴ ὑπηρεσία κάρων συνέλεγε τὰ πτώματα τῶν θυμάτων, ἀσπαιρόντα εἰσέει.

Ἡ σφαγὴ ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς 3ης ὥρας τῆς ἐσπέρας τῆς ἐπιούσης, ὁπότε ἐπαυσε συνεπείᾳ ἀπειλητικωτάτου τηλεγραφήματος τῶν ἐξ πρέσβειαν πρὸς τὸν σουλτάνον. Ἐνῶ ὅμως ἐσφάζετο ὁ ἄθλιος λαὸς οἱ 16 τοῦ Ἀρμενικοῦ κομιτάτου διεπραγματεύοντο, μεσολαβούντος τοῦ ἀ' διεργνηνῶς τῆς Ρωσικῆς Πρεσβείας Μαξίμωφ, εἰδικῶς ἐξουσιοδοθέντος ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, περὶ συνθηκολογήσεως ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς προσωπικῆς τῶν ἀσφαλείας, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπέτυχον μεταφερθέντες ἐπὶ τοῦ γαλλικοῦ τῆς γραμμῆς, διὰ τοῦ ὁποίου ἐφθάσαν εἰς Μασσαλίαν. Εἰς 10.000 (κατὰ τοὺς Ἀγγλοὺς εἰς 6000—7000) ἀναδιβάται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει σφαγέντων.

Ὅλοι οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ ζήτημα τῶν Ἀρμενίων σφαγῶν δὲν ἀμφιβάλλουσιν, ὅτι τὸσον ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας ὁργανωταὶ τῶν σφαγῶν ἦσαν αἱ ἀρχαὶ κατὰ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου, ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένου σχεδίου ἐξοντώσεως τοῦ Ἀρμενικοῦ στοιχείου (τῶν Γρηγοριανῶν, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ *Εὐαγγελικῶν Ἀρμενίων*) εἰς τοὺς ἐξ νομοῦ, διὰ τοὺς ὁποίους ἐξήτοντο αἱ μεταρρυθμίσεις. Ἰακωβίται, Σύροι καὶ Χαλδαῖοι ἐσφάγγοντο παρεμπιπτόντως. Ἐφρονέτο εἰς τὰς ἐπαρχίας πᾶς ἐπιφανὴς Ἀρμένιος δυνάμενος νὰ ὑπηρετήσῃ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μεταρρυθμίσεων. Ὅπου ἐγένετο ἀποπειρὰ ἀμύνης ἐκ μέρους τῶν Ἀρμενίων ἡ σφαγὴ ἐγένετο ἀγριώτερα. Εἰς πολλὰ μέρη ἀστυνομικοὶ καὶ χωροφυλάκες συμμετέσχον τοῦ ἔργου τῆς σφαγῆς, ὅπου ἐτελεῖτο μετὰ στρατιωτικῆς ἀκριβείας, ἀρχόμενον καὶ καταπαύον διὰ στρατιωτικῶν σάλπισμάτων, κυρίως ὑπὸ Κούρδων, Λαζών καὶ Τούρκων τοῦ μουσουλμανικοῦ ὅχλου. Πολλοὶ Μοιουσουλμάνοι ἰδιῶται κατέκριναν τὰς σφαγὰς, ὑπάρχοντες δὲ καὶ παραδείγματα Μοιουσουλμάνων, οἵτινες ἔσωσαν δολοφονηθέντες Ἀρμενικὰς οἰκογενεῖας. Τὰς σφαγὰς συνῴδευε λεηλασία καὶ ἀρπαγὴ τῶν Ἀρμενικῶν περιουσιῶν. Γρηγοριανοὶ ἱερεῖς καὶ εὐαγγελικοὶ (Ἀρμένιοι) πάστορες ὑπεβάλλοντο εἰς βίανιστήρια, γενικῶς ὅμως ἐπρωτίζον τὸν θάνατον ἀπὸ τὴν ἐξωμοσίαν, ἐνῶ οἱ προσηλυτισθέντες ταύτην Ἀρμένιοι συνήθως ἐσώζοντο. Ὁ ὀλίκος ἀριθμὸς τῶν σφαγέντων εἰς τὰς ἐπαρχίας ὑπελογίσθη εἰς 25.000, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦσαν περισσότεροι. Τὰ αἵματ' αὐτὰ γεγονότα, πραγματικὸν ἀλογον διὰ τὸν νεώτερον πολιτισμόν, ἔμειναν ἀτιμώρητα, οὕτω δὲ οἱ Τούρκοι ἐνθαυρυνθέντες ἐκ τῆς ἀτιμωρησίας, ἠδυνήθησαν νὰ ὁργανώσωσι βραδύτερον τὸ ἔργον τῆς ἐξοντώσεως ἐπὶ συστηματικώτερον.

Συνεργασία Ἀρμενίων μετὰ Νεοτούρκων. *Νεαὶ σφαγαὶ.* Ἀπελπισθέντα ἐκ τῆς ἀδιαφορίας τῆς Εὐρώπης τὰ Ἀρμενικὰ κομιτὰτα ἤλθον ἐν Παρισίοις εἰς συνεννόησιν μετὰ τοῦ ἐκεῖ ἐδρεύοντος νεοτουρκικοῦ κομιτάτου τῆς Ἐνώσεως καὶ Προόδου περὶ κοινῆς δράσεως κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Ἀδελφὸν Χαμίτ καὶ κατὰ τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἀπολυταρχικοῦ καθεστώτος. Φαίνεται, ὅτι ἐκδήλως

τῆς συνεργασίας ταύτης ἦτο ἡ δυναμιτιστικὴ ἀποπειρὰ τῆς 21ης Ἰουλίου 1905, καθ' ἣν, ἐπιστρέφοντος τοῦ Σουλτάνου εἰς τὰ ἀνάκτορα τὸ Γιλδίτ μετὰ τὸ προσκύνημα ἐκ τοῦ τζαμίου *Χαμιδίε*, ἐξεργάγη καταχθόνιον μηχανήματα τοποθετημένον ὑπὸ τὸ κάθισμα ἀμάξης, εἰδικῶς κατασκευασθείσης καὶ περιέχον 80 χιλιόγραμμα μελινίτιδος. Κατὰ τὴν ἐκρηξὴν ἐφρονεῦθησαν 26 άτομα. ὧν δύο Ἕλληνες, καὶ ἐπληρώθησαν 58, οἱ πλείστοι Τούρκοι, ἡ ἀμάξα ὅμως τοῦ Σουλτάνου διέφυγε. Τὰς σχετικὰς ἀνακρίσεις διεξήγαγεν εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργοῦ τοῦ Ἐμπορίου *Νετζίπ Μεχμέτ πασᾶ*, Συροκαθολικῶν, ἡ δὲ ἐθελοαὐτοῦ ἐδημοσιεύθη γαλλιστί (130 σελίδες). Κατὰ τὸ πόρισμα ταύτης μετὰ τῶν Ἀρμενικῶν κομιτῶν συνεργάζετο τὸ βουλγαρομακεδονικόν, ὑπάρχον δὲ μυστικοὶ πράκτορες Ἀρμενικοῦ κομιτάτου καὶ ἐν Ἀθήναις, ὅπου κατὰ τὰ ἐν τῇ ἐκθέσει ἀναφερόμενα αἱ ἑλληνικαὶ ἀρχαὶ συνέλαβον τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1904 συνεπείᾳ ὑποδείξεως τῆς τουρκικῆς πρεσβείας περὶ τοὺς 30 Ἀρμενίους καὶ κατέσχον 400 βόμβας.

Ὡς ἐκ τῆς συνεργασίας ταύτης οἱ Ἀρμένιοι ἤλπιον πολλὰ κατὰ τὴν παλινδρόμωσιν τοῦ τουρκικοῦ συντάγματος (23 Ἰουλίου 1908) καὶ τὴν ἐπακολουθήσαντα κυριαρχίαν τοῦ νεοτουρκικοῦ κομιτάτου τῆς Ἐνώσεως καὶ Προόδου. Ὀλίγους ὅμως μῆνας κατόπιν, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1909 διαρκούντος τοῦ ἀντιδραστικοῦ κινήματος τῆς 31/13 Ἀπριλίου, μετὰ φρίκης ἤκουεν ὁ κόσμος ὅτι ὑπὲρ τοὺς 20.000 Ἀρμενίων ἐσφάγγοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν Ἀδάνοις, Δόρτ-γιόλ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Κιλικίας. Αἱ εὐρωπαϊκαὶ ὅμως Δυνάμεις οὐδόλως ἐκινήθησαν, ἀναμένονσαι τὴν ἐκβασιν τοῦ νεοτουρκικοῦ πειράματος. Αἱ σφαγαὶ ἔσχον δύο φάσεις, μίαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἀντιδραστικοῦ κινήματος μέχρι τῆς 3ης Ἀπριλίου καὶ δευτέραν μετὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ νεοτουρκικοῦ στρατοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ πρὸς καταστολὴν τοῦ κινήματος σταλείς στρατὸς ἔλαβε μέρος εἰς τὸ ἐξοντωτικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐξετελέσθη ὑπὸ σκηνᾶς ἀνηκούστου ἀγριότητος.

Ἀνακίνησις τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἡ Ρωσία ἀνεκίνησε μόνη τὸ Ἀρμενικὸν ζήτημα, οἱ δὲ Ἀρμένιοι καὶ τὸ Πατριαρχεῖον αὐτῶν συνέπραξαν, ἐλπίζοντες νὰ ἐπωφεληθῶσιν ἐκ τῆς νίκης τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν. Τὴν 26 Νοεμβρίου 1912 ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας *Γκίλντ* ἀπέστειλεν εἰς τὴν κυβέρνησίν του τηλεγράφημα ἐκθέτον ὅτι ἀπὸ τῶν σφαγῶν τοῦ 1895-96 ἡ κατάστασις τῶν Ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν χειροτέρευσε, αἱ μεταρρυθμίσεις δὲν ἐφηρμόσθησαν, ἐπὶ πλέον δὲ Κούρδοι ἐσφετερίσθησαν τὰ κτήματα τῶν σφαγέντων, ἡ σφαγὴ τῶν ἀνδρῶν καὶ ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν γυναικῶν ἐξακολούθη, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ Ἀρμενικὸς λαὸς στρέφεται πρὸς τὴν Ρωσίαν ζητῶν μεταρρυθμίσεις ὑπὸ τὸν ἑλεγχον ταύτης ἢ τὴν ρωσικὴν κατοχὴν. Σχεδὸν συγχρόνως ὁ ἐν Ρωσίᾳ καθολικὸς τῶν Ἀρμενίων *Γεώργιος Ε'* διώρισεν ἀντιπροσωπεῖαν προεδρευομένην ὑπὸ τοῦ *Μπογὸς* (Παύλου) *Νουμπάρ πασᾶ*, υἱοῦ τοῦ ἄλλοτε ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αἰγύπτου, ὅπως ὑποβάλλῃ τὰ αἰτήματα τῶν Ἀρμενίων εἰς τὴν ἐν Λονδίνῳ συνελθοῦσαν συνδιάσκεψιν. Εἶχε μεσολαβήσει ἡ ἀγγλορωσικὴ συνεννόησις τοῦ 1907 περὶ Ἀσίας, ἡ δὲ Ρωσία, ἔχουσα

πλέον ἐλευθερίαν ἐνεργείας καὶ ἐπωφελομένη τῆς ἡττης τῆς Τουρκίας, ἡτοιμάζετο νὰ καταλάβῃ τὰς Ἀρμενικὰς ἐπαρχίας τῆς Τουρκίας. Πρέπει, ἔγραψεν ὁ *Γκίλντ* εἰς τὴν κυβέρνησίν του, νὰ ὑπολογίζωμεν ἐπὶ τῆς ἀποτυχίας τῶν μεταρρυθμίσεων καὶ νὰ προπαρασκευάσωμεν ἐν ἀνάγκῃ τὴν εἰσοδὸν τοῦ στρατοῦ ἡμῶν εἰς τὰς χώρας ταύτας. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας *Σαζόνωφ*, σύμφωνος καθ' ὅλα μετὰ τοῦ *Γκίλντ*, ἔδωκεν ὁδηγίαν εἰς τοὺς ἐν Βερολίνῳ, Παρισίοις καὶ Λονδίνῳ Ρώσους πρέσβεις, ἀναθέσας εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει νὰ ἀρχίσῃ τὰ σχετικὰ διαβήματα, προειδοποιῶν τὴν Τουρκίαν, ὅτι ἀνευ ἐγκαίρου εἰσαγωγῆς μεταρρυθμίσεων τὸ Ἀρμενικὸν ζήτημα ἡδύνατο νὰ προκαλέσῃ εὐρωπαϊκὴν ἐπέμβασιν καὶ νὰ ἐπιρροάσῃ τὰς μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας σχέσεις.

Ἐπανήρχετο εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τὸ 61ον ἄρθρον τῆς Βερολινεῖου συνθήκης, τὸ ὁποῖον ἤθελε πλέον ἡ Ρωσία νὰ μονοπωλήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς. Ἡ Πύλη ἀπήντησε διὰ σχεδίου μεταρρυθμίσεων διὰ τέσσαρους νομοῦς (Βάν, Βιτλῖς, Χαρούτ, Διαρμπεκίρ). Τὴν 21ην Δεκεμβρίου 1912 ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει διαρκὴς Ἀρμενικὴ Ἐθνικὴ συνέλευσις ἐξέδωκε ψήφισμα ἐγκρίνον τὴν δήλωσιν τοῦ Πατριαρχείου, ὅτι θέλει προσπαθήσῃ νὰ ἐξασφαλίσῃ δι' ἰσχυρὸν ἐγγυήσεων τὴν ἐφαρμογὴν μεταρρυθμίσεων βασιμῶν καὶ ὠρίμως μελετημένων. Ἐνῶ ὅμως ἐξηκολούθει ἡ συνδιάσκεψις τοῦ Λονδίνου καὶ συνεζητοῦντο τὰ περὶ Ἀρμενικῶν μεταρρυθμίσεων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ ἀγγλοφίλου *Κιαμὴλ πασᾶ*, τῆς ὁποίας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἦτο ὁ Ἀρμένιος *Γαβρίηλ Νουβαδουγκιάν*, οἱ Νεοτούρκοι ὑπὸ τοὺς *Ἐμβέρ* καὶ *Ταλαάτ* ἀνέτρεπον διαίως τὴν κυβέρνησιν ταύτην, αἱ δὲ Ἀρμενικαὶ μεταρρυθμίσεις ἐνεταφιάζοντο ἐντὸς πομπῶδους προγράμματος ἀνοργάνωσης ὁλοκλήρου τῆς Τουρκίας. Ἐγένετο μάλιστα λόγος περὶ μετακλήσεως ἀγγλικῆς προσωπικότητος διὰ τὴν ἀνοργάνωσιν τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς τοῦτο δὲ ἐρρίφθη τὸ ὄνομα τοῦ λόρδου *Μάινερ* ὡς γενικοῦ ἐπιτροπῆ τοῦ. Ἦρχισε τότε συνεχὴς ἀποστολὴ διακοινώσεων (ταχυγρῶν) τοῦ Ἀρμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, καταγγέλλοντες διαγωγὰς τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ ὑπὸ τῶν Κούρδων. Ἐντὸς ὀκτῶ μηνῶν ἀπεστάλησαν 176 ὅλα ταχυγρᾶ, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου καὶ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας δὲν ἔπαυε ζητῶν παρὰ τῆς Τουρκίας τὴν κατάπαυσιν τῶν παρεκτροπῶν τῶν Κούρδων.

Ἐν τούτοις ἡ ἀμεροληψία ἀπατεῖ νὰ ὁμολογήθῃ, ὅτι ποιά τις βελτιώσις ἐγένετο ἐπὶ μετὰ τὸ 1909 καὶ τοῦ 1912 εἰς τὴν θέσιν τῶν Ἀρμενίων τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ οικονομικὴ αὐτῶν κατάστασις ἐβελτιοῦτο, ἐπανέρχοντο δὲ πολλοὶ τῶν ἐπὶ ἀπολυταρχίας ἐκπατριωθέντων ἢ ἐξορισθέντων. Ἡ παρουσία δέκα Ἀρμενίων βουλευτῶν εἰς τὴν τουρκικὴν βουλὴν δὲν ἔχε παρῆλθαι ἀνευ ὀφελείας, διότι ἡ μικρὰ αὕτη ὁμὰς ὑποστηρίζουσα τὸ κρατοῦν κόμμα τῶν Νεοτούρκων ἐπετιγύχανεν εἰς διαφόρους ἐνεργείας τῆς. Ἐλθεν ἀντιληφθῆναι, ὅτι μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἀποτυχίας τῶν διπλωματικῶν ἐνεργειῶν αὕτη ἦτο ἡ ἐπιβαλλομένη τακτικὴ. Μόνον δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Βαλκανικοῦ πολέμου ἤρχισαν οἱ περισσότεροι τῶν Ἀρμενίων βουλευτῶν νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὰς ἐνεργείας τοῦ Πατριαρχείου

καὶ τῆς Ρωσίας. Τὸ σπουδαιότερον ζήτημα, ὅπου ἀπηγόλει τότε τοὺς Ἀρμενίους, ἦτο τὸ ἀγροτικόν, δηλαδὴ τῶν γαιῶν, αἱ ὁποῖαι καταληφθεῖσαι κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ Κούρδων, ἔπρεπε νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς αὐτοὺς. Τοῦτο ἐγένετο, ἐν μέρει τοῦλάχιστον. Ὅπισθεν ὅμως αὐτοῦ διεφαίνετο καὶ ζήτημα γενικωτέρας ἀπαλλοτριώσεως ὑπὲρ ἀκτινῶν Ἀρμενίων χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ προσελεύοντο ἐκ Ρωσίας ἢ ἐν τῇ τουρκικῇ κυβερνήσει ἐνῆφιζε σχετικὸν νόμον.

Ἐν τῷ μεταξύ καὶ τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἀρμενίων ἡ κατάστασις εἶχε σημαντικῶς βελτιωθῆ. Ἐλθεν εἰσαχθῆ καὶ ἐκεῖ συνταγματικὸν καθεστὼς, διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ὁποίου εἶχον ἐργασθῇ καὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ἐν Τιφλίδι, πρωτεύουσά τῆς Γεωργίας, δήμαρχος ἐξελέγη Ἀρμένιος, ὁ κατόπιν ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀρμενίας *Αἰ. Χαδισιάν*. Ἡ Δούμα ἐψήφισε πίστωσιν πρὸς ἐξαγορὰν γαιῶν ἐν τῇ Κανκασίῳ Ρωσίᾳ ὑπὲρ Ἀρμενίων καὶ Τατάρων ἀκτινῶν χωρικῶν. Ἡ δὲ σχετικῶς ἀμερόληπτος διοίκησις τοῦ κόμητος *Βορονσώφ-Δάσκωφ* ἀπὸ τοῦ 1908 μέχρι τοῦ 1915 ἐπέτρεψε τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν. Ἀλλ' οἱ ἡγήται τῆς Ἀρμενικῆς κινήσεως ἀπέβλεπον πρὸς τὴν Τουρκίαν ὡς τὴν μέλλουσαν ἐθνικὴν ἐστίν τῶν Ἀρμενίων, τὸ αὐτὸ δὲ πρόγραμμα εἶχε καὶ ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις, ὅπως διὰ τῶν Ἀρμενίων ἐπεκταθῇ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τῆς Τουρκίας.

Τὰ σχέδια μεταρρυθμίσεων τοῦ 1913—1914. Τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ προγράμματος τούτου ἐπέδωκεν ἡδὴ μετὰ μεγαλυτέρας ἐπιμονῆς ἡ ρωσικὴ διπλωματία ἐπωφελομένη τῆς ἀβεβαιότητος, ἣτις ἐπεκράτει συνεπείᾳ τοῦ δευτέρου Βαλκανικοῦ πολέμου. Ἀντιλαμβάνομένη ὅμως ὅτι ἀνευ τῆς Γερμανίας οὐδὲν ἦτο δυνατόν νὰ κατορθωθῇ, διότι ἡ νεοτουρκικὴ Τουρκία ἡδὴ ἐστρέφετο πρὸς τὴν Δύναμιν ταύτην, ἐπεχείρησε νὰ συνεργασθῇ μετ' αὐτῆς. Τὴν 22αν Μαΐου 1913 ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν *Σαζόνωφ* προειδοποιεῖ τὴν γερμανικὴν κυβέρνησιν, ὅτι ἀναλαμβάνει τὴν πρωτοβουλίαν διεθνῶς Συνδιασκέψεως διὰ τὸ Ἀρμενικὸν ζήτημα. Τὴν 24ην Μαΐου ὁ *Νεφτῶφ* βοηθὸς τοῦ *Σαζόνωφ*, ἀποστέλλει νέον τηλεγράφημα πρὸς τοὺς ἐν Παρισίοις Λονδίνῳ, Βερολίνῳ, Βιέννῃ καὶ Ρώμῃ πρεσβευτὰς, λέγον, ὅτι ἡ Ρωσία ἐνδιαφερομένη περισσώτερον πάσης ἄλλης Δυνάμεως διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως εἰς τὰς παραμεθορίους περιοχὰς, φρονεῖ, ὅτι πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀμέσως ἡ συζητήσις ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχεδίου μεταρρυθμίσεων τοῦ 1895. Τὴν πρότασιν τῆς Ρωσίας ἐδέχθησαν ἀμέσως ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία, ἐνῶ αἱ κυβερνήσεις τῶν κρατῶν τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας (Γερμανίας, Αὐстро-ουγγαρίας καὶ Ἰταλίας) ἐδίδον εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὰς αὐτῶν ὁδηγίαν νὰ μετὰσχῶσι τῶν σχετικῶν συζητήσεων ὑπὸ τὸν ὄρον ὅπως: 1ον) Διατηρηθῶσι τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου καὶ ἡ ἀκεραιότης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ 2ον) συμπετάσῃ τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς Τουρκίας. Ἀλλ' ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ἐλάμβανεν ἀμέσως στάσιν φιλότουρκον, ὑποστηρίζουσα οἱ Ἀρμένιοι, καίπερ ἀποτελοῦντες τὴν μειονότητα, ἐτήρουν πολλάκις προκλητικὴν στάσιν, ὅτι δὲ ἔπρεπε νὰ περιφρουρηθῶσι καὶ τὰ δίκαια τῶν Κούρδων. Γενικῶς δὲ ἡ γερμανικὴ διπλωματία ἤρχισε κωλυσιεργίαν κατὰ τῶν ρωσικῶν σχεδίων,

ὅπως ἐξαναγκάσῃ τὴν Ρωσίαν νὰ μερισθῇ μετ' αὐτῆς τὸ μεταρρυθμιστικὸν ἔργον. Ἐν τούτοις ἡ Ρωσία κατ' ὀρθὴν νὰ ἀποκλείσῃ τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τῶν προκαταρκτικῶν συζητήσεων, θέλουσα οὕτως ἐκποδῶν καὶ ἄλλον παράγοντα κωλυσιεργίας. Συγχρόνως πρὸς καθυσχύσιν τῆς γερμανικῆς διπλωματίας ἡ ρωσικὴ κυβερνήσις ἐπέδιδε τὴν 25ην Ἰουνίου 1913 εἰς τὰς Δυνάμεις τῆς Τριπλῆς συμμαχίας ὑπόμνημα, ἐν τῷ ᾧ παρείχε τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι ἐκ συμφώνου μετὰ τῶν ἄλλων Δυνάμεων ἡ Ρωσία εἶναι ἀντίθετος πρὸς πᾶσαν ἰδεάν διαμελισμὸν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅτι δὲ ἐπιθυμεῖ τὴν εἰρήνευσιν τῶν ἀρμενικῶν βιλαετιῶν διὰ τῆς πραγματικοποιήσεως τῶν ἀπαραιτήτων μεταρρυθμίσεων ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Δυνάμεων. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο διεσταυροῦτο μετὰ τοῦ γερμανικοῦ τοιοῦτου τῆς 26ης Ἰουνίου, καὶ ὁ δὲ ῥωσικὸν μεταρρυθμιστικὸν σχέδιον (γνωστὸν ἤδη) ἔδαινε πολὺ πέραν τοῦ προγράμματος τοῦ 1895, ἀκόμη δὲ καὶ πέραν τοῦ ὀργανικοῦ νόμου τοῦ Λιβάνου. «Ἀν ἐπ' ἀγαματοποιούντο αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται, ἔλεγεν ὁ Γερμανὸς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν *von Gadow*, τὸ ἥμισυ τῆς Ἀνατολῆς τῆς μετετρέπετο εἰς Ἀρμενίαν, ἥτις μὴ κρὸν μόνον θεωρεῖται κυριαρχία θὰ διετῇρε μετὰ τῆς Τουρκίας, οὕτω δὲ θὰ ἐφθάνον τὰ πράγματα εἰς ἐναρξιν διαμελισμοῦ τῆς Τουρκίας, τὸν ὁποῖον ἡ Γερμανία ἐπιμένει ἀπολύτως νὰ ἀποφυγῇ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐπιθυμεῖ νὰ ληφθῇσι ὅς' ὅψεαι καὶ αἱ τουρκικαὶ ἐπιθυμίαι».

Τὸ ρωσικὸν προσχέδιον μεταρρυθμίσεων, ἀριθμοῦν 22 ἄρθρα, προέβλεπε τὴν συνένωσιν τῶν ἑξ ὑπὸ Ἀρμενίων οἰκουμένων νομῶν εἰς μίαν ἐπαρχίαν (εἰς ἣν προσετέθη ἑξ ὑστέρων καὶ ὁ νομὸς Τραπεζούντος) ὑπὸ γενικὸν διοικητὴν Χριστιανὸν καὶ κατὰ προτίμησιν Εὐρωπαῖον, διοριζόμενον ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τῇ συγκαταθέσει τῶν Δυνάμεων διὰ μίαν πενταετήν περίοδον. Ἐκ τῶν ἄλλων δὲ διατεζέων τοῦ ρωσικοῦ σχεδίου αἱ κυριώτεραι ἦσαν αἱ ἑξῆς: «Ὁ γενικὸς οὗτος διοικητὴς εἶναι ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας διορίζων καὶ παύων ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους τῆς ἐπαρχίας περιλαμβανομένων καὶ τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν. Ἐγείνεται ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἐξουσίαν τὴν δύναμιν τῆς Ἀστυνομίας καὶ τῆς Χωροφυλακίας, στρατολογουμένας κατ' ἴσην ἀναλογίαν μετὰ τῶν ἐντοπίων Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων, τῇ αἰγίᾳ τοῦ δὲ καὶ αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τῆς Χώρας τίθενται ὑπὸ τὰς διαταγὰς του. Τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν ἔσκει ἡ γενικὴ συνέλευσις ἐκλεγομένη διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας κατὰ τὸ σύστημα τῆς στενῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας, ἀλλ' ὁρίζεται, ὅτι ἐν οὐτῇ Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμᾶνοι ἔχουσιν ἴσον ἀριθμὸν βουλευτῶν. Οἱ ψηφίζοντες νόμοι, ὄντες ἐπαρχιακοὶ ἐνδιαφέροντος, ὑποβάλλονται εἰς τὴν κύρωσιν τοῦ Σουλτάνου ἐντὸς διμήνου, οὐδὲν παρεχόμενον ἢ σιγῇ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας θέλει θεωρεῖσθαι ὡς ἔγκρισιν. Εἰς τοὺς νόμους (βιλαέτια) καὶ τὰς διοικήσεις (σαντζακία) λειτουργοῦσι καὶ νομαρχιακὰ συμβούλια ἐξ αἰρετῶν μελῶν ἐξ τῶν ἄριθμῶν, τριῶν Χριστιανῶν καὶ τριῶν Μουσουλμάνων. Οἱ δημόσιοι καὶ οἱ δικαστικοὶ ὑπάλληλοι εἶναι ἐξ ἡμισείας Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων. Αἱ τρεῖς ἐγγῶραι γλώσσαι, τουρκικὴ, ἀρμενικὴ καὶ κουρδική, ἀπολαύσουσι πλήρους ἰσότητος κατὰ τὴν σύνταξιν καὶ δημοσίευσιν τῶν νόμων ὡς καὶ εἰς τὰ

δικαστήρια καὶ εἰς ὅλας τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας. Τὸ σφάλμα τοῦ σχεδίου εἶναι κατάδηλον. Ἐπεβαλλεν οὐχὶ τὴν ἀναλογικὴν ἀλλὰ τὴν κατ' ἀπόλυτον ἰσότητα ἀντιπροσωπεΐαν καὶ τὴν ἐπίσης κατ' ἰσότητα συμμετοχὴν εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας, ὅρα ἐγκαθίδρυνε τὴν ἐπικράτησιν τῆς μειονότητος, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ μέρη ὅπου οἱ Μουσουλμᾶνοι ἀπετέλουν τὴν πλειοψηφίαν.

Τὸ σχέδιον τοῦτο τῶν μεταρρυθμίσεων συζητήσθην ἐν συνεδρίᾳ ἐιδικῶν ὑπαλλήλων τῶν ἐξ πρεσβειῶν δὲν ἐκυρώθη. διότι ἐπὶ τῇ διαφωνίᾳ, κωλυσιεργούσης τῆς Γερμανίας καὶ τῆς συμμάχου αὐτῆς Αὐστρογγαρίας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Ρωσία ἠναγκάσθη νὰ ἐπιζητήσῃ συνεννόησιν μετὰ τῆς Γερμανίας. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1913 οἱ πρεσβευταὶ τῆς Ρωσίας *Gikher* καὶ τῆς Γερμανίας βαρὼν *Balkewitz* ἔμειναν σύμφωνοι ἐπὶ προγράμματος διαιρούστος τὰς ἀρμενικὰς ἐπαρχίας εἰς δύο τομεῖς, ὧν ἕκαστος θὰ ἔχῃ γενικὸν ἐπιθεωρητὴν διοριζόμενον ὑπὸ τῶν Δυνάμεων. Ἡ Πύλη ἀντίταξε πείσματα ἀντίστασιν κατὰ τοῦ σχεδίου τούτου. Ἐπὶ τέλους ὁμοῦς ἐπειγομένη νὰ ἔχῃ τὴν συγκατάθεσιν τῶν Δυνάμεων διὰ τὴν αὐξήσιν τῶν τελωνειακῶν δασμῶν, ἐπὶ τοῦ προϊόντος τῆς ὁποίας θὰ ἐβασίζετο μέγα δάνειον, ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ καὶ τὸ ρωσογερμανικὸν τοῦτο σχέδιον. Ἡ περὶ τῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τοὺς ἀνατολικούς νομούς ρωσοτουρκικὴ συμφωνία, ἡν προσυπέγραψαν καὶ ἡ Γερμανία, ὑπεγράφη τὴν 8 Φεβρουαρίου 1914. Δι' αὐτῆς ἡ Τουρκία, ὑπὸ τύπον διακονώσεως ἀπειθυνθείσης καὶ πρὸς τὰς ἄλλας Δυνάμεις, ἀνέλαμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εἰσαγάγῃ τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας μεταρρυθμίσεις, διὰ τὰς ὁποίας θὰ διωρίζοντο δύο γενικοὶ ἐπιθεωρηταί, εἰς τὰς τοὺς νομοὺς: Ἐρζερούμ, Τραπεζοῦντος καὶ Σιβάς καὶ εἰς διὰ τῶν νομῶν Βάν, Βιτλίκ, Χαροῦς καὶ Διαρμπεκί. Ἡ συμμετοχὴ τῶν δύο στοιχείων, μουσουλμανικοῦ καὶ χριστιανικοῦ εἰς τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια καὶ τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας καθορίζετο ἐξ ἡμισείας μέχρι τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τῆς ἀναλογίας τῶν πληθυσμῶν. Αἱ μεταρρυθμίσεις ὁμοῦς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῶν. Διωρίσθησαν μόνον οἱ γενικοὶ ἐπιθεωρηταί, εἰς Ὀλλανδοὺς ὁ *Βέστεμπεκ* καὶ εἰς Νορβηγὸς ὁ *Χόρ*. ὁ τελευταῖος μάλιστα εἶχεν ἀπέλθει καὶ εἰς τὴν θέσιν του, ὅτε ἐπελθὼν ὁ παγκόσμιος πόλεμος ἀνέτρεψε μετὰ πολλῶν ἄλλων καὶ τὰς ἀρμενικὰς μεταρρυθμίσεις ὑπὸ περιπτώσεις ἐξόχως τραγικάς.

Ὁ παγκόσμιος πόλεμος. Ἡ ἐξόντωσις τῶν Ἀρμενίων. Κατὰ τὴν γενικὴν κινητοποίησιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1914, οἱ Ἀρμένιοι προσήλθον ὑπὸ τὰς τουρκικάς σημαίας, ἐπιστρατευθεῖσιν διὰ μιᾶς τριάκοντα ἡλικίων (18 μέχοι τοῦ 50ου ἔτους), ἂν καὶ οἱ ἄνω τοῦ 24ου ἔτους, μηδέποτε στρατευθέντες, ὡς μὴ ὑπαρχούσης προηγουμένης ἐν Τουρκίᾳ στρατιωτικῆς θητείας τῶν Χριστιανῶν, δὲν ἐγινώριζον τὴν χρῆσιν τῶν ὄπλων. Οἱ Τούρκοι ὅμως ἐδυσπίστουν πρὸς τοὺς Ἀρμένιους, διότι, ὡς σπένδειαν τὰ κατόπιν ἀποκαλύθεντα, σκοποῦντες νὰ εἰσβάλωσιν εἰς Ρωσίαν, παρεσκεύαζον ἐν τῷ κρυπτῷ, ἀκόμη πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτῶν εἰς τὸν παγκόσμιον πόλεμον, ἔξεγερσιν τῶν Μουσουλμάνων τοῦ Καυκάσου καὶ καταστροφῇ τῶν συγγενικῶν τῶν ρωσικοῦ στρατοῦ (βλ. ἀπόσπασμα πρακτικῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει δίκης τῶν σφαγῶν τῶν Ἀρ-

μενίων, συνεδρία 15 Ἀπριλίου 1919, ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ *Aram Andonian: Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris 1920), ὡς ἐκ τούτου δὲ ἤθελον νὰ ἐκτοπίσωσι τοὺς Ἀρμένιους ἐκ τῶν παραμεθορίων ἐπαρχιῶν, ὅπως ἔχουσιν τὰ νῦτα ἀσφαλῆ. Εὐθὺς ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς Τουρκίας εἰς τὸν πόλεμον (Νοέμβριος 1914) ἀφωπλίσθησαν οἱ Ἀρμένιοι στρατιῶται καὶ χωροφύλακες καὶ, ὅσοι δὲν κατάρθωσαν νὰ διαφύγωσι, κατετάχθησαν εἰς τὰ γνωστὰ ἀμελὲς ταμπουρῶν (*εργατικά τάγματα*), κέντρα βασάνων καὶ στερήσεων καὶ ἐξοντώσεως τῶν Χριστιανῶν. Συγχρόνως ὁμοῦς τὸ νεοτουρκικὸν κομμάτιον τῆς Ἐνώσεως καὶ Προόδου, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ τὸ ἀνατρεφὲν ἀναλθὲν σχέδιον μεταρρυθμίσεων, εἶχε καταρτίσει σχέδιον ἐξολοθρεύσεως τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου.

Φαίνεται ὅτι τὸ σχέδιον τοῦτο κατηρτίσθη κατόπιν περιοδείας ἐν Ἀνατολῇ, προηγηθείσης ἰσως καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, δύο ἐκ τῶν ἱθυνόντων μελῶν τοῦ νεοτουρκικοῦ κομμάτου, τοῦ *Μπαχαστὶν Σακίρ* καὶ τοῦ *Ναζίμ*, ἀμφοτέρων ἱατρῶν, ὡς καὶ ἄλλων κορυφαίων τῆς ὁργανώσεως ταύτης. Συνέβησαν ὁμοῦς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ τινα ἐπεισόδια, ὡς ἐν *Πελοῦ* τὸν νομὸν Βάν, ὅπου ἐμφανισθέντος τὴν 3ην Δεκεμβρίου 1914, πολὺ πρὸ τῶν σφαγῶν καὶ ἐκτοπισμῶν, ἀγνώστου τινὸς Ἀρμενίου, τὸν ὁποῖον ἠθέλησαν νὰ συλλάβωσιν οἱ χωροφύλακες, προὐκλήθη πανικός, ὁ δὲ Τούρκος ὑποδιοικητὴς καταφθάσας ἐπυρπόλησε τὸ χωρίον, οὕτως οἱ κάτοικοι διεσκορπίσθησαν εἰς τὰ ὄρη, ἀφ' οὗ ἐφονεύθησαν 4 ἐξ αὐτῶν. Ἐπανελθόντων τῶν κατοίκων πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρὸς ἐπὶ τῇ συμπλοκῇ μετὰ Ἀρμενίων, Κούρδων χωροφυλάκων καὶ στρατοῦ, καθ' ἣν ἐκάη ὀλόκληρον τὸ χωρίον. Τοιαῦτα ἐπεισόδια ἐπανεληφθήσαν εἰς τὸν νομὸν Βάν, ὅπου εἶχε φθάσει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀρμένιος βουλευτὴς τῆς περιφέρειας Βάν, *Βραμάν*, ἐπεμβαίνων εἰς πᾶσαν συμπλοκήν. Οἱ Ἀρμένιοι εἶχον ὁργανώσει ἀρμενικὰς περιτολίας πρὸς προστασίαν τῶν ἀπειλουμένων χωριῶν. Αἱ πρῶται φρικαλεαὶ σφαγαὶ ἐγέναντο εἰς τὸν νομὸν τοῦτον, ὅπου κατὰ τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς ὀλόκληρα ἀρμενικὰ χωρία ἐληληθήσαν ὑπὸ Κούρδων καὶ κατεστράφησαν (βλ. *Henry Barby: Au pays de l'Érouvanie.—L'Arménie martyre.*—Paris 1917). Κατ' ἐκθεσιν τοῦ ἐν Βάν Προξένου τῆς Ἰταλίας ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἀνῆλθεν εἰς 16.000. Ἐν τῷ μετὰ τὸ τουρκικὸς στρατὸς προήλυνεν ἐντὸς τοῦ ρωσικοῦ ἐδάφους, καταλαβὼν τὸ Ἀρτβί, τὸ Ἀρδαχάν καὶ ἄλλας πόλεις, ἀτακτὰ δὲ σώματα εἰσέρχοντο εἰς Περσίαν λεηλατοῦντα τὰς πόλεις *Σαλμά* καὶ *Χοσχοβά* καὶ σφάζοντα τοὺς ἐκεῖ Χριστιανούς (Ἀρμένιους, Νεστοριανούς). Μετὰ τὰς πρῶτας σφαγὰς, διαπραγματεύσεις διεξήχθησαν μετὰ τῶν ἀρμενικῶν κομμάτων καὶ τοῦ νομάρχου, μεσολαβούντος τοῦ προξένου τῆς Ἰταλίας. Ὁ νομάρχης ὁμοῦς συνέλαβε τὸν βουλευτὴν *Βραμάν* καὶ ἐνήργησε τὸν φόνον ἐνδὸς ἄλλου ἀρχηγῶν. Τὴν 31ην Μαρτίου 1915 ἐσφάγησαν καὶ ἐτυφεκίσθησαν ἐν τῇ πόλει τοῦ Βάν ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι δημόσιοι ὑπάλληλοι, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἐθεώρησεν ὅτι εὐρύσκετο ἀπέναντι ἐπαναστατικοῦ κινήματος, διὸ καὶ ἐστεῖλε στρατὸν πρὸς καταστολήν αὐτοῦ.

Τὴν 1ην Ἀπριλίου αἱ ἀρμενικαὶ συνοικίαι τῆς πόλεως τοῦ Βάν ἐπολιορκήθησαν ὑπὸ στρατοῦ

μετὰ πυροβολικοῦ. Οἱ Ἀρμένιοι διαθέτοντες ὅπλα, σταλέντα προηγουμένως ἐκ Ρωσίας, ἠτοιμάζοντο νὰ ἀντισταθῶσι, παρὰ τὰς ἀποπειράς μεσολαβήσεως τοῦ προξένου τῆς Ἰταλίας (τότε μὴ ἐμπολέμου ἀκόμη), ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ ὁποῖου λαμβάνομεν ἐνταῦθα τὰς μῆψαι δημοσιευθείσας λεπτομερεῖς περὶ τῶν ἐπεισοδίων τῶν προηγηθέντων τῶν σφαγῶν. Τὴν 4ην Ἀπριλίου ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἀρμένιοι τινες ἀποπειραθέντες νὰ ἐλευθερώσωσιν Ἀρμενίας χωρὶς ἀταχθείσας ὑπὸ στρατιωτῶν. Ἐπῆλθε τότε γενικὸς ἀναθρασμός ἐν τῇ πόλει. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἤρξατο πυροβολῶν καὶ τὸ πυροβολικὸν ἐβομβάρδιζε τὰς ἀρμενικὰς συνοικίας. Οἱ Ἀρμένιοι διαθέτοντες 1000 πολεμιστὰς ὁργάνωσαν ταχέως τὴν ἄμυναν, ὀρύξαντες χαρακώματα, ἀνεγείραντες ὁδοφράγματα καὶ καταρτίσαντες τακτικὰς στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας. Οἱ Τούρκοι ἐκνονιοβόλησαν ἐπὶ πολὺς ἡμέρας τὸ ἀρμενικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἀλλὰ δὲν κατάρθωσαν νὰ κυριεύσωσι τὰς ἀμυντικὰς αὐτῆς θέσεις. Ἐκατὸν περίπου γυναικόπαιδα καὶ τινες ἄνδρες ἐφονεύθησαν. Οἱ Ἀρμένιοι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Τούρκων τῶν κατεχόντων τὸ κενὸν ἀγέλιον προξένειον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπυρπόληθη, ὡς καὶ τὸ ὑποκατάστημα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ὀθωμανικῆς Τραπεζῆς, τὸ ταχυδρομεῖον καὶ ἄλλα κτίρια, τὰ ὁποῖα εἶχον ὀχυρώσει οἱ Τούρκοι. Γερμανὸς ἀξιωματικὸς ἐλθὼν ἐξ Ἐρζερούμ ἐπεχείρησεν ἐφοδὸν κατὰ τῶν Ἀρμενίων, ἀλλ' ἀποτυχὼν ἀπέληθεν, ἀφ' οὗ τοις τουρκικὸς στρατὸς ἀπώλεσεν 70 ἄνδρας. Ἐν τῷ μετὰ τὸ ρωσικὸς στρατὸς, ὅστις, νικήσας ἐν *Σαρί-Καμίς* τοὺς κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ρωσικὸν εἰσβαλόντας Τούρκους, προήλυνεν ταχέως, ἐφθάσε τὴν 20ην Μαΐου εἰς Βάν ἐνόςφω ἀκόμη οἱ Ἀρμένιοι ἀνθίσταντο. Ὅλοι οἱ Μουσουλμᾶνοι κάτοικοι τῆς πόλεως ἐφυγον μετὰ τοῦ νομάρχου πρῶτον, ἐγκαταλείψαντες τὰ πάντα. Ἀμέσως κατόπιν ἐπυρπολήθη καὶ ἐληλητῆθη ἡ τουρκικὴ συνοικία. Πρῶτοι εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν οἱ ἐν τῷ ρωσικῷ στρατῷ ὑπηρετοῦντες Ἀρμένιοι ἐθελονταί. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως καὶ ὀλοκλήρου τῆς ἐπαρχίας ὑπὸ τῶν Ρώσων, ἡ διοίκησις ἀνετέθη εἰς Ἀρμένιον γενικὸν διοικητὴν.

Ὁ ἐκ Βάν φυγὼν Τούρκος νομάρχης *Δζεφδὲρ βέης* κατηνύνην εἰς *Σέφτ*, πόλιν τῆς ὁποίας κατέσφαξε τοὺς κατοίκους, κατόπιν δὲ πρὸς τὸ *Βιτλίκ* (τέλη Ἰουνίου 1915), ὅπου ἐσφαξε 15000 Ἀρμένιους μικρὰν μόνον προβαλόντας ἀντίστασιν. Σχεδὸν συγχρόνως οἱ Τούρκοι καὶ οἱ Κούρδοι εἶχον περατώσει τὸ ἔργον τῆς σφαγῆς ἐν *Διαρμπεκί*, *Σιβά* καὶ εἰς ἄλλας πόλεις. Μόνον εἰς τὰ θρεῖνὰ χωρία τοῦ Σαοῦν ἀντέστησαν οἱ Ἀρμένιοι μέχρι τῆς 3ης Αὐγούστου. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουλίου ἐσφάγησαν οἱ Ἀρμένιοι τῆς πεδιάδος τοῦ *Μούς*. Ἡ ὁμῶνυμος πόλις, ἔχουσα ἱκανὸν ἀρμενικὸν πληθυσμὸν, ἐβομβαρδίσθη ἐπὶ τετραήμερον, μετ' ὃ εἰσελθὼν ὁ στρατὸς ἐσφαξεν ὅλους τοὺς Ἀρμένιους. Τὰ γυναικόπαιδα ἐκάψαν ζῶντα. Πολὺ μικροτέραν ἀντίστασιν εἶδον οἱ Τούρκοι ἐν Ἀρμείᾳ, *Σαμπίν-Καρά Χισὸρ* καὶ *Ουρφα*, ἂν καὶ αἱ ἐπίσημοι τουρκικαὶ ἐκθέσεις ὁμολοῦσι περὶ ὁργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κινήματος εἰς τὰς δύο ταύτας πόλεις.

Ἐν τῷ μετὰ εἶχεν ἀρχίσει καὶ εἰς τὰς ἄλλας, μακρὰν τῶν παραμεθορίων μερῶν εὐρισκομένης, ἐπαρχίας ὁ γενικὸς διαγμός καὶ ὁ μαδικὸς ἐκτοπισμός τῶν Ἀρμενίων. Μόνον ἐν Κωνσταντινου-

πόλει και ἐν Σμύρνη δὲν ἐγένετο γενικός ἐκτοπισμός. Τὼν κατὰ τῶν Ἀρμενίων μέτρων προηγήθη τὴν 11ην Ἀπριλίου 1915 ἡ σύλληψις ἐν Κιόποι 270 Ἀρμενίων διανοουμένων, κληρικῶν, βουλευτῶν, ιατρῶν, δημοσιογράφων, δικηγόρων, καλλιτεχνῶν, συγγραφέων, οἵτινες ἐξωρίσθησαν εἰς Ἀγκυραν, κατόπιν ὅμως ἐφοιτήθησαν ὅλοι. Ἐν Τραπεζοῦντι ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἐκτοπισμοῦ συνελήφθησαν τὴν 28ην Ἰουνίου 1915 ἑξακόσιοι πρόκριτοι καὶ διανοούμενοι Ἀρμένιοι καὶ ἐπεβιάσθησαν ἐπὶ ἀτμοπλοίων, ὅπως μεταφερθῶσιν εἰς Σαμψούντα. Ἀλλὰ τὰ ἀτμόπλοια ἐπανήλθον μετ' ὀλίγον κενά. Ὅλοι ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν. Συγχρόνως ὁλόκληρος ὁ ἄρμενικός πληθυσμός τῆς Τραπεζοῦντος ἀνερχόμενος εἰς 14,000 περίπου ὠδηγήθη κατὰ ὁμάδας ἐξω τῆς πόλεως, ὅπως ἀποσταλῇ εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπόστασιν οἱ ἄνδρες ἀπεχωρίζοντο ἀπὸ τῶν οἰκογενειῶν τῶν καὶ ἐσφάζοντο ὑπὸ Κούρδων καὶ Τούρκων σφαγέων, δι' ὧν τῶν δυνατῶν μέσων, κατόπιν δὲ καὶ ὅλα τὰ ἄνω τῶν 7 ἐτῶν παῖδια, ἐνῶ αἱ γυναῖκες ἐξηκολούθουν τὴν πορείαν ὑπὸ ἀνεκδιήγητα βασανιστήρια.

Ὁ Ἕλλην μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος καὶ ὁ πρῶτος τῆς Ἀμερικῆς *Crawford* κατόρθωσαν νὰ σώσωσιν ὁ πρῶτος 200 καὶ ὁ δεύτερος 300 παῖδια. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα παρέλαβε κατόπιν ὁ Τούρκος νομάρχης καὶ ἐποθέτησεν εἰς εἰδικὸν ὄρφανοτροφεῖον, ὅπου ὅλα ὑπέκυψαν εἰς τὰς στερήσεις. Αἱ αὗται σκηναὶ ἐπανεληφθήσαν εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ὅπου ὑπῆρχον Ἀρμένιοι. Ἡ διὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν ἀναχώρησιν διδομένη προθεσμία ἦτο πολλάκις ὀλίγων ὥρῶν. Τὰ ἐμπορεύματα καὶ τὰ οἰκιακά ἐπιπλα τῶν Ἀρμενίων διηρπάζοντο καὶ ἐπωλοῦντο εἰς ἐξευτελιστικὰς τιμὰς. Αἱ εἰς χρυσὸν καταβέσεις τῶν Ἀρμενίων εἰς τὰς τραπέζας κατεσχέθησαν, δεδαισμένοι δὲ οἱ ἐκεῖθεν προήρχοντο τὰ 4 ἑκατομμύρια χρυσῶν τουρκικῶν λιρῶν, τὰ ὅποια ἀπεστάλησαν εἰς Βερολῖνον, ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς κάλυμμα τοῦ πρώτου τουρκικοῦ πολεμικοῦ χαρτονομίσματος.

Ὅσαι συνοδεῖται κατόρθωσαν νὰ φθάσωσιν εἰς τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως—εἰς τὴν νοσηρὰν ἐρημον *Σουλτανιέ* (Ικονίου) καὶ εἰς τὰς περὶ τὸν Εὐφράτην ἐρήμους—ὑπέκυπτον τέλος εἰς τὴν πείναν, τὰς στερήσεις καὶ τοὺς κακώσεις.

Ἡ νεοτουρκικὴ κυβέρνησις ἐδικαιολόγησε τὸ μέτρον τοῦ γενικοῦ ἐκτοπισμοῦ τῶν Ἀρμενίων ὡς ἐπιβληθὲν πρὸς προστασίαν τῶν νώτων τοῦ κατὰ τῶν Ρώσων μαχομένου στρατοῦ. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἐγγράφων, τὰ ὅποια ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἀναφερομένῳ βιβλίῳ τοῦ Ἀράμ *Αντιμάν*, ἐκδοθέντι γαλλιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ κατὰ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Τούρκου διοικητικοῦ ὑπαλλήλου *Ναίμ βέη*, ἀποδεικνύεται ἡ ἐκ τῶν προηγουμένων ἐσκεμμένη ἐξόντωσις τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ νεοτουρκικοῦ κοιμητῆτος τῆς ἑνώσεως καὶ Προόδου. Τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον περιέχει τὰ πανομοιότυπα τῶν κοιμητικῶν καὶ κυβερνητικῶν διαταγῶν (μετὰ ἀριθμ. πρωτοκόλλου), ὧν πολλαὶ εἰς κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα ἀποκρυπτογραφήθησαν. Ἡ πρώτη ἐγκύκλιος τοῦ κοιμητῆτος χρονολογεῖται ἀπὸ 18 Φεβρουαρίου 1915, πολὺ πρὸ τῶν γεγονότων τοῦ Βάν. Ἐκ τῶν δημοσιευμένων ἐγγράφων διακρίνονται διὰ τὴν θηριωδίαν αὐτῶν αἱ διαταγαὶ τοῦ τότε ὑπουργοῦ

τῶν ἐσωτερικῶν *Ταλαάτ*, φονευθέντος μετὰ τὴν εἰρήνην χάριν ἐκδικήσεως ἐν Βερολίῳ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενίου *Τεϊλιριάν*, ὡς ἄλλως τε καὶ ὅλοι οἱ πρωτοστατήσαντες κατὰ τὰς σφαγὰς. Ὁ *Ταλαάτ* εἶναι ἀμειλικτος κατὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, οἵτινες δὲν δεικνύουσιν ἱκανὴν προθυμίαν πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν τοῦ ἐκτοπισμοῦ καὶ τῆς ἐξόντωσεως τῶν «γνωστῶν ἀτόμων», ὡς ὀνομάζονται εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα οἱ Ἀρμένιοι. Ἀπειλεῖ τὴν αὐστηρὰν τιμωρίαν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δεικνύουσι κάπως φιλεύσπλαγχνα αἰσθήματα. βεβαίῳ ὅτι οὐδεὶς τῶν σφαγῶν θὰ καταδικωθῇ δικαστικῶς, ἀπαγορεύει καὶ αὐτοὺς τοὺς γάμους μετὰ Ἀρμενίων ἐξισλαμιζομένων, ἐννοεῖ δὲ φονεύονται καὶ ὅσοι Ἀρμένιοι διακηρύττουσιν ὅτι προσέρχονται εἰς τὴν ἰσλαμικὴν θρησκείαν, ἐνῶ κατὰ τὰς προηγουμένας ἄρμενικὰς σφαγὰς οἱ τοιοῦτοι ἐσώζοντο. Λέγει ρητῶς εἰς μίαν διαταγὴν ὅτι τὸ ὄνομα Ἀρμένιος πρέπει νὰ ἐκλείψῃ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ μείνουν «οὔτε τὰ παῖδια τῆς κούνης». Ὁ νομάρχης *Χαλεπίου*, τηλεγραφῆσας ὅτι εἶναι «νομάρχης καὶ οὐχὶ δήμιος», ἐπαύθη αὐτοστιγμῇ. Οἱ Ἀρμένιοι τῆς Κιλικίας εἶχον ἀποσταλῇ κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ *Δέιρ-Ζόρ* μετὰ τὰς οἰκογενεὰς των, ὅπου ἤρχισαν νὰ ἀσχολῶνται εἰς διάφορα ἐπαγγέλματα, κατόπιν ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ἐσφάγησαν.

Κατὰ τὴν ἀγγλικὴν *Κυανὴν βιβλίον* ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαγέντων Ἀρμενίων ἀνῆλθεν εἰς 6.000. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἄρμενικὰς πηγὰς εἶναι πολὺ μεγαλύτερος, διότι ἡ ἐκθεσις τοῦ λόρδου *Bryce*, ἐπὶ τῆς ὁποίας βασίζεται ἡ *Κυανὴ βιβλίον*, ὡς καὶ ἡ ἀφήγησις τοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ *Lepsius*, φθάνουσι μόνον μέχρι τοῦ 1915, ἐνῶ αἱ μεγαλύτεραι σφαγαί, αἱ τῶν εἰς τὰς ἐρήμους ἐκτοπιζομένων, ἔγιναν τῷ 1916.

ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ

Προσωρινὴ ἀπολύτρωσις τῶν Ἀρμενίων. Αἱ νέαι αὗται ἄρμενικαὶ σφαγαί, ὑπερβάσαι κατὰ πολὺ τὰς προηγουμένας ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἀγριότητα, προὐκάλεσαν τὴν φρίκην καὶ τὴν ἀγανάκτησιν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνῆρξις αὐτῶν συνέπεσε πρὸς τὰς κατὰ τὴν πρώτην περιόδον τοῦ πολέμου νίκας τῶν κεντρικῶν ἀποκρατοριῶν. Τὰ ρωσικὰ στρατεύματα εἶχον ὑποστῇ σοβαρὰν ἥτταν ἐν Γαλικίᾳ, ἡ δὲ ἐκστρατεία τῶν Δαρδανελλίων εἶχεν ἀποτύχει. Οἱ Τούρκοι ἐθεώρησαν τὴν εὐκαιρίαν κατάλληλον πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἐξοντωτικοῦ αὐτῶν σχεδίου.

Οὐχ ἦττον αἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννόησεως, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἐξέδωκαν τὴν πρώτην ἐβδομάδα τοῦ Μαΐου 1915 διακήρυξιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡπεύουν ὅτι θὰ θεωρήσωσι τὰ μέλη τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως προσωπικῶς ὑπεύθυνα διὰ πᾶσαν νέαν σφαγὴν Ἀρμενίων. Οἱ Τούρκοι ἔδωκαν εἰς τὴν ἀπειλὴν ταύτην τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν, ἣν καὶ εἰς τὰς προηγουμένας. Καὶ ἐξηκολούθησαν πολὺ συστηματικώτερον τὸ ἔργον τῆς ἐξολοθρεύσεως κατὰ Ἰούνιον καὶ Ἰούλιον 1915. Καὶ ἐν αὐτῇ ἀκρόμῃ τῇ Γερμανίᾳ παρατηρήθη ἀγανάκτησις, ἰδίᾳ τῶν περὶ τὸν καθηγητὴν *Lepsius* (βλ. *J. Lepsius: Deutschland und Armenien*, 1919), διότι πολλοὶ Γερμανοὶ ἐφοβοῦντο, ὅτι ἡ Γερμανία θὰ ἐθεωρεῖτο συνυπεύθυνος διὰ τὰς σφαγὰς. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας βαρὼνος *Βάγκεχαϊμ*, ὅστις προηγουμένως ἀνέφερεν εἰς τὴν κυβερνήσιν του, ὅτι δὲν

δύνανται ἡ Γερμανία νὰ ἐμποδίσῃ κατ' ἀρχὴν τὰ κατὰ τῶν Ἀρμενίων μέτρα, ἠναγκάσθη κατόπιν νὰ προβῇ εἰς διαδήματα παρὰ τῇ Πύλῃ, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ οἱ διαδεχθέντες αὐτόν, ἰδίᾳ δὲ ὁ κόμης *Βόλφ Μίττερνιχ*, ἐπέδωκαν καὶ διακουώσεις ἐν ταῖς ὁποίαις ἐδήλουν, ὅτι ἡ Γερμανία, ὡς χριστιανικὴ Δύναμις, δὲν δύναται νὰ μὴν ἀδίαφορος ἐνώπιον τοιούτων γεγονότων. Συμβουλευτικὰ διαδήματα ἐπεχειροῦν παρὰ τῇ Πύλῃ καὶ αἱ πρεσβευταὶ τῶν δύο ἄλλων συμμάχων τῆς Τουρκίας, τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, εἰς τὰ διαδήματα δὲ αὐτῶν ὀφείλεται καὶ ἡ διάσσωσις τοῦ εἰς Βαγδάτην ἐξορισθέντος Ἀρμενίου Πατριάρχου *Ζαβέν*. Βεβαιοῦται ὅτι ὁ πρεσβευτὴς τῆς Αὐστροουγγαρίας μαρκήσιος *Παλλαβτσίν* προσέβη ἐν τέλει καὶ εἰς σοβαρώτερον διάβημα ἐκ μέρους τοῦ αυτοκράτορος τῆς Αὐστρίας Φραγκίσκου Ἰωσήφ.

Εἶχε πλέον συντελεσθῇ ἡ ἐξόντωσις τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἀρμενίων, ὅτε ὁ ρωσικὸς στρατὸς κατέλαβε τὴν Ἐρζερούμ, τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὰς κοιλάδας τοῦ ἄνω Εὐφράτου καὶ τοῦ ἄνω Τίγρητος. Τὸ θέρος τοῦ 1916 ὁ μέγας δούξ *Νικόλαος* ἐξέδωκε προκήρυξιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διεκήρυττεν, ὅτι «ἡ Ἀρμενία ἡλευθερώθη ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν». Ἐν τούτοις προσεπάθησε νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς ἐπιζῶντας ἐντοπίους Ἀρμενίους νὰ ἐπανεέλθωσιν εἰς τὰς ἐστίας των, διότι ἡ τσαρική Ρωσία ἐσχολιάζε νὰ ἐγκαταστήσῃ ἀποικίας Κοζάκων εἰς τὰς εὐφόρους κοιλάδας τοῦ Ἀράξου καὶ τοῦ Εὐφράτου. Ἡ ἰδέα ὅμως αὕτη τῶν «Κοζάκων τοῦ Εὐφράτου» ἤχησε κακῶς ἐν Ἀγγλίᾳ. Παρὰ τὰς συμμάχικας σχέσεις καὶ συμφωνίας τὰς συνδεούσας τὴν Μεγ. Βρετανίαν μετὰ τῆς Ρωσίας, ὁ Ἀγγλὸς πρωθυπουργὸς διεκήρυξε τὴν 9ην Νοεμβρίου 1916 κατὰ τὴν ἐτήσιον ἐν τῷ δημοσχεῖφ τοῦ Λονδίνου λόγον του, ὅτι «ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μεγαλειότητος ἀπεφάσισε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἑλευθέρωσιν τοῦ ἀρχαίου τούτου λαοῦ (τῶν Ἀρμενίων)».

Μετὰ τὴν ρωσικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1917 καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος, ὁ *Δένιν* «ἐνεκήρυξε τὴν ἐνότητα τῶν ἄρμενικῶν χωρῶν», ἥτοι τῆς ρωσικῆς καὶ τῶν ἐν Τουρκίᾳ. Ἀλλὰ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ *Μπρέστ-Λιτόβσκι* τῆς 3 Μαρτίου 1918 ἡ σοβιετικὴ Ρωσία ἠναγκάσθη οὐχὶ μόνον νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ὑπὸ τῆς Τουρκίας κατοχὴν τῶν τῶς ὑπὸ Ἀρμενίων κατοικουμένων τουρκικῶν ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτὴν τοὺς νομούς Βατούμ, Κάρς καὶ Ἀρδαχάν. Ἡ ρωσικὴ Ἀρμενία ἀπετέλεσε τότε μετὰ τῆς Γεωργίας καὶ τῶν Τατάρων τοῦ Καυκάσου τὴν Ὁμόσπονδον Δημοκρατίαν τῶν Γεωργιανῶν, Ἀρμενίων καὶ Τατάρων.

Αὕτη προσεπάθησε ν' ἀντισταθῇ κατὰ τῆς προελάσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, ἀλλὰ διαφωνοῖ ἀναφύεσιν μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων ἐθνῶν ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ καταλάβωσι τὸ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ *Μπρέστ-Λιτόβσκι* εἰς αὐτοὺς παραχωρηθέντα ἐδάφη καὶ νὰ προχωρήσωσι πολὺ πέραν τῶν συνόρων τοῦ 1878, δώσαντες χεῖρα εἰς τοὺς Τατάρους τοῦ Καυκάσου καὶ ἐλπίζοντες νὰ φθάσωσι μέχρι τοῦ *Δαγιστάν*, πέραν τοῦ Καυκάσου, ἴσως καὶ μέχρι τοῦ Τούρκου πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ παντοκρατικοῦ σχεδίου των. Τότε, ἐνῶ ἡ Γεωργία ἐκηρύσσεται ἀνεξάρτητος ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν γερμανικῶν στρα-

τευμάτων καὶ ἰδρύετο μετ' ὀλίγον ἡ Ταταρική δημοκρατία τοῦ *Ἀζερεμπαϊτζάν*, καὶ ἡ Ὀρεινὴ τοῦ *Δαγιστάν*, οἱ Ἀρμένιοι τῆς τῶς ὑπερκαυκάσου Ρωσίας ἀνεκήρυκτον τὴν 28 Μαΐου 1918 τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν μετ' ἐπικυρώσεως τοῦ *Εριβάν*. Ἀλλὰ τὸ πολιτικὸν καθεστὼς τῆς μικρᾶς ταύτης Ἀρμενίας παρέμεινεν ἀκαθόριστον, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ Αὐστρία ἐσχεδιάζε νὰ θέσῃ τὴν ὑποψηφιότητα καπὼι ν' Αὐστριακοῦ ἀρχιδουκὸς διὰ τὸν ἄρμενικὸν θρόνον, ἐνῶ τὸ κράτος τῆς Γεωργίας θὰ ἐτέλει ὑπὸ γερμανικὴν ἐπιρροήν, ὅπως ἡ Γερμανία δυνήθη νὰ ἐκτείνῃ διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ Καυκάσου τὴν χεῖρα πρὸς τὰς πετρέλαια τοῦ Βακού καὶ πρὸς τὰς πεδιάδας τοῦ Τούρκουστάν, πηγὰς ἀπαραίτητων πρώτων ὑλῶν, βάμβακος κλπ. Ἡ πρώτη κυβέρνησις τῆς Ἀρμενίας ἐσχηματίσθη ὑπὸ τὸν ποιητὴν *Ἀχαρονιάν* μετ' ὅν τῶς δήμαρχον *Τιφλίδος* *Ἀλέξανδρον Χαδισιάν* ὡς ὑπουργόν τῶν Ἐσωτερικῶν.

Ἡ κυβέρνησις αὕτη ἤρριξεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν δύο ἄλλων δημοκρατιῶν διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Τούρκων ἐν Βατούμ τῇ 11ῃ Μαΐου 1918. Ἀλλ' ἡ Τουρκία δὲν ἤρκειτο πλέον εἰς τὰ σύνορα τῆς συνθήκης τοῦ *Μπρέστ-Λιτόβσκι*. Ἐξήτει καὶ ἄλλα ἐδάφη, συνάμα δὲ καὶ τὴν χρησιμοποίησιν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τῆς γεωγραφίας *Ἀλεξανδροπόλ-Δζουλφά*, τῆς ὁποίας οἱ Τούρκοι εἶχον ἀνάγκην διὰ τὰς ἐναντίας τῶν Ἀγγλῶν πολεμικὰς ἐνεργείας ἐν Περσίᾳ.

Ἄλλως τε τὴν 15ην Μαΐου ὁ τουρκικὸς στρατὸς κατέλαβε τὴν πόλιν *Ἀλεξανδροπόλ*, διότι αἱ τρεῖς Δημοκρατίαι δὲν συνέπραττον πλέον. Οἱ Τάταροι ἐκλινον ὀριστικῶς πρὸς τοὺς ὁμοφύλους τῶν Τούρκων. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ Μουσουλμάνοι τοῦ *Ἀχαλζίκ* καὶ τοῦ *Ἀχαλζαλίκ* ἐζήτησαν τὴν ἐνσωματώσιν αὐτῶν μετὰ τῆς Τουρκίας, ἐνῶ οἱ Γεωργιανοὶ ἀπέκλινον ὀριστικῶς πρὸς τὴν Γερμανίαν. Μόνοι οἱ Ἀρμένιοι ἤθελον νὰ συνεχίσωσι τὸν ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀγῶνα.

Τὴν 26 Μαΐου 1918 ἡ κοινὴ Βουλὴ τῶν τριῶν Δημοκρατιῶν διεκήρυξε τὴν διάλυσιν τῆς «*Υπερκαυκασίου*», ἀφοῦ ἐξῆλθε πέντε μόνον ἐβδομάδας. Τὴν 28ην Μαΐου ἡ *Γεωργία*, τὸ *Ἀζερεμπαϊτζάν* καὶ ἡ Ἀρμενία ἀνεκήρυκτον ἐκάστη κατ' ἰδίαν τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν. Καὶ ἡ μὲν Γεωργία ἀνέθηκε τὴν ἄμυναν τῶν ἐδαφῶν τῆς εἰς τὸν γερμανικὸν στρατόν, τὸ δὲ Ἀζερεμπαϊτζάν ἐκάλεσε τοὺς Τούρκους καὶ ἀπέβαινε μετ' ὀλίγον ἐξάρτημα τῆς Τουρκίας. ἠναγκάσθησαν τότε καὶ οἱ Ἀρμένιοι νὰ ὑπογράψωσιν ἐν Βατούμ τὴν εἰρήνην μετὰ τῆς Τουρκίας τὴν 4 Ἰουνίου 1918. Ἡ ἀνεξαρτησία Ἀρμενίας περιοριζέτο εἰς 9000 τετρ. χιλίω. μετὰ 320.000 κατοίκων. Διὰ προσθέτου συνθήκης (ἄρθρ.3) ἡ ἄρμενικὴ κυβέρνησις «συγκατετίθετο ὅπως ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς ἐνεργῇ διαμετακομιστικῶς στρατιωτικὰς μεταφορὰς διὰ τῶν σιδηροδρόμων τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἐριβάν». Μετὰ τὴν συνθήκην ταύτην οἱ Τούρκοι πολιορκήσαντες ἐπὶ τετράμηνον τὸ Βακού, κατεχόμενον ὑπὸ ρωσοαρμενικοῦ συνασπισμοῦ, κατέλαβον αὐτὸ τῇ βοηθείᾳ τῶν Τατάρων (15 Σεπτεμβρίου 1918) καὶ ἐσφαζάν ἐκεῖ πολλοὺς Ἀρμένιους. Ἐν μέσῳ τῆς καταστάσεως οἱ Ἀρμένιοι τοῦ Καυκάσου ἠναγκάσθησαν νὰ στραφῶσι πάλιν πρὸς τοὺς Τούρκους, φοβόμενοι μήπως δὲν κατορθώσωσι νὰ διατηρήσωσιν οὐδὲ τῆς ἐλαχίστης ἐκείνης Ἀρμενίας τὴν ἀνεξαρτησίαν. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1918 ἀπεστάλη ὁλό-

κληρος σχεδόν η αρμενική κυβέρνηση υπό τους 'Αχαρνιαν - Χαδισιαν εις Κωνσταντινούπολιν, όπως διαπραγματευθή μετὰ τῶν Τούρκων συνθήκην εξασφαλίζουσαν τὴν ὑπαρξίν τοῦ αρμενικοῦ κράτους. Ἡ νεοτουρκικὴ κυβέρνησις τῶν Ταλαὰτ - Εμβέρ ἐπεδαφίλευσε πλείους περιποιήσεις εἰς τοὺς πρώτους 'Αρμενίους ὑπουργούς, ἐξέτισε καὶ εἰσίστασεν αὐτοὺς ἐφ' ἱκανόν, τέλος δὲ ὑπέγραψε μετ' αὐτῶν συνθήκην, μηδέποτε δημοσιευθεῖσαν, ἥτις ἐχαρακτηρίσθη ὡς ὑποδουλωτικὴ διὰ τὴν 'Αρμενίαν, διότι ἐδίδοι καὶ πάλιν εἰς τὸν τουρκικὸν στρατὸν τὸ δικαίωμα τῆς χρησιμοποίησεως τῶν ὁδῶν καὶ σιδηροδρόμων τῆς 'Αρμενίας, ὅπως συγκοινωνῶσι μετὰ τῶν ὁμαικόνων αὐτῶν Τούρκων καὶ Τατάρων τῆς 'Ασίας.

Τὰ παντουρκικὰ ὅμως σχέδια τῶν Τούρκων ἀνέτρεψεν ἡ ἴστα τῆς Γερμανίας. Μετὰ τὴν ἀνακωχὴν τῆς Λήμνου (30 Ὀκτωβρίου 1918) αἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως ὑπεσχέθησαν πάλιν ὅτι θ' ἀποκαταστήσωσι τὸ αρμενικὸν ἔθνος. Προσπάθειαι τινες κατεβλήθησαν, ὅπως συγκεντρωθῶσιν οἱ ἐπιζῶντες 'Αρμένιοι ἐν Κιλικίᾳ, κατεχομένη τότε ὑπὸ τῶν 'Αγγλων, ἴσως μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἐγκαθιδρύσωσιν ἐκεῖ τὴν αρμενικὴν ἐστίαν, ἐνῶ ἄφ' ἑτέρου ἡ 'Αγγλία ἐισόδησα μέχρι Βακού ἐδείκνυνεν ἀδιαφορίαν διὰ τὰ ἐπὶ τῆς κυρίως 'Αρμενίας δικαιώματα τῶν 'Αρμενίων, οἵτινες καὶ εἰς βραχὺν πόλεμον ἀκόμῃ περιεπλάκησαν μετὰ τῆς Γεωργίας, σταματήσαντα χάρις εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῶν 'Αγγλων. Οὗτοι, καταλαβόντες καὶ τὸ Βατούμ, ἀνέλαβον τὸν ἐλεγχον ὁλοκληροῦ τῆς Ὑπερκαυκασίας.

Ἡ ἰδρυσις 'Αρμενικοῦ κράτους. Κατὰ τὴν ἐν Παρισίοις συνελθούσαν συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης ἡ ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ Βαλκανικοῦ πολέμου ἐδρεύουσα ἐθνικὴ αρμενικὴ ἀντιπροσωπεία ὑπὸ τὸν Νουμπάρ πασᾶν συνηνώθη μετὰ τῆς ἐκ τοῦ ἀρτιστοῦ αὐτοῦ 'Αρμενικοῦ κράτους ἀποσταλείσης ὑπὸ τὸν 'Αχαρνιαν. Ἐγένετο τότε λόγος περὶ ἑλληνοαρμενικῆς συμπτρέξεως καὶ διαπραγματεύσεις διεξήχθησαν πρὸς καθορισμὸν τῶν συνόρων τῆς ἐν σχεδίῳ 'Αρμενίας. Οἱ 'Αρμένιοι ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἐκ τῆς νίκης τῶν συμμάχων γενικῆς μέθης ἐπίστευσαν εἰς τὸ δυνατόν τῆς ἰδρύσεως «Μεγάλης 'Αρμενίας» ἐκτεινομένης ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀράξου μέχρι τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Μεσογείου, κατεβάλλοντο δὲ προσπάθειαι, ὅπως πεισθῇ ὁ πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐντολὴν τῶν συμμάχων ἐπὶ τοῦ νέου τούτου Ἀσιατικοῦ κράτους.

Τὴν 12ην Φεβρουαρίου αἱ δύο αρμενικαὶ ἀντιπροσωπείαι ὑπέβαλον εἰς τὸ Ἀνώτατον Συμβούλιον ὑπόμνημα, διὰ τοῦ ὁποῦ ἀνέπτυσαν τὰς ἐξῆς ἀξιώσεις:

1) Νὰ ἀναγνωρισθῇ ἀνεξάρτητον 'Αρμενικὸν κράτος ἀποτελούμενον ἐκ τῶν γνωστῶν 7 ἀσιατικῶν νομῶν τῆς Τουρκίας, τῆς Κιλικίας καὶ τῆς 'Αρμενικῆς δημοκρατίας τοῦ Καυκάσου. 2) νὰ τεθῇ τὸ κράτος τοῦτο ὑπὸ τὴν συλλογικὴν ἐγγύησιν τῶν Συμμάχων Δυνάμεων καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἢ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, εἰς ἣν καὶ θὰ εἰσέλθῃ. 3) νὰ δοθῇ ὑπὸ τῆς Συνδιασκέψεως τῆς εἰρήνης εἰδικὴ ἐντολὴ εἰς μίαν τῶν Δυνάμεων, ὅπως βοηθῇ τὴν 'Αρμενίαν ταύτην κατὰ τὴν μεταβατικὴν περιόδον ὑπολογιζομένην εἰς εἴκοσιν ἔτη. 4) νὰ δοθῇ ἀποζημίωσις εἰς τοὺς 'Αρμένιους διὰ τὰς ἐκ τῶν σφαγῶν, ἐκτοπισμῶν καὶ λεηλασιῶν ζημίας. 5)

νὰ δοθῇ εἰς τὴν ἐντολοδόχον Δύναμιν ἡ ἐντολὴ νὰ ἐξαναγκάσῃ εἰς ἀναχώρησιν τὰς εἰς τὰ ἐδάφη τοῦ νέου κράτους Τουρκίας, Ταταρικής ἢ ἄλλας ἀρχάς, ν' ἀφοπλίσῃ τοὺς κατοίκους, νὰ ἀπελάσῃ καὶ τιμωρήσῃ τοὺς ἐνόχους τῶν σφαγῶν, νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς ταραξίας καὶ τὰς νομαδικὰς φυλάς ὡς καὶ τοὺς παρσιόχους Μουσσοῦ μάνους πρόσφυγας κ.τ.λ.

Ἄλλ' ἐνῶ αἱ Δυνάμεις συνεζήτησαν ἐν Παρισίοις, ἐνῶ τὴν 28ην Μαΐου 1919 ἡ αρμενικὴ Δημοκρατία τοῦ Καυκάσου, ἐν μέσῳ τοῦ κατὰ τῶν Τατάρων ἀγῶνος, ἐξέδιδε τὴν διακήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἡνωμένης 'Αρμενίας, ἐνῶ ἡ Γενικὴ Γραμματεία τῆς Συνδιασκέψεως τῆς εἰρήνης ἀπηύθυνεν εἰς τὴν αρμενικὴν ἀντιπροσωπείαν ἐπιστολὴν ἀνακοινοῦσαν, ὅτι τὸ Ἀνώτατον Συμβούλιον κατὰ τὴν συνεδρίαν αὐτοῦ τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1920 ἀπεφάσισεν, ὅτι ἡ κυβέρνησις τοῦ αρμενικοῦ κράτους θέλει ἀναγνωρισθῇ ὡς πράγματι ὑφισταμένη, ὅτι ὅμως ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆς δὲν προδικάζει τὸ ζήτημα τῶν συνόρων τοῦ κράτους τούτου, οἱ Τούρκοι, μὴ ἀφοπλισθέντες καθ' ὁλοκληρίαν ἐνεκεν ἀτελοῦς ἐφαρμογῆς τῆς ἀνακωχῆς τῆς Λήμνου (Μούδρου), παρεσκευάζοντο ὑπὸ τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ πασᾶν εἰς ἀντίστασιν καθ' ὅλων τῶν ἀποφάσεων τῶν Δυνάμεων, συγκεντρωθέντες ἀρχικῶς εἰς ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὸ ἐδάφη, ἅπαντα διεξεδίδουν οἱ 'Αρμένιοι (Ἐρζερούμ Σιβάζ). Τὴν 23 Ἰουλίου 1919 ὁ στρατηγὸς Μουσταφᾶ Κεμάλ πασᾶς συνεκάλεσεν ἐν Ἐρζερούμ τουρκικὸν νασιοναλιστικὸν συνέδριον, τὸ ὁποῖον ἐνήφισεν τὸν «ἐθνικὸν ὄρκον», διὰ τοῦ ὁποῦ οἱ ἑξ ἀνατολικοὶ νομοὶ ἐκηρύσσοντο ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ διεκηρύσσοντο, ὅτι οἱ Τούρκοι θ' ἀντισταθῶσι κατὰ πάσης ἐπεμβάσεως τῶν ξένων Δυνάμεων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν 'Αρμενίων. Συγχρόνως, ὁ Κεμάλ εὗρισκε προθύμους συμμάχους τοὺς Μπολσεβίκους ἐπιθυμοῦντας νὰ παρασχωσιν πράγματα εἰς τὴν Ἀντάντ τῆς 'Ασίας. Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1918 εἶχεν ἰδρυθῇ ἐν Μόσχᾳ «Σύνδεσμος πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς». Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1918 νέον τουρκικὸν νασιοναλιστικὸν συνέδριον συνελθὼν ἐν Σιβάζ (Σεβαστείᾳ) ἐπεκύρωσε τὸν «ἐθνικὸν ὄρκον» καὶ διεκήρυξεν ὅτι οἱ Τούρκοι οὐδὲ σπιθαμὴν ἐδάφους θὰ δώσωσιν εἰς τοὺς 'Αρμένιους.

Ἐν τούτοις εἰς τὴν ἐν Λονδίνῳ τὸν Μάρτιον τοῦ 1920 συνελθούσαν συνδιάσκεψιν ἐνεφανίσθη πάλιν ἡ αρμενικὴ ἀντιπροσωπεία καὶ ἀνέπτυξε τὰς ἀξιώσεις τῶν 'Αρμενίων, ἐνῶ ἄφ' ἑτέρου ἐζήτηι καὶ συνεννόησιν μετὰ τῶν Κούρδων, διότι ἡρξισε νὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ αὐτονομίου Κουρδιστάν—υπογράψασα ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1919 συμφωνίαν μετὰ τοῦ Σερίφ πασᾶ, Τούρκου στρατηγοῦ, ἐμφανισθέντος ὡς ἀντιπροσώπου τῶν Κούρδων. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1920, κατὰ τὴν ἐν Σάν Ρεμο συνελθούσαν συνδιάσκεψιν τὸ Ἀνώτατον Συμβούλιον προσέφερε τὴν ἐπὶ τῆς 'Αρμενίας ἐντολὴν εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, διότι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι δὲν ἐφαίνοντο διατεθειμέναι νὰ δεχθῶσι ταύτην. Ἄλλ' αἱ ἐν Σάν Ρέμο μυστικαὶ συμφωνίαι περὶ τῶν πετρελαίων τοῦ Βακού ἐπέσπευσαν τὴν ἐκ νέου ἐμφάνισιν τῆς Σ. Ρωσίας πρὸς τὸ κέντρον τούτου τῶν ρωσικῶν μετρεταίων. Ἡ δὲ προσέγγισις τῶν Ρώσων πρὸς τὸ Βακού ἤγαγε τὰς Δημοκρατίας τῆς Γεωργίας καὶ τῆς 'Αρμενίας εἰς ἀπ' εὐθείας διαπραγματεύσεις εἰρήνης μετὰ τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας. Εἰς τοὺς ἐν

Μόσχᾳ ἀντιπροσώπους τῆς αρμενικῆς Δημοκρατίας προσεφέρθη ρωσικὴ βοήθεια, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ὑπὸ τῶν Μπολσεβίκων χρησιμοποίησιν τῆς γραμμῆς Ἀλεξανδρουπόλεως-Κάρς-Ἐρζερούμ, ὅπως ἐλθῶσιν εἰς βοήθειαν τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ, δεινῶς πιεζομένων τότε ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ στρατοῦ. Οἱ Τούρκοι ἦσαν ἐτοιμοὶ εἰς πᾶσαν παραχώρησιν πρὸς τὴν Ρωσίαν. Ἡ αρμενικὴ ὅμως κυβέρνησις τοῦ Ἐριβάν συμβουλευθεῖσα τὴν Ἀγγλίαν ἀπέρριψε τὴν ρωσικὴν πρότασιν.

Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρών διὰ τὴν 'Αρμενίαν: Τὸ θέρος τοῦ 1920 ἡ ἐν Ἀγκύρᾳ ἐγκαθιδρυθεῖσα ἐθνικὴ κυβέρνησις τῶν Τούρκων ἐκάλεσεν ἐπανεληγμένους τὴν αρμενικὴν ὑβέρνησιν τοῦ Ἐριβάν νὰ διαπραγματευθῶσι χωριστὴν εἰρήνην. Ἄλλ' ἡ αρμενικὴ κυβέρνησις ἐπροτίμησε νὰ συνυπογράψῃ διὰ τῆς ἐν Παρισίοις ἀντιπροσωπείας αὐτῆς τὴν συνθήκην τῶν Σεβρών τῆς 10ης Ἀγούστου 1920, ἥτις ἀνεγνώριζε καὶ de jure τὸ ἀνεξάρτητον αρμενικὸν κράτος. Τὸ 88ον ἀρθρον τῆς συνθήκης ταύτης ὥριζεν, ὅτι:

«Ἡ Τουρκία δηλοῖ, ὅτι, ὡς ἐπράξαν ἡδὴ αἱ σύμμαχοι Δυνάμεις, ἀναγνωρίζει τὴν 'Αρμενίαν ὡς κράτος ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον».

Τὸ δὲ 89ον ἀρθρον τῆς αὐτῆς συνθήκης ὥριζεν ἀσαφῶς καὶ τὰ σύνορα τοῦ αρμενικοῦ κράτους ἐν Τουρκίᾳ λέγον ὅτι:

«Ἡ Τουρκία, ἡ 'Αρμενία ὡς καὶ τὰ ἄλλα ὑψηλὰ συμβαλλόμενα μέρος συμφωνοῦσι νὰ υποβάλωσιν εἰς τὴν διαιτησίαν τοῦ Προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς τὸν καθορισμὸν τῶν μεταξὺ Τουρκίας καὶ 'Αρμενίας συνόρων ἐν τοῖς νομοῖς Ἐρζερούμ, Τραπεζοῦντος, Βάν καὶ Βιτλὺς καὶ νὰ δεχθῶσι τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ ὡς καὶ πᾶσαν διάταξιν ἣν ἤθελαν ἐπιβάλλει σχετικῶς πρὸς τὴν εἰς τὴν θάλασσαν ἔξοδον τῆς 'Αρμενίας καὶ σχετικῶς πρὸς τὸν ἀφοπλισμὸν παντὸς θῶμακικοῦ ἐδάφους συνεχομένου πρὸς τὰ ρηθέντα σύνορα».

Ὡστε ἡ συνθήκη τῶν Σεβρών περιέκοπτε σημαντικῶς τὰ ἀρχικὰ αρμενικὰ ὄνειρα. Οὕτε Καπαδοκία, οὕτε Κιλικία, οὕτε παραλίαι τοῦ Πόντου, ἀφηροῦντο δὲ καὶ οἱ νομοὶ Χαρποῦν καὶ Διαρμπεκίρ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα κατὰ τοὺς 'Αρμένιους παρεχόμενον μόνον ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Ε' Βαγιδεδίν, ἀπλὴ σκιά κυβερνήσεως. Τὰ εἰς τὴν 'Αρμενίαν κατακυρούμενα ἐδάφη εὗρισκοντο εἰς χεῖρας τῶν νασιοναλιστῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ. Ποῖος θὰ τὰ κατέκτα, ὅπως τὰ παραδῶσιν εἰς τοὺς 'Αρμένιους; Μόνον ἐν περιπτώσει τελειωτικῆς νίκης τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ, ἦτο δυνατόν νὰ ἐπεκταθῇ ἡ 'Αρμενία τοῦ Καυκάσου πρὸς τὰ ἐν Τουρκίᾳ διεκδικούμενα ἐδάφη. Φαίνεται ὅτι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις τῆς Ἀγκύρας πρὸ πάσης σοβραῆς ἐπιχειρήσεως κατὰ τοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπεφάσισε πρωτίστως νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς Τουρκίας καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν διὰ τοῦ Καυκάσου συγκοινωνίαν μετὰ τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας.

Δύο μῆνας μετὰ τὴν υπογραφήν τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών τουρκικὸς νασιοναλιστικὸς στρατὸς ἐπετέθη κατὰ τῆς μικρᾶς 'Αρμενίας τοῦ Καυκάσου. Ἐγκαταλειφθεῖσα ὑπὸ τῶν Δυνάμεων εἰς τὴν τύχην τῆς, ὡς ἄλλως τε μετ' ὀλίγον καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ αρμενικὴ δημοκρατία τοῦ Ἐριβάν, μὴ διαθέ-

τουσα καλῶς ὀπλισμένον στρατόν, μικρὰν μόνον ἀντέταξεν ἀντίστασιν κατὰ τῶν Τούρκων, οἵτινες περὶ τὰ τέλη τοῦ Νοεμβρίου 1920 κατέλαβον ἐκ νέου, ἀφ' ἐνός μὲν τὸ Κάρς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Ἀλεξανδρουπόλιν. Ἡ 'Αρμενία ἠναγκάσθη νὰ υπογράψῃ εἰρήνην μετὰ τῶν Τούρκων. Ἡ δὲ σοβιετικὴ Ρωσία, φοβηθεῖσα ἴσως τὴν πρὸς τὸ Βακού ἐπέκτασιν τῶν Τούρκων, ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως εἰς Ἐριβάν στρατὸν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν Μπολσεβίκων 'Αρμενίων καὶ ἐκάλεσε δι' ἀνοικτοῦ τηλεγραφήματος τοὺς Τούρκους νὰ σταματήσουν τὴν προέλασιν αὐτῶν.

Ἡ Σοβιετικὴ 'Αρμενία. Ἡ αρμενικὴ δημοκρατία τοῦ Καυκάσου εἰσέρχετο πλέον εἰς τὴν τροχίαν τῆς Σοβιετικῆς Σοσιαλιστικῆς Ὁμοσπονδίας. Τὸν Δεκεμβρίου τοῦ 1920 ἐγκατεστάθη ἐν Ἐριβάν σοβιετικὴ αρμενικὴ κυβέρνησις ἐν μέσῳ πείνης καὶ γενικῆς κρατικῆς παραλύσεως. Τὴν χώραν ἐκυβέρνηε τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα ἀριθμοῦν μόλις 1000 μέλη. Χάρις εἰς τὴν οικονομικὴν βοήθειαν τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας καὶ τῶν ὁμοσπόνδων —σοβιετικῶν πλέον καὶ τούτων— δημοκρατιῶν τῆς Γεωργίας καὶ τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν, ἡ αρμενικὴ σοβιετικὴ κυβέρνησις κατῴρθησε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν εἰρήνην.

Διὰ τῆς ἐν Ἀλεξανδρουπόλιν μεταξὺ τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἐριβάν καὶ τῆς κυβερνήσεως τῆς Ἀγκύρας ὑπογραφείσης συνθήκης (2 Δεκεμβρίου 1920) ἡ 'Αρμενία, ἥτις εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπεκταθῇ μέχρις 60.000 τετρ. χμ., περιοριζέτο εἰς 27.000, αἱ στρατιωτικαὶ αὐτῆς δυνάμεις ὥριζοντο εἰς 1500 ἄνδρας, ἐπεβάλλετο δὲ εἰς τὴν 'Αρμενίαν νὰ «παραιτηθῇ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών». Συγχρόνως οἱ Μπολσεβίκοι ἐνήργουν ἐπιτάξεις καὶ προέβαινον εἰς λεηλασίας, ἐφυλάκιζον 2500 διανοούμενους καὶ ἀπέστειλλον εἰς Ρωσίαν 1500 'Αρμένιους ἀξιωματικούς. Ἐκτοτε ἡ κατάστασις θαυμασίως ἐβελτιώθη Γαῖα χέρσοι καὶ ἄγονοι, βάλτοι καὶ ἕλη κατέστησαν καλλιερήσιμα χάρις εἰς ἀποξηραντικὰ καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα, διεδόθη δὲ ἡ καλλιέργεια δάμβακος καὶ καπνῶν. Ἐπρόκειτο συνάμα νὰ παραχωρηθῶσιν εἰς ἐκμετάλλειαν καὶ χαλκορυχεῖαν ἐν Ἀλλαχερδὴ καὶ Γατάρ καὶ νὰ διαδοθῇ ἡ χρῆσις ἡλεκτρικῆς ἐνεργείας καθ' ἅπασαν τὴν χώραν. Ἡ κυβέρνησις διένειμε γαῖας εἰς τοὺς ἀκτήμονας, αἰτητοῦσθαι στρατὸς καὶ πολιτοφυλακὴ καὶ εἰσῆλθῃ ἡ ψήφος τῆς γυναικός. Εἰς τὴν Βουλὴν ὑπάρχουσι τρεῖς γυναῖκες.

Ἡ 'Αρμενία καὶ ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Ἐνῶ ταῦτα συνέβαινον ἐν τῇ πέραν τῶν συνόρων τῆς Τουρκίας 'Αρμενίᾳ, ἡ ἐν Εὐρώπῃ αρμενικὴ ἀντιπροσωπεία εἰργάζετο ἐπὶ τῆς θεωρητικῆς πλέον βάσεως τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών. Τὴν 25ην Σεπτεμβρίου 1920 ὁ 'Αχαρνιαν, πρόεδρος τῆς παρὰ τῇ Συνδιασκέψει τῆς εἰρήνης ἀντιπροσωπείας τῆς αρμενικῆς Δημοκρατίας, ἀπηύθυνεν εἰς τὸν πρόεδρον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐπιστολήν, διὰ τῆς ὁποίας «λόγω τῆς υπογραφῆς τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών τῆς καθιερούσης ὀριστικῶς τὴν ὑπὸ τῶν συμμάχων Δυνάμεων ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς αρμενικῆς Δημοκρατίας» ἐζήτηι «τὴν ἐισδοχὴν τοῦ νέου κράτους εἰς τοὺς κόλπους τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν».

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη εἰσοδοχὴ θὰ συνεπήγετο δύναμι τοῦ 10ου ἀρθρου τοῦ Συμφώνου τῆς Κοινο-

νίας την υποχρέωσιν δι' όλα τὰ ἄλλα μέλη ταύτης «να σέβονται καὶ νὰ διατηρῶσιν ἐναντίον πάσης ἑξωτερικῆς ἐπιθέσεως τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν ὑπερῶσαν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν» τῆς Ἀρμενίας. Ἡ κατάστασις ὅμως ταύτης κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς αἰτήσεως ἦτο τόσον ἐπισημνὴς, ὥστε καὶ αὕτη ἡ ὑπαρξὶς αὐτῆς ἠπειλοῦτο. Ἐν μέσῳ τοιαύτης καταστάσεως συνεκροτήθη ἐν Γενεύῃ ἡ πρώτη συνέλευσις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν τὴν 15 Νοεμβρίου 1920. Ἡ οὔτις τῆς Ἀρμενίας, ἐπικαλεσθείσης ἄλλως τε ἐπανειλημμένως τὴν ἀρωγὴν τοῦ συμβουλίου τῆς Κοινωνίας ἐναντίον τῶν κεμαλικῶν ἐπιθέσεων, παρεπέμφθη εἰς τὰς ὑπογραφάσας τὴν συνθήκην τῶν Σεβρῶν Δυνάμεις, συνεζητήθη δὲ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς Συνελεύσεως τῆς 17 Νοεμβρίου 1920. Κατ' αὐτὴν πολλὰ ἐλέγχθησαν ἐναντίον τῶν Τούρκων σφαγῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἀτυχῶν Ἀρμενίων, ὑπεβλήθη πρότασις ἀποστολῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τερματισμὸν τῶν μεταξὺ Ἀρμενίων καὶ κεμαλικῶν συγκρούσεων, ἐρρίφθη ὑπὸ τοῦ Νάνσον ἡ ἰδέα στρατιωτικῆς ἐκστρατείας ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἡ Ἀμερικὴ δὲν θὰ ἤρνοιτο τὴν συνδρομὴν αὐτῆς, ἀλλ' ὁ Μπάλφορ, ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀγγλίας, παρετήρησεν, ὅτι τὸ ἰδρυτικὸν Σύμφωνον τῆς Κοινωνίας δὲν ἐπρόνοιε περὶ καταστάσεως ὡς ἡ τῆς Ἀρμενίας, ὅτι δὲ ὁ Μουσταφᾶ Κεμάλ ὀλίγον ἐφρόντιζε περὶ τῆς γνώμης τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Διὰ τοῦτο ὁ Μπάλφορ ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι πρέπει νὰ ζητηθῇ ἐντολοδόχος Δύναμις, ἔχουσα ἀπόφασιν νὰ

λάβῃ εἰς χεῖρας τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἀρμενίας, ὑπενώμισεν ὅμως ὅτι ὅλα τὰ σχετικὰ διαβήματα ἀπετυχον. Τέλος ἡ Συνέλευσις ἐψηφίσεν ἀπόφασιν καλοῦσαν τὸ Συμβούλιον νὰ συνεννοηθῇ μεθ' ὅλων τῶν κυβερνήσεων, ὅπως μία Δύναμις ἀναλάβῃ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς μεταξὺ Ἀρμενίας καὶ κεμαλικῶν ἐχθροπραξίας. Τρεῖς μόνον Δυνάμεις ἀπήντησαν εἰς τὴν ἐκκλήσιν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ὁ πρόεδρος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν Οὐίλσον ἀπήντησε (1 Δεκεμβρίου 1920), ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ προσφέρῃ τὴν «προσωπικὴν του μεσολαβήσιν». Ἡ Ἰσπανία ἐδήλωσεν, ὅτι ἦτο διαθεμιμένη νὰ συνδράμῃ «εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν ἡθικῆς καὶ διπλωματικῆς φύσεως ὑπὲρ τῆς Ἀρμενίας». Ἡ Βραζιλία ἀπήντησεν ὅτι εἶναι ἐτοιμὴ νὰ συμπράξῃ ὅπως «τεθῇ τέρμα εἰς τὴν ἀλγεινὴν κατάστασιν τῆς Ἀρμενίας». Τὴν 17ην Δεκεμβρίου ὁ Τάκς Ἰωνέσκου ἐπρότεινεν ἐξ ὀνόματος τῆς ρουμανικῆς κυβερνήσεως τὸν καταρτισμὸν σώματος ἐκστρατείας 40.000 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸ μέγα διασυνμαχικὸν ἐπιτελεῖον, πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως καὶ τῆς ἡσυχίας ἐν Ἀρμενίᾳ. Εἰς τὸ σῶμα τοῦτο θὰ εἰσέφερον ὅλα τὰ κράτη τῆς Κοινωνίας ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ των. Ἡ πρότασις ὅμως αὕτη δὲν ἐνεκρίθη. «Εἰμεθα, εἶπεν ὁ εἰσηγητὴς Λαφονταίν, δυνάμεις εἰρήνης». Εἰς μάτην ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Ρουμανίας ἐπέμεινεν. Ὁ Βιβιανί (Γαλλία) παρετήρησεν, ὅτι ἡ Συνέλευσις δὲν εἶχεν ἐντολὴν νὰ δεχθῇ τὸν καταρτισμὸν τοιοῦτου σώματος. Ἐν τέλει ἡ Συνέλευσις ἐξέδωκεν ἀκαδημαϊκῶς ἀπό-

Χάρτης τῆς σημερινῆς σοβιετικῆς Ἀρμενίας.

φασιν ἐπιφορτίζουσιν τὸ Συμβούλιον νὰ ἐπαγορπῇ ἐπὶ τῆς τύχης τῆς Ἀρμενίας.

Συνάμα ἡ Κοινωνία ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν τῆς Ἀρμενίας περὶ εἰσδοχῆς τῆς ὡς μέλους αὐτῆς. Κατ' ἄρχας ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἀπεφάνθη εὐνοϊκῶς. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἡ κατάστασις εἶχε χειροτερεῦσαι ἐν τῇ Ἀρμενικῇ Δημοκρατίᾳ. Κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν αἱ Ἠνωμέναι Πολιτεῖαι, ἡ Ἰσπανία καὶ ἡ Βραζιλία ἐδήλουν, ὅτι εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ μεσολαβήσουν πρὸς εἰρήνευσιν τῆς Ἀρμενίας, ἡ Ἀρμενικὴ κυβέρνηση τοῦ Ἐριβάν ὑπέγραψε τὴν συνθήκην τῆς Ἀλεξανδρόπολ, διὰ τῆς ὁποίας παρηγγεῖτο τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἐνῷ μετ' ὀλίγον ὁ πρόεδρος Οὐίλσον ἐξέδιδεν ἀπόφασιν κατακυροῦσαν εἰς τὴν Ἀρμενίαν τοὺς νομοὺς Βάν, Βιτλῆς, Ἐρζερούμ καὶ μέρος τοῦ νομοῦ Τραπεζοῦντος μετ' ἐξόδον εἰς τὴν θάλασσαν! Ἀφ' ἑτέρου ὅμως αἱ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας διαθέσεις συμμάχων τινῶν Δυνάμεων ἤρχισαν νὰ μεταβάλλωνται. Συνεπεία τῆς καταστάσεως ταύτης αἱ κυβερνήσεις Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας ἐτηλεγράφησαν ἐκ Λονδίνου, ὅπου συνεσκέπτοντο τότε οἱ Ὑπουργοὶ των, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ περὶ εἰσδοχῆς αἰτήσις τῆς Ἀρμενίας, ἐδήλουν δὲ συγγρόνως, ὅτι δὲν δύνανται νὰ λάβωσι τὴν εὐθύνην τῆς ἐγγνήσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Οὐίλσον προτεινομένων συνόρων («Χρόνος» Παρισίων 6 Δεκεμβρίου 1920). Μετὰ μακρὰς συζητήσεις ἡ Συνέλευσις ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν τῆς Ἀρμενίας διὰ ψήφων 21 κατὰ 8, 13 κρατῶν ἀποσχόντων ἢ ἀπουσιάζοντων. Εὐχὰς μόνον ὑπὲρ τῆς Ἀρμενίας ἐξέφραζεν ἡ ψηφισθεῖσα ἀπόφασις. Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν ἦτο πλέον καταδικασμένη νὰ μείνῃ ἄγραφος χάρτης. Δύο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία, ἤδη ἀπὸ τοῦ χειμῶνος τοῦ 1921 ἤρχοντο εἰς συνεννοήσεις πρὸς τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ.

Νεαὶ σφαγαὶ Ἀρμενίων ἐν Κιλικίᾳ (1921). Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1919 τὰ ὑπὸ τὸν λόρδον Ἀλεξάνδρου ἀγγλικά στρατεύματα, τὰ ὁποῖα νικῆσαντα κατὰ κράτος τοὺς Τούρκους ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ εἶχον προελάσει ἐντὸς τῆς Κιλικίας, ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ γαλλικῶν, διότι δυνάμει προηγουμένων ἀγγλογαλλικῶν συμφωνιῶν καὶ συνεπεία τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Σάν Ρέμο Συνδιασκέψεως, ἡ Συρία παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Γαλλίαν ὡς ἐντολοδόχον τῶν Συμμάχων. Προηγουμένως εἶχεν ἄρξῃσι ἡδὴ ἡ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς Κιλικίαν μεταφορὰ τῶν Ἀρμενίων τῶν ἐπιζητούντων κατὰ τὰς σφαγὰς τοῦ 1915 1916, διότι ὑπῆρχε σκέψις νὰ ἰδρυθῇ ἐκεῖ ἡ ἐν σχεδίᾳ ἐθνικὴ Ἀρμενικὴ ἐστία. Ἐπὶ 400.000 κατοίκων τῆς Κιλικίας ὑπελογίζετο, ὅτι οἱ Ἀρμενιοὶ ἀνήρχοντο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1919 εἰς 120.000, μὴ ὑπολογιζομένων τῶν ἐν Ζεϊτούν, Μαρῶν καὶ Αἰντᾶν. Οἱ Τούρκοι ἐποφθαλμιῶντες τὴν Κιλικίαν ἔβλεπον μετ' ἀγανακτήσεως τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐστίας ταύτης. Ἐποφελούμενοι δὲ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ στρατοῦ αὐτῶν ἤρχισαν ἀνίσουν κατὰ τῶν Γάλλων ἀγῶνα διαρκέσαντα καθ' ὅλον τὸ 1920. Τὰ μεμονωμένα μικρὰ γαλλικά ἀποσπάσματα, ἅτινα εὗρισκοντο ἐκεῖ κατ' ἐφαρμογὴν τῆς περὶ ἀνακωχῆς συμβάσεως τοῦ Λήμνου, ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποχωρήσωσιν ἐκ τῶν εἰς τὰ στρατιωτικὰ σύνορα θέσεων αὐτῶν (βλ. Ε. Bremond, συνταγματάρχου: La Cilicie en 1919-1920, ἐν τῇ Revue des études armeniennes, p. 12). Ὁ

Μουσταφᾶ Κεμάλ προσεπάθησε νὰ προκαλέσῃ ἐξεγέρσεις τῶν ἐντοπίων Τούρκων τῆς Κιλικίας κατὰ τῶν Γάλλων. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1920 οἱ Τούρκοι ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ Μαρᾶς (Marach). Ἡ πόλις ἐξεκενώθη ὑπὸ τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς, μετ' αὐτῆς δὲ ἀπῆλθον 7.000—8.000 Ἀρμένιοι ὑπὸ δριμύτατον ψῆχον. Οἱ Τούρκοι ἐσφαζον 2.000 περίπου Ἀρμένιους μὴ προσφθάσαντας νὰ φύγωσιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν μετὰ τῆς γαλλικῆς ὀπισθοπορείας φεγγόντων Ἀρμενίων πολλοὶ ἐφονεύθησαν. Μετ' ὀλίγον ἐπῆλθεν ἡ συνθηκολόγησις τῶν ἐν Οὐεργα Γάλλων, οἵτινες πολιορκηθέντες ἐκἀνομιολήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων μετ' πυροβόλα τῶν 105, ἐνῷ δὲν ἔπρεπε κατὰ τὴν ἀνακωχὴν νὰ ἔχωσι τοιαῦτα. Καθ' ὁδὸν ὅμως οἱ Γάλλοι ἔπесαν εἰς ἐνέδραν καὶ ἐσφαγῆσαν ὅλοι ὑπὸ τῶν Τούρκων. Συγγρόνως οἱ Τούρκοι (2,400—3,000 ἀτακτοὶ Μουσουλμᾶνοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὗρισκοντο καὶ Ἀφγανοὶ ἀκόμη ὑπὸ ἀξιοματικῶς Τούρκους ἢ Γερμανοὺς) ἐφθασαν μέχρως Ἀδάνων, Μερσίνης, Μποζαντι καὶ Χατζίν.

Συνδιάσκεψις Λονδίνου 1921. Ὁ ὅρος «ἐθνικὴ ἐστία» ἐν τῷ Διεθνῇ Δικαίῳ: Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1921 συνήλθεν ἐν Λονδίνῳ Συνδιάσκεψις πρὸς διακανόνισιν διαφόρων γεωμανικῶν προβλημάτων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ προβλήματος, τοῦ γεννηθέντος ἐκ τῆς ἀπορριμίας Δυνάμεων τινῶν νὰ ἐφαρμόσωσι καὶ ἐν τῇ πράξει τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν.

Ἀφ' οὗ συνεζήτησε τὸ ἐλληνικὸν ζήτημα (Θράκης, Μικρᾶς Ἀσίας) ἡ Συνδιάσκεψις ἐν ἀνομονῇ τῆς ἐξ Ἀθηνῶν ἀπαντήσεως ἐπελήφθη τῆς ἐξετάσεως τοῦ Ἀρμενικοῦ προβλήματος. Ὁ Μωγὸς Νουμπάρ πασᾶς, ὁμολῶν ἐκ μέρους τῶν Ἀρμενίων τῆς Τουρκίας ἐπέμεινε ζητῶν τὴν τήρησιν τῶν περὶ Ἀρμενίας διατάξεων τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, λέγων ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Μπολσεβίκων κατάληψις τῆς Ἀρμενίας δὲν ἦτο λόγος δυνάμενος νὰ ἐμποδίσῃ τὰς Δυνάμεις νὰ ἐλευθερώσωσι τοὺς Ἀρμένιους τῆς Τουρκίας. Εἶναι ἀληθές, ἔλεγεν ὁ Νουμπάρ, ὅτι αἱ εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀναγνωρίζονται ἐπαρχία κατελχόντο ὑπὸ τῶν κεμαλικῶν, ἀλλ' οἱ Σύμμαχοι διέθετον ἱκανὰ μέσα πίεσεως, κυρίως δὲ τὴν ἐξακολούθησιν τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς τῶν ὑπὸ τὸν στρατιωτικὸν αὐτῶν ἐλεγχον εὐρισκομένων ἐδαφῶν. Διὰ τὴν Κιλικίαν ὁ Νουμπάρ ἐζήτησε αὐτονομίαν, ἀν καὶ ἡ ἐπαρχία αὕτη ἐπεστορέφετο διὰ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν εἰς τὴν Τουρκίαν. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἐριβάν ἀπεκήρυξε τὴν ἐν Ἀλεξανδρόπολ ὑπογραφείσαν Ἀρμενο-τουρκικὴν συνθήκην εἰρήνης, ἐξήτει δὲ καὶ οὕτως τὴν ἐφαρμογὴν τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, τὴν μόνην δυνάμειν νὰ χωρίσῃ τοὺς Τούρκους ἀπὸ τῆς Μπολσεβικικῆς Ρωσίας. Ὁ λόρδος Curzon ἐξέθεσεν εἰς τοὺς Ἀρμένιους τὰς δυσχερείας τῆς ἐφαρμογῆς τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν καὶ μάλιστα μετ' ἐξόδον εἰς τὴν θάλασσαν, ὡς ἀπεφάσισεν ὁ Οὐίλσον. Ἡ Ἀρμενικὴ ἀντιπροσωπεία ἀπήντησεν, ὅτι ἦτο ἐτοιμὴ εἰς θυσίας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κιλικίαν ὁ Μπαρτελιὸν ἐδήλωσεν ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας, ὅτι ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν δὲν ἐπρόνοιε περὶ εἰδικοῦ καθεστώτος, ὅτι ὅμως θὰ ληφθῇ πρόνοια περὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων.

Τὴν 12ην Μαρτίου 1921 οἱ Σύμμαχοι ἐπρότειναν εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ τουρκικὴν ἀντιπροσωπείαν σχέδιον λύσεως τοῦ ζητήματος τῆς Μικρᾶς

Ἀσίας τροποποιούν την συνθήκην τῶν Σεβρών. Ἐν τῷ σχεδίῳ τούτῳ προσετίθητο ὅτι αἱ περὶ Ἀρμενίας διατάξεις (τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών) θὰ ἀνεθεωροῦντο, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἀναγνωρίσῃ ἡ Τουρκία τὰ δικαιώματα τῶν Ἀρμενίων εἰς «ἐθνικὴν ἐστία» ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν αὐτῆς συνόρων. Διὰ τοῦ σχεδίου τούτου ἐθυσιάζετο ὀριστικῶς τὸ ἐν Τουρκίᾳ ἐπὶ τοῦ χάρτου ἰδρυθὲν ἀνεξάρτητον ἀρμενικὸν κράτος, ἀντ' αὐτοῦ δὲ ἐπινεόετο ὁ πρωτοφανὴς ἐν τῷ διεθνῇ δικαίῳ ὅρος «ἐθνικὴ ἐστία» ἀνεῦ ἄλλου νομικοῦ ὁρισμοῦ. Ἐν τῷ πνεύματι τῶν Δυνάμεων, ἴσως νὰ ἐπρόκειτο τότε περὶ «αὐτονομίᾳ ἐπαρχίας». Βαθμιαίως ὁμως αἱ Δυνάμεις περιορίζαν πολὺ τὴν ἐρημνείαν τοῦ ὅρου τούτου. Τὴν δὲ 6ην Ἰανουαρίου 1923 διαρκουσῶν τῶν συζητήσεων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάνης ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Ἰταλίας κόμης Μονιάνια, ὁμιλῶν ἐν τῇ ὑποεπιτροπῇ, εἶπεν ὅτι οὐδὲ ἀρχικῶς ὁ ὅρος «ἐθνικὴ ἐστία» περιεῖχε τὴν ἰδέαν αὐτονομίας. «Κατὰ τοὺς Συμμάχους ἡ «ἐθνικὴ ἐστία» ἔδει νὰ συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὸ εἰς ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ παρεχόμενον δικαίωμα νὰ συγκεντρωθῶσιν εἰς ὁρισμένον μέρος τοῦ του κικὸν ἐδάφους. Ἀλλ' ἡ συγκεντρωσις αὕτη δὲν ἔπρεπε νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ νὰ δημιουργήσῃ κράτος ἐν κρείττει. Θὰ προωριζέτο μόνον νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτοὺς νὰ ἀπολαύσων εὐχερύτερον μέτρων τιμῶν, ἅτινα ἔδει νὰ ἐγγυῶνται τὴν διατήρησιν τῆς μορφώσεως καὶ τῆς γλώσσης των δὲν θὰ ζητήσωμεν, ὡς ἐπράξμεν διὰ τοὺς Ρουθίνους τῆς Τσεχοσλοβακίας, ἅτινα αὐτόνομον ἀλλ' ἀπλοῦν ἐπιτόπιον καθυστάτῃ, ὅπου περιφρουροῦν πλήρως τὴν ἐνότητά τοῦ τουρκικοῦ κράτους, θὰ ἐπέτρεπον εἰς τοὺς Ἀρμενίους νὰ διατηρῶσι τὰ ἀρχικὰ αὐτῶν ἔθιμα. Οὕτως ἡ Ἀρμενικὴ ἐστία δὲν θὰ ἦτο ἕδαφος κ' εἰσὶν εἰς τοὺς ἄλλους κατοίκους τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν, ἀλλὰ μόνον σημεῖον συγκεντρώσεως διὰ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ διεσπαρμένους Ἀρμενίους.» (Ὁ λόγος οὗτος κυκλοφοροῦσε κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐν Λωζάνῃ δὲν ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Κιτρινὴν, οὕτε εἰς τὴν Κιανὴν βίβλον τῆς Συνδιάσκεψως τῆς Λωζάνης.)

Γαλλοτουρκικὴ συμφωνία : Ἡ συνδιάσκεψις τοῦ Λονδίνου τοῦ 1921 διελήθη χωρὶς νὰ καταλήξῃ εἰς θετικὸν ἀποτέλεσμα. Ἐν τοῖς παρασκήνιοις ὁ Γάλλος πρωθυπουργὸς Μπριάν ὑπέγραψε τῇ 9 Μαρτίου 1921 ἰδιαίτερον συμφωνίαν μετὰ τοῦ Μπεκίρ Σαμῆ, ἀντιπροσώπου τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας. Ἀντὶ νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα, προσήγγισε πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἡ γαλλοκεμαλικὴ συμφωνία τοῦ Λονδίνου συνεπλήρωθη καὶ κατέστη ὀριστικὴ διὰ τῆς συμφωνίας τῆς Ἀγκύρας (βλ. λ. Ἀγκύρας συμφωνία τ. Α' σ. 144), διὰ τῆς ὁποίας ἡ Γαλλία ἐθυσιάζειν ὀριστικῶς τὴν συνθήκην τῶν Σεβρών. Τὸ διαβήμα τῆς Γαλλίας ὑπῆρξεν ὀλεθριώτατον διὰ τὴν περαντινὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ Κιλικίᾳ διαδραματιζομένων γεγονότων.

Συνθήκη τῆς Λωζάνης. Κατὰ τὴν 2αν Συνέλευσιν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (Φεβρουάριος 1921) ἐγένετο πάλιν λόγος περὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ζητήματος, ἐψηφίζετο δὲ ἀπόφασις, διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλεῖτο τὸ Συμβούλιον νὰ ἐπιμελῇ παρὰ τῷ Ἀνωτάτῳ Συμμαχικῷ Συμβουλίῳ, ὅπως ἐν τῇ συνθήκῃ τῆς εἰρήνης ληφθῶσι μέτρα πρὸς περιφρούρησιν τοῦ μέλλοντος τῆς Ἀρμενίας καὶ ἰδιαίτερος ὅπως δοθῇ εἰς τοὺς Ἀρμενίους «ἐθνικὴ

ἐστία» καθ' ὁλοκληρίαν ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς ὁθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἀλλ' ὁ λόρδος Ροβέρτος Σέσιλ παρετήρει ὅτι οἱ κεμαλικὸι διαφεύγουσι τῆς ἐπικροῦς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἐνῷ δ' ἀντιπρόσωτος τῆς Ἑλλάδος Σαφειριάδης ἀπηύθυνεν εἰς τὴν συνέλευσιν ἐνθερμον ἔκκλησιν ὑπὲρ τῶν Ἀρμενίων.

Ἡ 2α λοιπὸν συνέλευσις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐπεχειρεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀνεξαρτησίας εἰς τὸν ὅρον «ἐθνικὴ ἐστία» τῶν Ἀρμενίων. Ἀλλ' ἡ ἐν Παρισίοις τὸν Μάρτιον τοῦ 1922 συνεληθοῦσα Συνδιάσκεψις διετέλει πλέον ὑπὸ τὸ κράτος τῆς γαλλοτουρκικῆς συμφωνίας τῆς Ἀγκύρας καὶ τῶν παραπλησίον ἰταλοτουρκικῶν ὡς καὶ τῶν νέων πρὸς τὴν Τουρκίαν διαθέσεων τῆς Ἀγγλίας, ἐπιρρασθεῖσης ἐκ τηλεγραφημάτων τοῦ ἀντιβασιλέως τῶν Ἰνδιῶν λόρδου Reading (Ἰσαὰκ Ρούφους) περὶ τοῦ φρονήματος τῶν ἐκεῖ Μουσουλμάνων ὑπὲρ τῆς Χαλιφείας (καταργηθείσης ὁμως κατόπιν ὑπὸ τῶν ἰδίων Τούρκων). Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρών τίθεται ἡδὴ ὀριστικῶς κατὰ μέρος δι' ὅτι ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀρμενίαν. Αἱ περὶ εἰρήνης προτάσεις τὰς ὁποίας ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία ὑπέβαλον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Τουρκίαν διὰ τῆς διακοινώσεως αὐτῶν τῆς 26ης Μαρτίου 1922 ἐξασφάλισαν τὴν «πλήρη τουρκικὴν κυριαρχίαν ἀπὸ τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Εὐδαίνου καὶ τῶν Στενῶν, ἀπὸ τῆς Ἑσπερικυκλάδος, τῆς Ἡσπείας καὶ τῆς Μεσοποταμίας μέχρι τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου». Περὶ δὲ τῶν Ἀρμενίων εἰδικῶς ἡ ἱστορικὴ ἐκείνη διακοινώσις ἔλεγε τὰ ἑξῆς:

«Ἡ θέσις τῶν Ἀρμενίων ἔδειξε νὰ ληφθῇ ὑπὸ εἰδικὴν ἐσοψιν τόσοσιν ἔνεκα τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἀναγκασθῶν ὑπὸ τῶν συμμάχων Δυνάμεων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, ὅσον καὶ λόγῳ τῶν θεινοπαθημάτων ἅτινα ὑπέστη ὁ λαὸς οὗτος. Κατὰ συνέπειαν ἐπιζητεῖται ἡ ἀρωγὴ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἐπὶ πλεόν τῆς εἰς τὰς μειονότητες παρασχεθείσης προστασίας διὰ τὴν ἀνωτέρω διατάξεσιν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν πατροπαράδοτων πόνων τῶν Ἀρμενίων διὰ τὴν σύστασιν ἐθνικῆς ἐστίας».

Αἱ μεσολαβοῦσαι Δυνάμεις περιέκοπτον πάλιν τὰς εἰς τοὺς Ἀρμενίους ὑποσχέσεις των. Ἡ συνδιάσκεψις τοῦ Λονδίνου τοῦ 1921 δὲν εἶχε μὲν διακηρύξει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀρμενικῆς ἐστίας, ἀλλὰ δὲν ἐκνήρυξεν καὶ ἐναντίον αὐτῆς. Ἡ νέα συνδιάσκεψις τῶν Παρισίων ἐθυσιάζει τελείως τὴν ἰδέαν τῆς ἀνεξαρτησίας. Ὑπέσχετο ἐστία, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ λέγῃ ποῦ θὰ ἰδρυέτο αὕτη, συνάμα δὲ αἱ Δυνάμεις, νίπτουσαι τὰς χεῖρας, ἀνέθετον τὴν φροντίδα τῆς ἐξουδεσμέσεως καὶ ἰδρύσεως αὐτῆς εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν.

Τέλος, ὅτε μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν αἱ Δυνάμεις ἀπηύθυναν εἰς τὴν κυβερνήσιν τῆς Ἀγκύρας τὴν διακοινώσιν τῆς 22ας Σεπτεμβρίου 1922, διὰ τῆς ὁποίας ἐκάλουν αὐτὴν νὰ συμμετάσχῃ εἰς συνδιάσκεψιν πρὸς συνολογῶσιν τῆς ὀριστικῆς εἰρήνης μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ αὐτῶν, τὸ ζήτημα τῆς ἀρμενικῆς ἐστίας ἀπεσιωπήθη.

Ταυτοχρόνως συνήρχετο ἡ 3η συνέλευσις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἥτις περιορίσθη εἰς τὸ νὰ λάβῃ «μετ' εὐγνωμοσύνης» ὑπὸ σημειώσιν τὰς περὶ Ἀρμενίας ἀποφάσεις τῆς συνδιασκέψεως τῶν Παρισίων, ἐχαρακτήρισεν δὲ τὴν εἰς τοὺς Ἀρμενίους χορήγησιν «ἐθνικῆς ἐστίας» ὡς ἑνα τῶν οὐσιωδεστέρων ὁρων πάσης μετὰ τῆς Τουρκίας εἰρήνης.

Ἀλλ' εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάνης ἡ «ἐθνικὴ ἐστία» τῶν Ἀρμενίων ἐτάφη ὀριστικῶς. Ἡ συνθήκη τῆς Λωζάνης τῆς 24ης Ἰουλίου 1923 οὐδεμίαν ποιεῖται μνείαν περὶ Ἀρμενίας, οὐδὲ κἂν ἀρμενικῆς ἐστίας. Ἡδὴ ἀπὸ τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1922 ὁ πρόεδρος τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς ἀρμενικῆς δημοκρατίας, Ἀχαρσιάν, εἶχεν ἀπευθύνει εἰς τὰς κυβερνήσεις Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας διακοινώσιν, ζητῶν ν' ἀντιπροσωπευθῇ καὶ ἡ Ἀρμενία εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάνης ὡς συνυπογράψασα τὴν συνθήκην τῶν Σεβρών. Ἀλλ' αἱ Δυνάμεις ἐδήλωσαν μὲν εἰς ἀπάντησιν (17 Νοεμβρίου 1922) ὅτι ἡ Ἀρμενία εἶναι κράτος, οὐκ ὅμως ἡ ἀνεξαρτησία ἀνεγνωρίσθη de jure, ἀλλὰ δὲν ἰδέχθησαν ταύτην εἰς τὴν συνδιάσκεψιν λόγῳ τῆς σοβιετικῆς μορφῆς τοῦ πολιτικοῦ αὐτῆς καθεστώτος. Οὐχ ἦτον αἱ δύο ἀρμενικαὶ ἀντιπροσωπείαι, ἐμφανισθεῖσαι εἰς Λωζάνην, ἐπίδοκον τὴν 15ην Νοεμβρίου εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης συγκινητικώτατον ὑπόμνημα ἐκθέτον τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν διεκδικήσεις: «ἐθνικὴν ἐστίαν εἰς τὴν ὅσῃαν νὰ εὐρωσιν ἐπὶ τέλους ἀσφάλειαν τῆς φυσικῆς αὐτῶν ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀναπτύξεω: τῆς μορφώσεως αὐτῶν». Οἱ Ἀρμένιοι ἀντιπρόσωποι ἐπρόκειτο ν' ἀκουσθῶσιν εἰς πᾶν ὑποεπιτροπὴν, ἀλλ' ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Τουρκίας, ὁ ὁρμητικὸς Ριζὰ Νούρ, ἀνέστη τὴν λέγων, ὅτι δὲν εἶναι Τούρκοι ὑπῆκοοι, ὅτι δὲ ἡ ἀρμενικὴ δημοκρατία τοῦ Ἐριβάν ἔλυσεν δι' ἰδιαίτερας μετὰ τῆς Τουρκίας συνθήκης ὁλατὰ ἐπίμαχα ζητήματα. Αἱ Δυνάμεις ὑπεχώρησαν. Οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῶν ἐδέχθησαν κατ' ἰδίαν τὸν Ἀχαρσιάν καὶ τὸν Γαβριὴλ Νουραδουγκιάν, ὑποστηρίζοντα τὴν σύστασιν τῆς ἀρμενικῆς ἐστίας ὡς μὴ ἀντιβαίνουσαν πρὸς τὸν «ἐθνικὸν ὅρον» τῶν νασιοναλιστῶν Τούρκων. Ὁμίλησε διὰ μακρῶν καὶ ὁ Ἀχαρσιάν. Ἀλλ' εἰς μάτην. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ λόρδος Curzon εὖρος συγκινητικὸς λόγους διὰ τὴν τύχην τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὑπολειπομένων 130.000 Ἀρμενίων καὶ διὰ τὰς συμφοράς, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ Ἀρμένιοι ἐπὶ ὁλοκληρίως γενεάς, καὶ ὅτι ἐξήγησε νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὴν συνθήκην εἰδικαὶ διατάξεις διὰ τὴν προστασίαν αὐτῶν. Ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν «ἐθνικὴν ἐστίαν» ὁμίλησε κατὰ τρόπον δίδοντα τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι αἱ Δυνάμεις δὲν θὰ ἐπέμενον ἢ ὅτι καὶ θὰ ἐθυσιάζον πλεόν τὴν ἰδέαν ταύτην ἐν τὸν βωμὸν τῶν πολιτικῶν αὐτῶν συμφερόντων. Ἄλλως τε τὴν ἰδέαν τῆς ἀρμενικῆς ἐστίας ἀπέκρουσε κατηγορηματικῶς ὁ α' ἀντιπρόσωπος τῆς Τουρκίας Ἰομέτ πασᾶς εἰς τὸν μέγαν αὐτοῦ περὶ μειονοτήτων καὶ τουρκικῶν μεταρρυθμίσεων λόγον (συνεδρία τῆς 12 Δεκεμβρίου 1922), ἀποτελοῦντα σφοδρὸν κατηγορητήριον ἐναντίον τῶν ἐπεμβάσεων τῶν Δυνάμεων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Τουρκίας κατὰ τὰς προηγουμένας περιόδους τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Ὁμιλῶν εἰδικῶς περὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ζητήματος ὁ Ἰομέτ πασᾶς ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ γένεσις τούτου ὀφείλεται εἰς τὰς ραδιοουργίας τῆς Ρωσίας καὶ εἰς τὰς κατόπιν ἐπεμβάσεις τῶν Δυνάμεων. Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς ἐπιούσης (13 Δεκεμβρίου 1922), ὁ Ἰομέτ πασᾶς ἀπέκρουσε διαρρηδὴν τὴν «ἐθνικὴν ἐστίαν» ὡς νέαν ἀπόπειραν διαμελισμοῦ τῆς Τουρκίας. «Οὐδὲ σπιθαμὴ γῆς ἔχει ἡ Τουρκία, εἶπε, δυναμένην ν' ἀποσπασθῇ». Ὁ λόρδος Κάρεζον ἐπανήλθε μετὰ περισσοτέρας ἐπιμονῆς εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐστίας. Ἀλλ' ὁ Τούρκος πληρεξούσιος ἦτο ἀνένδοτος. «Ἐπάρχουσι Δυνάμεις,

εἶπε, τῶν ὁποίων ἡ ἐμφάνειά εἶναι ἀσυχρίτως μεγαλύτερα τῆς Τουρκίας». Ὑπεδείκνυε δὲ εἰς τοὺς Ἀρμενίους, τὴν ὁδὸν τῆς Αὐστραλίας καὶ τοῦ Καναδά. Ἐνώπιον τῆς στάσεως ταύτης τῶν Τούρκων τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα ἐγκατελείφθη, ἡ δὲ ἀρμενικὴ ἀντιπροσωπεία περιορίσθη εἰς τὸ νὰ ἐπιδώσῃ εἰς τοὺς Συμμάχους καὶ εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν ἑγγραφοὺς διαμαρτυρίας (8 Αὐγούστου 1923), ἐπαφίνουσα εἰς τὴν ἱστορίαν νὰ κρίνῃ τὴν πρᾶξιν τῶν Δυνάμεων καὶ τονίζουσα ὅτι ἡ συνθήκη τῆς Λωζάνης, παρερχομένη ἐν σιγῇ τοὺς Ἀρμενίους, ὡς ἂν μὴ ὑπῆρχον, καὶ ἀφίνουσα ἐκκρεμὴ τὴν τύχην τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς «οὗτε τὴν εἰρήνην οὗτε τὴν δικαιοσύνην ἐξυπηρετεῖ». Ἐκτοτε τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα φαίνεται λησμονηθὲν.

Οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἀρμένιοι πρόσφυγες. Ἀπὸ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα ἐπανερχεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὰς συνελεύσεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὡς ὑπόθεσις περιθάλψεως καὶ ἀποκαταστάσεως προσφύγων.

Ἡδὴ ἀπὸ τῶν πρώτων σφαγῶν τῆς Κιλικίας, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς γαλλοκεμαλικῆς συνθήκης τῆς Ἀγκύρας, οἱ Ἀρμένιοι τῆς Κιλικίας, παρὰ τὰς περὶ προστασίας αὐτῶν υποσχέσεις τῶν Δυνάμεων, ἐγκατέλειπον τὰς τῶς ἐστίας των ζητούντες καταφύγιον ἄλλαχού. Τὰ πλείστα ὁμως τῶν κρατῶν δὲν ἔδειξαν προθυμίαν νὰ δεχθῶσιν αὐτοὺς. Ἐκτὸς τῶν ἐν Συρίᾳ περισυλλεγόντων Ἀρμενίων μόνῃ τῇ Ἑλλάδι, ἂν καὶ διερχομένη τὴν δεινὴν περίοδον τῆς μικρασιατικῆς κρίσεως, ἦνοιξε τὰς φιλοξενίας αὐτῆς: ἀγκάλας δεχθεῖσα τοὺς ἐκ Κιλικίας πρόσφυγας Ἀρμένιους, καὶ χορηγῆσας εἰς αὐτοὺς πᾶσαν περιποίησιν, ὡσαύτως δὲ καὶ βραδύτερον, ὅτε μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Σμύρνης, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1922, συέρρευσαν καὶ οἱ Ἀρμένιοι τῆς πόλεως ταύτης μετὰ τοῦ κύματος τῶν Ἑλλήνων προσφύγων. Εἰς 50.000 ἀνῆλθον οἱ οὕτω περισυλλεγέντες Ἀρμένιοι πρόσφυγες, δι' οὓς ἡ Ἑλληνικὴ κυβερνήσις ἐδαπάνησε περὶ τὰ 100 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Ἡ φιλοξενία ὁμως αὕτη ἦτο προσωρινή, δι' ὃ καὶ ἡ Ἑλλάς ἀπηυθύνθη μετὰ δύο ἐτη εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν ἐρωτώσα ποῦ θὰ ὀρυστάλῳσιν οἱ πρόσφυγες Ἀρμένιοι.

Μετὰ πολλὰς συζητήσεις ἡ Κοινωνία μόλις τῷ 1925 ἐστειλὲν εἰς τὴν σοβιετικὴν Ἀρμενίαν ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὸν Νάνσεν, ὅπως ἐξετάσῃ ἂν εἶναι δυνατόν νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐκεῖ οἱ πρόσφυγες Ἀρμένιοι. Ὁ Νάνσεν, ὅστις τόσοσιν φιλανθρωπῶς ἡσχολήθη περὶ τὸ ὅλον προσφυγικὸν ζήτημα, διεπίστωσεν, ὅτι μόνον 15000—20000 Ἀρμένιοι δύνανται νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν τῇ δημοκρατίᾳ τοῦ Ἐριβάν, ἂν ἐκτελεσθῶσιν ἀποξεραντικά ἔργα. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς χορηγίσεως προσφυγικῶν δανείων ἐξ 900.000 ἀγγλικῶν λιρῶν. Ἡ ἐξεύρεσις ὁμως ἦτο ἀδύνατος καὶ διὰ τοῦτο ὁ Νάνσεν περιώρισε τὸ σχέδιόν του εἰς μόνον 300.000 λιρῶν δι' ὀλιγωτέρους ἐποίκους. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Ἑλλάς ἀπέστειλε περὶ τοὺς 15000 Ἀρμενίους εἰς τὴν σοβιετικὴν Ρωσίαν, ἀνταλλάξασα αὐτοὺς ἐναντι ἱσλαμικῶν Ἀλλήνων. Σήμερον μένουσιν ἐν Ἑλλάδι 28.000 περίπου Ἀρμένιοι πρόσφυγες, διὰ τοὺς ὁποίους ἔχει νὰ μεριμνήσῃ ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Κατὰ τὴν σύνοδον αὐτῆς τοῦ φθινοπώρου 1927, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος Α. Μιχαλακόπουλος ὑπέμνησε

κατά την συνεδρίαν της 26ης Σεπτεμβρίου τὰς θυσίας, ἃς ὑφίσταται ἡ Ἑλλάς ἐν μέσῳ τῶν ἰδίων της δυσχερειῶν καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβερνήσις εἶναι ἐτοιμὴ νὰ καταβάλῃ τὰ 25% τῶν δαπανῶν τῆς μεταφορᾶς τῶν Ἀρμενίων προσφύγων μέχρι τῶν ὁρισθησομένων ἐπὶ αὐτοῦ ἐστίων. Διὰ τὸ ὑπόλοιπον κατηγορίσθη ἐπιτροπὴ ἐξ ἑνῶν. Ἀλλὰ μόνον ἡ Ρουμανία ἐξεγράφη διὰ χιλίας ἀγγλικὰς λίρας. Τὸ ζήτημα ἔκτοτε ἐκκρεμεῖ. Ὑπάρχει σχεδὸν ἐγκαταστάσις τῶν Ἀρμενίων προσφύγων ἐν Συρίᾳ ἢ ἐν ἰστίον Ἀμερικῇ.

BIBLIOGRAPHIE *Odysseus: Turkey in Europe*, Λονδίνον 1901.—*H. F. B. Lynch: Armenia* (2 τόμοι) Λονδίνον 1901.—*Abich: Geologie des armenisc en Hochlandes*, Βιέννη 1882.—*Bishop: Journeys in Persia and Kurdistan*, Λονδίνον 1891.—*Bliss: Turkey and the Armenian atrocities*, Λονδίνον 1896.—*Bryce: Transcaucasia and Ararat*, Λονδ. 1899.—*Lepsius: Armenia and Europa*, Λονδ. 1897.—*A. Mandelstam: Le sort de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1917 καὶ La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien, Παρίσι 1926.—*Murray: Handbook for Asia Minor*, Λονδ. 1895.—*Supan: Die Verbreitung der Armenier in der asiatischen Türkei und in Transkaukasien*, ἐν Petermanns Mitteilungen, T. XIII 1896.—*Tozer: Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Λονδ. 1881.—*Cholet: Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*,—*Sir Edwin Pears: Life of Abdul Hamid* Λονδ. 1917.—*V. Cuinet: La Turquie d'Asie*, 5 τόμ. Παρίσι 1892.—*Saint-Martin: Mémoire historique et géographique sur l'Arménie*,—*M. Wagner: Reise nach dem Ararat*, Στουτγάρτη 1848.—*Tchamitchian: Histoire de l'Arménie* (ἀρμενιστ.), 3 τ. Βερετία 1784.—*Langlois: Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Παρίσι, 1867.—*Dulaurier: Le royaume de la Petite Arménie*, ἐν *Recueil des historiens des Croisades*, T. I 1869.—*Schweiger v. Lerchenfeld: Armenien*, Jena 1878.—*Abaza: Geschichte Armeniens*, Πετρούπολις, 1888.—*Carson: Armenia, a residence at Erzerum*, Λονδ. 1854.—*Issaverdens: Armenia and the Armenians*, Βερετία 1874—75.—*Langlois: Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, Πετρούπολις 1860.—*Noël Dolenca: A. Khatch: Histoire des anciens Arméniens*, Paris 1907.—*Kevoork Ar-lan: Etudes sur le peuple arménien*, Paris 1909.—*J. Sandaldjian: Histoire documentaire de l'Arménie des temps du paganisme*, Rome 1917.—*Meillet: Grammaire comparée de l'arménien classique*, Paris 1903.—*A. J. Toynbee: The Murder of a Nation*, Londres.—*Archak Tchobanian: Le peuple arménien—L'Arménie sous le joug turc*—*E. Doumergue: L'Arménie, les Massacres et la Question d'Orient*, Paris.—*Viscount Bryce: The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London 1915—1916.—*Marcel Leant: La Question arménienne à la lumière des documents*.—*Michael Chamich (Αρμενίου): History of Armenia*.—*Fr. Tournet: Histoire politique et religieuse de l'Arménie*.—*Viscount Bryce: Transcaucasia and Ararat*—*Noël and Harold Buxton: Travels and Politics in Armenia*.—*Rheinhold-Röhrich: Geschichte des Königreiches Jerusalem*—*Saint-Martin: Mémoires sur l'Arménie*.—*Malaxia 'Ogmanian: (ἀρμενιστ.)*, Οι Ἀρμένιοι καὶ ἡ Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία.—*P. Jensen: Hittiter und Armenier*, 1898.—*A. Akoulian: Eir-erleibung armenischer Territorien durch Byzanz*—*Ev. Hofmeister: Durch Armenien. Wanderungen und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meer*—*Garabet ter. Mikirtschian (Αρμενίου): Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreich und verwandte Ketzer'sche Erscheinungen in Armenien*—*Gatleyras: L'Arménie et les Arméniens*, Παρ. 1882.—*A. P. Hakobian: Armenia and the war 1917*—*Emile Laloy: Les documents secrets des Archives de Russie*, Παρ. 1919.—*Memorandum of the Armenian Delegation, presented to the Peace Conference*, 1919.—*Publications of the Armenian Government in Armenia (1919—1925)*—*Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914*, τόμ. 7-8 (Γερμανικὸν ἔκτακτον τῶν Ἐξωτερικῶν, 1922).—*G. Adossides: Arméniens et jeunes Turcs*—*Les massacres de Cilicie*, Παρίσι 1910.—*Mouchech (Αρμενίου ἀρχιεπισκόπου Ἀδάνων): Les vèpres ciliennes*, Ἀλεξάνδρεια 1909.—*Νικηφ. Μοσχουπόλου: Τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα: Συμβολὴ εἰς τὴν διπλωματικὴν ἱστορίαν*, Ἀθήναι 1924.—*Kevoork Mesrop: L'Arménie, Κωνσταντινούπολις*, 1919.—*Albert Vandal: Les Arméniens et les réformes de la Turquie*, Παρ. 1897.—*La Situation des Arméniens en Turquie exposée par des documents*, 1908—1912 (τοῦ Ἀρμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως)—*Kraft-Bonnard: Le problème arménien*, Παρ. 1924.

Η ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Ἡ ἀρμενικὴ γλῶσσα θεωρεῖται ἀνήκουσα εἰς τὴν οἰκονομείαν τῶν ἀρίων ἢ ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Συνεπείᾳ ὅμως τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ ὑπὲρ τοῦ Ἀραράτ ἢ γλῶσσά των, καὶ περ διατηρήσασα τοὺς κυριωτέρους αὐτῆς γραμματικούς τύπους, παρέλαβε διάφορα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῶν ἰθαγενῶν λαῶν, τοὺς οὐλοῦν ἀπερρόφησαν οἱ Ἀρμένιοι, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐισήλθον εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν λέξεις ἀσσυριακαί, περσικαί, μηδικαί, λαζικαί, γεωργιαναί, οὐραρτικαί, σκυθικαί, ἐβραϊκαί, ὡσαύτως δὲ, ὡς ἐκ τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπικοινωνίας, καὶ ἑλληνικαί, σὺν τῇ χρόνῳ ἀρραβικῇ μογγολικῇ, κουρδικῇ, τουρκικῇ, καὶ νεοπερσικῇ, κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ρωσικῇ. Κατὰ τὸν *J. de Morgan* φαίνεται, ὅτι οἱ ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ἀπορροφηθέντες ἰθαγενεῖς λαοὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνηκόντος γλωσσολογικῶς εἰς τὸν σημιτικὸν κλάδον τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου (Γεωργιανῶν, Μιγγρελίων, Λαζῶν κ.λ.), ἀρα ἐν τῇ ἀρμενικῇ γλῶσσῃ ὑπάρχουσι καὶ σημιτικὰ στοιχεῖα. Κυρίως εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀρμενικὴν γλῶσσαν διακρίνονται πλείους ὅσαι λέξεις τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μέσης περσικῆς, ἀνευρισκόμεναι καὶ ἐν τῇ νεοαρμενικῇ (οὗτω τὸ γλῶσσα περσιστὶ λέγεται *χεζάρ*, ἀρμενιστὶ *χαζάρ*, τὸ ἑπτὰ ἀρμενιστὶ ὄχιον, περσιστὶ *χέφτ*, ὅπερ εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἑπτὰ μετὰ τοῦ δασέως πνεύματος). Ἡ διελεύσις πολλῶν περσικῶν λέξεων, πολλάκις μάλιστα τῆς αὐτῆς λέξεως δις, πρῶτον ὑπὸ τὸν παλαιότερον καὶ κατόπιν ὑπὸ νεώτερον τύπον, ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐπὶ 1000 καὶ πλέον ἐτὶ ἐκυριάρχησαν τῆς Ἀρμενίας οἱ Πέρσαι, ἐνθ' βραδύτερον ὁ ἀρμενικὸς θρόνος κατελήφθη ὑπὸ νεωτέρου κλάδου τῆς ἐν Περσίᾳ βασιλευσάσης δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν. Ἐνεκα τούτου 200 καὶ πλέον πύρια ἀρμενικὰ ὀνόματα καὶ περὶ τὰ 700 οὐδαιστικά, ἰδίᾳ τὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὸν στρατὸν, τοὺς ἱπποὺς, τὴν θήραν, τὸ ἐμπόριον, τὴν ἐνδυμασίαν, τὰ νομίσματα, τὰ σταθμά, τοὺς πολιτικούς θεσμούς, τὴν μουσικὴν, τὰς τέχνας, τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν φιλολογίαν, καὶ πολλὰ ἀφηρημένα ἦσαν ἀρχαῖα περσικά. Ἐπίσης περσικαὶ ἦσαν καὶ αἱ λέξεις τῆς ἀρχαίας ἀρμενικῆς θρησκείας, ἐνθ' μετὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκυριάρχησαν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλῶσσῃ λέξεις συριακαὶ καὶ ἑλληνικαί. Περσικαὶ ἦσαν ὡσαύτως αἱ λέξεις τῆς κηρυκτικῆς καὶ τῆς βοτανικῆς. Ἐνδείξεις τῆς ἐπιδράσεως τῆς περσικῆς ἐπὶ τῆς ἀρμενικῆς εἶναι ἐν ἄλλοις ἡ κατάληξις *ιάν*, δι' ἣς λήγουσι πάντα σχεδὸν τὰ ἀρμενικὰ πατρωνυμικά, οὕσα ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν κατάληξιν — *άν* τοῦ περσικοῦ πληθυντικοῦ (ἐπὶ προσώπων), διότι τὰ ἀρμενικὰ πατρωνυμικά σημαίνουσιν «*δ' ἐκ τῶν*» (π. χ. *Μισκ-ζιάν* σημαίνει ὁ ἐκ τῶν *μισκ-ζι*, δηλαδὴ ἀρωματωπῶν), ὡσαύτως ἡ κατάληξις — *αγκάν* (οὕσα ἐν ἄλλοις καὶ κατάληξις τοῦ πληθυντικοῦ τῶν ἐθνικῶν π. χ. *Κερμαν* πληθ. *Κερμαναγκάν*—Γερμανοὶ) καὶ — *αζάν* προστιθέμεναι εἰς καθαρῶς ἀρμενικὰς λέξεις, ἢ πρόθεσις *χάμ* ἐπίσης εἰς καθαρῶς ἀρμενικὰς λέξεις, π. χ. *χαμπαράν*—ἄνυψω. Ἐκ τῆς περσικῆς ἔλαβον ὡσαύτως οἱ Ἀρμένιοι καὶ τὰ ἐθνικῶν περσικῶν λαῶν, ὡς *Τατζίκ* διὰ τοὺς Ἀραβας καὶ κατόπιν διὰ τοὺς Τούρκους, *Αρίκ* διὰ τοὺς Πέρσας (*Αρ* μετὰ τῆς κατάληξεως τοῦ πληθυντικοῦ *ικ*), *Καπ-κάκ* διὰ τὸν Καυκάσον, *Χρασάν*, *Βασιουραγκάν*

καὶ *Χαϊσάν* διὰ τὴν Ἀρμενίαν (περσικῇ κατάληξις — *ισαν* μετὰ τοῦ *Χαϊ*—Ἀρμένιος). Τοὺς Ἑλλήνας ἐκάλουν οἱ Ἀρμένιοι *Γιουνές*, ὅπερ ὡσαύτως ἐκ τοῦ περσικοῦ *Γιούν* (Ἰων), σαζομένου ἐν τῇ σημερινῇ τουρκικῇ ὀνομασίᾳ τῶν Ἑλλήνων (*Γιουνάν* πληθ. τοῦ *Γιούν*, ἦτοι Ἰωνες), τοὺς Καπαδοκίους *Γκαμίζ* (Κιμζήριοι). Ἄλλως τε αὐτὴ ἡ περσικὴ γλῶσσα ἦτο διαδεδομένη ἐν Ἀρμενίᾳ, ὡς π. χ. κατὰ τὴν Ἀνάβασιν τῶν Μυρίων, ὅτε ὁ Ξενοφὼν συνωμύλησε μετὰ τῶν Ἀρμενίων διὰ Πέρσου διερχομένης.

Ἀφαιρουμένων τῶν περσικῶν καὶ ἄλλων ξενικῶν λέξεων ὑπολείπεται ἐν τῇ ἀρμενικῇ θησαυρὸς ῥιζῶν καὶ τύπων ἐπιχωρίων, διεπομένων ὑπὸ κανόνων ὅλων διαφόρων τῶν γλωσσῶν τῆς ἀρίας οἰκονομείας. Οὕτω π. χ. ὁ πληθυντικὸς τῶν οὐσιαστικῶν καὶ τῶν ἀντωνυμιῶν ὡς καὶ τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον πρόσωπον τοῦ πληθυντικοῦ τῶν ρημάτων σχηματίζεται ἢ προσθήκῃ τοῦ *κ*. Τοῦτο εἰς οὐδεμίαν ἰνδοευρωπαϊκὴν γλῶσσαν ἀπαντᾷ. Ἡ γενικὴ πληθυντικὴ λήγει εἰς *τι*, ἡ αὐτὴ δὲ κατάληξις παρατηρεῖται εἰς ρηματικούς τινας τύπους. Ἀλλ' ἡ κατάληξις *μ* τοῦ πρώτου προσώπου τοῦ ἐνικού τῶν ρημάτων ὡς καὶ τὸ *ε* τοῦ δευτέρου (π. χ. *μπερέμ* ἢ *περέμ*, *περές*—φέρω, φέρεις, ὅπερ εἶναι ἑλληνικὸν) ὑπειθυμίζει τὸς ἰνδοευρωπαϊκὰς γλῶσσας, ὡσαύτως δὲ τὸ *ν* τοῦ τρίτου πληθυντικοῦ εἶναι τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸν *νι* (π. χ. εἰς τὴν περσικῇ). Ἀλλ' ὑπάρχουσιν τύποι καὶ λέξεις, ὧν ἡ ἐτυμολογία εἶναι προβληματική. Διὰ τοῦτο πολλοί, ἐν οἷς ὁ *Frederic Cornwallis Conybeare*, συγγράφει τοῦ ἔργου «*The ancient Armenian texts of Aristotle*» (τὰ ἀρχαῖα ἀρμενικὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους) φρονοῦσιν, ὅτι πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς προελεύσεως πολλῶν ἀρχαίων ἀρμενικῶν λέξεων δέον νὰ μελετηθῇ ἡ γλῶσσα τῶν Μιγγρελίων καὶ τῶν Γεωργιανῶν, ἐνθ' ὁ *S. Bugge* ἀπεπειράθη νὰ ἀνεύρῃ συγγένειαν, μετὰ τῆς ἀρμενικῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς, ὁ δὲ *P. Jessen* προσεπάθησε νὰ προσεγγίσῃ τὴν ἀρμενικὴν πρὸς τὰς χιτιτικὰς ἐπιγραφάς.

Ἐνδιαφέρουσιν καὶ σπουδαιοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ κατανοήσιν τῆς ἀρμενικῆς ἐτυμολογίας εἰσηγγενὸν ὁ *Π. Καρολίδης* διὰ τῆς διατριβῆς «*Γλωσσάριον συγκριτικὸν Ἑλληνοκαππαδοκικῶν λέξεων*» (Σμύρνη, 1885), ἀνευρισκὼν πλείους κοινὰς λέξεις ἐν τῇ ἀρμενικῇ καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καππαδοκικῇ ἡτις ὑπὸ τινων μὲν θεωρεῖται σημιτικῇ, ὑπὸ ἄλλων δὲ ἀρία, συγγενῆς πρὸς τὴν σανασκρικὴν καὶ τὰς ἱρανικὰς ἢ πρὸς τὴν φρυγικὴν.

Λόγῳ τῆς θρυλλουμένης κοινῆς καταγωγῆς τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Φρυγῶν δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπάρχῃ συγγένεια καὶ μετὰ τῶν φρυγικῶν καὶ ἀρμενικῶν, ἐπομένως αἱ σχετικαὶ ἔρευναι πρέπει νὰ στοασθῶσιν οὐχὶ πρὸς τὸν Μιγγρελίον, ὡς συνιστᾷ ὁ *de Morgan*, ἀλλὰ πρὸς Δ., πρὸς τὴν Φρυγίαν καὶ Καππαδοκίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχαία γλῶσσα ἔχει, ὡς δεικνύει ὁ *Π. Καρολίδης* διὰ τῆς παραθέσεως πλείστον ὁσων λέξεων (σελ. 63-103), ριζικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀρμενικὴν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν νεωτέραν ἀρμενικὴν γλῶσσαν, αὕτη ἔχει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀρμενικὴν οἶαν ἀναλογίαν ἢ καθαρεύουσα ἡμῶν γλῶσσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, ἐμφανίζουσα ἐπίσης ἱκανὰς διαφορὰς ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Ἡ γλῶσσα τοῦ Βάν καὶ τῆς δυτικῆς ἐν γένει Ἀρμενίας προσεγγίζει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀρμενικὴν μᾶλλον τῆς

τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ νεωτέραν ἀρμενικὴν, ἰδίᾳ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν, εἰσχωρησάσας ἑλληνικὰς λέξεις, οὗται ὑφίστανται ἐλαφρὰς τινας παραλλαγὰς. Οὕτως ὁ τόνος μετατίθεται εἰς τὴν λήγουσαν, τὰ δασέα μετατρέπονται εἰς ψιλὰ, π. χ. τὸ *φάρος* γίνεται *παρὸς* δια ηροῦν τὴν αὐτὴν σημασίαν, τὸ κύριον ὄνομα *Βυζάντιος* γίνεται *Πουζάντ*, τὸ *Δανιήλ*, *Τανιέλ*. Τὸ *λ* γίνεται *γ* (ὁ *Βαρθολομαῖος* λέγεται ἀρμενιστὶ *Παριογομῖος*) κτλ. Διατηρεῖται ὡσαύτως τὸ δασὺ πνεῦμα ἀκόμη καὶ τὸ πρὸ τοῦ *ρ* (ἡ λέξις *Ρωμῖτος* λέγεται ἐν τῇ Ἀρμενικῇ *Χορόμ*, οὕτω δὲ καλοῦσι σήμερον οἱ Ἀρμένιοι τοὺς Ἑλλήνας-Ρωμῖτους, *Χαϊ-Χορόμ* δὲ ἦτοι Ἀρμενορωμῖτους, τοὺς ἀρμενοφώνους Ἑλλήνας τῆς Βιθυνίας). Ἀλλως τε ἀδυναμία τῶν Ἀρμενίων εἶναι νὰ μὴ δύνανται νὰ προφέρωσι τὸ *ρ* χωρὶς νὰ προτάξωσιν αὐτοῦ ἢ τὸ *χ* ἢ ἄλλο τι πνεῦμα. Ἀρμένιοι μὴ ἡσχημένοι εἰς τὴν προφορὰν τῆς γαλλικῆς δὲν λέγουσι *rué* ἀλλὰ *σούρ*. Ἀνευρίσκειται ὡσαύτως ἐν τῇ ἀρμενικῇ καὶ τὸ δίγαμμα (τὸ κύριον ὄνομα *Λέων* λέγεται ἀρμενιστὶ *Λεβόν*, ὁ *Γεώργιος* λέγεται *Κεβόρκ*, ἐνθα βλέπομεν πάλιν τὸ *γ* μετατραπέν εἰς τὸ ψιλὸν *κ*). Τὸ *γ* ἐναλλάσσεται πρὸς τὸ *χ*, π. χ. ὁ *Ἰάκωβος* λέγεται *Χαγκόπ*, (καὶ κατ' ἀποκοπὴν τῆς καταλήξεως *Χαγκόπ* καὶ Ἀγκόπ).

— (ΓΡΑΦΗ) Οἱ Ἀρμένιοι δὲν εἶχον ἰδίαν γραφὴν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, καὶ τοῦτο δυσχεραίνει σημαντικῶς τὰς περὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν μελέτας, διότι δὲν ὑπάρχουσιν ἐπιγραφικὰ μνημεῖα. Μωυσῆς ὁ Χωρηνὸς καὶ ἄλλοι Ἀρμένιοι ἱστορικοί, ἐπίσης δὲ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, λέγουσιν, ὅτι οἱ Ἀρμένιοι ἐχρησιμοποιοῦν κατὰ τοὺς ἱστορικούς χρόνους διὰ τὴν ἀλληλογραφίαν αὐτῶν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν περσικὴν (ἀρχαίαν περσικὴν, προελεύσεως ἀραμαϊκῆς) γραφὴν ἢ μετὰ τὴν καὶ τῶν δύο ὅπερ ἴσως εὗρισκετο ἐν καταστάσει σχεδίου, ὅταν ὁ *Μεσρόπ* ἐπενόησε τὴν νεωτέραν ἀρμενικὴν γραφὴν. Ἰσως ἡ ἐδοκίμασαν καὶ τὰ σφηνοειδῆ γράμματα τῶν Περσῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι φωνητικὰ παράγωγα τοῦ χαλδαίου-ασσυριακοῦ συστήματος, ἐνθ' ἀπ' ἑτέρου καὶ τῶν ἰδεογραφικῶν σημείων φαίνεται νὰ ἐγίνετο ἡχοῖς ἐν τῇ χώρα *Οὐραρτ* καὶ παρὰ πολλοῖς ἄλλοις

λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ρωσικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ ἀνεκάλυψε τῷ 1900 εἰς τὰ περίεξ τῆς Ἀνί ἐπὶ ἀγγείου ἐντός τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ περὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ ἀγγείου ἐν Ἀνί. ῥιεργον ἱερογλυφικὴν ἢ ἰδεογραφικὴν γραφὴν λίαν ἀρχαίαν, δεικνύουσαν ἐπὶ πρὸ τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς τῶν παρὰ τὸ Βάν ἀρχαιοτάτων μνημείων, ἴσως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ βασιλείου τοῦ Οὐραρτου, ὁ λαὸς ὁ ἔχσας πρὸ τῶν Ἀρμενίων εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἐριβάν ἐποιεῖτο χρῆσιν λίαν ἀρχαίου γραφικοῦ συστήματος.

Ἀλλ' ἡ ἀπόπειρα αὕτη δὲν ἔσχε συνέχειαν. Ἰσως νὰ ἐγνώρισαν οἱ Ἀρμένιοι εἰς τοὺς κατόπιν ἀρχαίους χρόνους καὶ τὴν φρυγικὴν γραφὴν, ἀφοῦ ἔχουσι, κατὰ τινας ἐθνολογίους, κοινὴν μετὰ τῶν Φρυγῶν καταγωγὴν. Ἰσως νὰ ἐδοκίμασαν καὶ τὴν ἀραμαϊκὴν, ἡτις ἦτο τόσον διαδεδομένη ἐν Ἀσσυρίᾳ καὶ Χαλδαίᾳ Ἀλλὰ τὸ ἀληθές ἐν αὐτῇ, ἐπινοηθὲν διὰ τὰς σημιτικὰς γλῶσσας, εἰς τὰς ὁποίας

ἐπικρατοῦσι τὰ σύμφωνα, δὲν ἠδύνατο νὰ προσαρμωθῇ εἰς τοὺς φθόγγους (φωνήεντα) τῶν ἁρίων γλωσσῶν. Ὁ Φιλότερατος ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀρσάκου οἱ Ἀρμένιοι εἶχον ἴδιον γραφικὸν σύστημα, περὶ τοῦτον ὅμως οὐδεμίαν ἄλλην ὑπάρχει πληροφορία. Τὸ γραφικὸν τοῦτο σύστημα τῶν Ἀρμενίων υποθέτει ὁ J. de Morgan ὡς μετὰ ἑλληνικῆς καὶ συριακῆς γραφῆς, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἀπόπειρα νὰ διαδοθῇ ἐν Ἀρμενίᾳ ὁ Χριστιανισμός. Ἡ ἀπόπειρα ὅμως αὕτη ἀπέτυχεν, ἡ δὲ ἀνάμεικτος αὕτη γραφὴ ἔμεινε γνωστὴ μόνον εἰς ὀλίγους Ἀρμενίους σοφοὺς, ὡς ὁ ἐπίσκοπος καὶ φιλόσοφος Δαυὶδ δὲ Σῦρος. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἀλφάβητον τοῦτο ἐτελειοποίησεν ἐπὶ τοῦ Καθολικοῦ Σαχάκ ὁ πρεσβύτερος (βασιμαπί) Μεσρώπ τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἑλλήνου μοναχοῦ Ρουφίνου, Ροφάνου ἢ Ραφάνου (τὸν ὁποῖον οἱ Ἀρμένιοι διατηροῦντες τὸ δασὺ πνεῦμα πρὸ τοῦ ρ, ὀνομάζουσι Χροπαρός), προσθέσας καὶ τινα ἑλληνικά γράμματα. Ἡ ἀνάγκη νέου ἀλφάβητου διὰ τούτων Ἀρμενίων κατεφαίνεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σαχάκ, διότι τὴν μὲν ἑλληνικὴν, ἥτις ἦτο διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἀρμενίαν καὶ Περσίαν ὡς δευτέρα ἐπίσημη γλῶσσα, κατεδίδον οἱ Σασανίδαι, τὴν δὲ ἀντ' αὐτῆς διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διεισδύουσαν συριακὴν ἐνγύριον μόνον οἱ κάτοικοι τῶν παραμεθόριων ἐπαρχιῶν. Πρὸς κατατιμὸν νέου ἀλφάβητου, ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν βαρεῖαν φθονολογίαν καὶ τὰ τραχέα σύμφωνα τῆς ἀρμενικῆς γλώσσης, ὁ Μεσρώπ ἔλαβεν ὡς βάσιν τὴν παρὰ τὸν Ἀραράτ λαλουμένην διάλεκτον, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἡ ἀγνότερα πασῶν καὶ ἦτο ἡ μᾶλλον διαδεδομένη, οὕσα ἄλλως τε καὶ ἡ ἐπίσημος τῆς αὐτῆς γλῶσσα. Βοηθούμενος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, συριακῆς, ἱρανο-αβαστικῆς καὶ πεγλεβικῆς γραφῆς, ὥριον ἰδιαίτερα γράμματα δι' ἐκάστην ἀπόχρωσιν τῶν φωνηέντων, ἀπλὰ δὲ γράμματα διὰ τὰ ἀπλὰ καὶ διπλὰ ἢ περιπλοκα σύμφωνα. Ἡ οὕτως ἐπινοηθεῖσα γραφὴ δὲν ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα τῶν ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ γραφόντων Ἀσιατικῶν λαῶν, ἀλλὰ τὸ τῆς ἑλληνικῆς, ἥτοι βαίνει ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά.

Ἡ νέα γραφὴ, προσαρμωσθεῖσα ὡς ἐκ τοῦ πλούτου τοῦ ἀλφάβητου τῆς τελείας εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν (ὡς ἄλλως τε καὶ εἰς ἄλλας, ἐξ οὗ ὁ Μέγας Βεζύρης Ἀλὴ πασᾶς διενόηθη περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος, κατ' ἀρμενικὰς βεβαίως εἰσηγήσεις, νὰ δεχθῇ αὐτὴν διὰ τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν), ἐσημείωσε τὴν ἀφετηρίαν μεγάλης πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀρμενικοῦ ἔθνους καὶ σημερινῆς φιλολογικῆς δράσεως.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Σαχάκ Α' καὶ τοῦ Μεσρώπ ἐφευρεσις τῆς ἀρμενικῆς γραφῆς συντελέσας εἰς τὴν χαλάρωσιν τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἐξαρτήσεως τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας. Οἱ Ἀρμένιοι πιστεύουσιν ὅτι χάρις εἰς τὸ ἀλφάβητον αὐτῶν διεσώθη ὁ ἔθνομός των, διὸ καὶ κατέταξαν τοὺς ἐρευνέτας αὐτοὺς εἰς τὴν χορείαν τῶν ἁγίων, τοὺς ἀνεκλήρουσαν δὲ συνάμα μεγάλους ἄνδρας, ἐορτάζοντες τὸ γεγονός ὡς σπουδαῖον σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει τοῦ ἔθνους των. Μόνον τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ τὴν ἐφευρέσειν τοῦ ἀλφάβητου τούτου συμπρόξαντος Ἑλλήνου τεχνίτου καὶ καλλιγράφου Ραφάνου ἐλησμονήθη, ἀναφερόμενον ἐν παρόδῳ μόνον ὑπὸ τινων χρονογράφων.

— ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΙ Ἡ φιλολογικὴ δράσις τῶν Ἀρμενίων περιορίσθη κατ' ὀρχάς εἰς τὴν μετάφρα-

σιν τῆς Γραφῆς καὶ ἄλλων ἱερῶν βιβλίων καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων Εὐφραῖμ τοῦ Σύρου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου (Ἐξαήμερος λειτουργία), Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου (καλουμένου ἀρμενιστοῦ Χορβανῆς Ὁσκαπέ), τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου, εἰ δὲ καὶ ἀποκρύφων, ὡς τῆς ἀποκρύφου ἀλληλογραφίας τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τοῦ Ἀδύρου. Μετεφράσθησαν ὡσαύτως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μεσρώπ καὶ τοῦ Σαχάκ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι διετηρήθησαν ἐν τῇ ἀρμενικῇ ἐκκλησίᾳ πολλὰ ἑλληνικὰ λέξεις καὶ φράσεις, ὡς τὸ κατὰ τὴν τελετὴν τῆς προχειρίσεως ἐπισκόπων «εἰς πολλὰ ἔτη Δέσποτα», ὅπερ ψάλλεται καὶ σήμερον ἀκόμη ἑλληνιστί, μόλις διακρινόμενον ὑπὸ τὴν ἀρμενικὴν προφορὰν. Συγχρόνως ἤρχισαν νὰ γράφονται καὶ πρωτότυπα ἀρμενικὰ συγγράμματα, ὡς ἡ εἰς τὸν Ἀρμενίων Ἀγαθάγγελον ἀποδιδόμενη ἱστορία τῆς προσελεύσεως τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸν Χριστιανισμόν καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀρμενίας τῶν Ἀρσκιδῶν, ἀποδιδόμενη εἰς Φαῦστον τὸν Βυζάντιον.

Ταῦτα εἶναι τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τῆς ἀρμενικῆς φιλολογίας. Διότι πρὸ τοῦ Μεσρώπ, οὐχὶ μόνον τὰ βασιλικά γράμματα καὶ τὰ ἐπίσημα ἐγγραφα ἐγράφοντο ἑλληνιστί ἐπὶ τῶν Ἀρσκιδῶν καὶ πεγλεβιδῶν ἐπὶ τῶν Σασανιδῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ Μωϋσῆν τὸν Χωρηνὸν ἀπολεσθέντα χρονικά τῶν τότε ἱστοριογράφων, ὡς τὰ τοῦ μυστηρίουδους Μάρ Ἀπᾶς Κατιᾶ καὶ Ὀλυμπίου (Ἀγκιούπ) τοῦ ἐξ Ἀνί, ὅστις ἐγράψε τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα χρονογραφίαν τῆς ἐποχῆς του. Καὶ αὐτοὶ οἱ ποιηταὶ ἐγραφοῦν ἑλληνιστί, ὡς ὁ Ἀρτάβαδος, ὁ υἱὸς τοῦ Τιγράνου, εἰ δὲ ὁ βασιλικὴς καταγωγῆς Βρούνη, ὁ Παρουνη (Προαιρέσιος τῶν Ἑλλήνων), διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς ἐν Ρώμῃ, ὁ ἐπιλεγόμενος βασιλεὺς τῆς ρητορικῆς, περὶ οὗ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, διατελέσας μαθητὴς αὐτοῦ, ὀμιλεῖ μετὰ μεγάλου θαυμασμοῦ.

Δημιῶδες ἀρμενικὴ ποίησις. Ἡ ἀληθὴς ἀρμενικὴ ποίησις ἀποτελεῖτο ἐκ τῶν δημιῶδων ᾠμάτων, ἅτινα συνέθετον καὶ ἀπήγγελλον ἡ ἑσπάλων ραψῳδοὶ ἢ αἰοῖδοι, τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα παραθέτουσι Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος (Μακιστρός). Ἡ ἀρχαία ἐπικὴ καὶ λυρική ποίησις τῶν Ἀρμενίων ἀνέζησε κατόπιν κατὰ τὸν μεσαῖωνα, κυρίως ἐπὶ τῶν Ρουπηνιδῶν, ἐν Κιλικίᾳ. Ἡ δημιῶδες ἀρμενικὴ ποίησις ἐψάλλεν οὐχὶ μόνον τοὺς θεοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἥρωας, τὸν Χαϊκ, τὸν διασημότερον τῶν γιγάντων τῆς ἀρμενικῆς μυθολογίας, τὸν Ἀράμ, τὸν ὁποῖον αἰχμαλωτίσας Μήδος βασιλεὺς ἐσταύρωσεν ἐπὶ τοῦ πύργου τοῦ Ἀρμαβίρ, τὸν ὥραϊον Ἀρά, ὅστις, πιστὸς εἰς τὴν πατρίδα του καὶ εἰς τὴν σύζυγόν του Νεράρ, ἠρνήθη τὴν χεῖρα τῆς Σαμουραμά (Σεμεράμδος), τὸν βασιλέα Τιγράνην, ὅστις ἐφόβησε τὸν τύραννον Αἰδαχάκ, βασιλέα τῶν Μήδων, τὸν βασιλέα Ἀρταῶς Β', νικήσαντα ὅλους τοὺς ἐχθρούς τῆς χώρας του, τὸν ἡγεμονίδην Ἀρτβάσ, τὸν ὁποῖον, ὑποπεσόντα εἰς τὸ ἀνάθεμα τοῦ πατρὸς του Τιγράνου, κατεκρήμνισαν οἱ δαίμονες ἀπὸ τοῦ ὄρους Μασίς (Ἀραράκ) εἰς τὴν ἀβυσσον, ὅπου ἔμεινε ζῶν αἰωνίως δέσμιος ἐπὶ θράχῳ (μῦθος τοῦ Προμηθέως), διότι ἂν ἀφίνετο ἐλευθερὸς θὰ κατέστρεφε τὸν κόσμον, τέλος τὸν Τόρκ, προσποιοῦσιν τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως, ὅστις ἔθραυε βράχους μεταξὺ τῶν δακτύλων του καὶ ὁ

ὁποῖος ῥίψας ἐξ ὑψηλοῦ λόφου κολοσσίους βράχους εἰς τὸν Εὐξείνιον, κατεπόντισε διὰ τῶν προκληθέντων κυμάτων πολλὰ πλοῖα.

Ἐκ τῶν περισωθέντων ἀποσπασμάτων φαίνεται μᾶλλον ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τμημάτων μεγάλου ἔπους, ἀλλὰ περὶ μεμονωμένων ᾠμάτων, ἐρωτικῶν, ὀρχηστικῶν, ἐπιθαλαμίων καὶ ὕμνων πρὸς θεοὺς καὶ ἥρωας, μεταβιβασθέντων διὰ ζώσης φωνῆς εἰς τὰς κατόπιν γενεάς. Ἰσως νὰ ὑπῆρχον ἀκόμη καὶ πεζαὶ ἢ ἔμμετροι χρονογραφίαι μεταδιδόμεναι ὡσαύτως προφορικῶς. Αὗται ὅμως ὀριστικῶς ἐξέλιπον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Ἀρμενίαν, ἥτοι ἀπὸ τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος, ἀντικατασταθεῖσαι ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, εἰς τὰ ὅποια εὐρέως χρησιμοποιοῦνται οἱ εβραϊκοὶ μῦθοι.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐν Κιλικίᾳ ἀρμενικοῦ βασιλείου τῶν Ρουπηνιδῶν ἔζησαν Ἀρμένιοι πλανῶντες ραψῳδοὶ, οἱ ἀσόν, εἰδος τρουβαδούρων, ψάλλοντες εἰς ἰδικὰ τῶν ᾠμάτων, εἰς δημόδιον. Συλλογὴν αὐτῶν, ἐξικνουμένων μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος, μετὰ τῆς βιογραφίας ἐνός ἐκάστου τῶν ποιητῶν τούτων καὶ ὥραίας γαλλικῆς ἐμμέτρου μετάφράσεως τῶν κυριωτέρων λυρικῶν ᾠμάτων ἐδημοσίευσεν ὁ ἐν Παρίσιος Ἀρμένιος ποιητὴς Ἀρσάκ Τσομπανιάν (Les trouvères arméniens, Paris 1906).

Ἀρμένιοι ἱστορικοί. Ἡ ἀρμενικὴ γλῶσσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σαχάκ χάρις εἰς τὴν νέαν γραφὴν καὶ εἰς τὴν ἄφθονον μεταφραστικὴν φιλολογίαν, ὑπὸ τὴν ἑπηρείαν τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἔφθυσεν εἰς μέγαν βαθμὸν τελειότητος, τὸν ὁποῖον ἀνομολογοῦσιν ὅλοι οἱ εἰδικῶς ἐγκύβαντες εἰς τὴν μελέτην αὐτῆς. Ἰδίᾳ ἢ μετάφρασις τῆς Ἀγίας Γραφῆς θεωρεῖται ὡς ἀληθὲς φιλολογικὸν μνημεῖον. Μετὰ τοὺς πρώτους μεταφραστὰς τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων σπουδαίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρμενικῆς φιλολογίας κατέχουσι θέσιν οἱ ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ 19ου αἰῶνος γράφοντες Ἀρμένιοι ἱστοριογράφοι, πραγματευθέντες τὴν ἱστορίαν οὐχὶ μόνον τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἔθνους ἀλλὰ καὶ τῶν περιούτων χωρῶν, ἰδίᾳ τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ὡς ὁ ἐπίσκοπος Σηπαῖος ἢ Σεβαίος (Σεπέος), ὅστις ἐγράψε τὸν Ζ' μ.Χ. αἰῶνα «Ἱστορίαν τοῦ αυτοκράτορος Ἡρακλείου», ἔργον πολύτιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ μετάφρασις αὐτῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν θὰ συνετέλει εἰς διαλεύκανσιν τῶν μακρῶν ἀγώνων τοῦ ἐνδόξου τούτου αυτοκράτορος, τὸν ὁποῖον, γεννηθέντα ἐν Μελιτηνῇ τῆς Καππαδοκίας, διεκδικοῦν οἱ Ἀρμένιοι ὡς ὁμοφυλὸν των.

Ὁ ἀρχαιότερος τῶν Ἀρμενίων τούτων ἱστορικῶν εἶναι ὁ Κοριούν, ὅστις ἔζησε περὶ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος, γράψας «Ἱστορίαν τοῦ Μεσρώπ». Μετὰ τοῦτον ἐγράψεν ὁ Ἀγαθάγγελος (Ἱστορίαν Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ καὶ τοῦ βασιλέως Θιρδάτου) καὶ Φαῦστος ὁ Βυζάντιος (Χρονικόν), τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἐθεωροῦντο ἄλλοτε γραφέντα ἀρχαίως ὑπὸ τῶν ἰδίων ἑλληνιστί, ὁ Ἐλισαῖος ἢ Ἐγισὲ τὴν ἐξεγερσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀρμενίας κατὰ τῶν Σασανιδῶν καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα Βαρδάν τοῦ Μαμικονιάν. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Βαγρατιδῶν ἐγράψαν οἱ Ἰωάννης ὁ Καθολικός, ὁ Θωμᾶς Ἀρσρουζ, ὁ Στέφανος Ἀσογί, συγγραφεῖς Πανγκοσμίου ἱστορίας, ὁ Οὐχτανζὴς Ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας, ὁ Ἀρισταγκὴς Λασιβέρτ ἀφηγηθεῖς τὸ τέλος τῶν Βαγρατιδῶν καὶ

τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀνί. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ βασιλείου τῆς Κιλικίας ἐγράψαν Ματθαῖος ὁ ἐξ Ἐδέσσης, ἐξιστοροῦσας τὰ γεγονότα τῆς περιόδου Νικηφόρου τοῦ Φωκά καὶ Ἰωάννου τοῦ Τοιμσκή, ὁ Χεζούν κόμης τοῦ Γκοριγκός, γνωστὸς ἐκ τῶν Χρονολογικῶν του πινάκων καὶ ἄλλοι.

Ὁ γνωστότερος ὅμως τῶν Ἀρμενίων ἱστορικῶν εἶναι Μωϋσῆς ὁ Χωρηνός. Οὗτος κατήγετο ἐκ τῆς Χωρηνῆς (Χορὴν), περιφερείας τῆς ἐπαρχίας Τοιρουμπεράν. Ἦτο μαθητὴς τοῦ Καθολικοῦ Σαχάκ τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Μεσρώπ, ὃν καὶ ἀπεστάλη εἰς Ἀλεξάνδρειαν ὅπως σπουδάσῃ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν (431 μ.Χ.), διὰ νὰ δύναται νὰ μεταφράξῃ ἑλληνικὰ συγγράμματα εἰς τὴν ἀρμενικὴν. Ἐπρόκειτο κατόπιν νὰ μεταβῇ εἰς Ἑλλάδα, ἀλλὰ καλυθεὶς ἐταξίδευσε χάριν σπουδῶν εἰς Ρώμην. Κατόπιν ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας τὰς ὁποίας ὀνομάζει «μητέρα πνευματικῆς παιδείας» καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν (440 μ.Χ.), μεθ' ὃ ἐπανήλθεν εἰς Ἀρμενίαν, ὅπου ἐγένετο ἐπίσκοπος τοῦ Βαγρεβάντ. Ἐτάφη δὲ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἐν Μοῦς ἀρμενικῆς μονῆς. Ἐγράψεν ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας, ἡ ὡς τιτλοφορεῖται, «Γενεαλογικὸν πῖνακα τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας» εἰς τρία βιβλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀγίου Μεσρώπ (δευτέρου ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Γεοργεγέρτ Β', 440 μ.Χ.). Ὁ Χωρηνός ἀναφέρεται εἰς συγγραφεῖς ἐν μέρει μὲν γνωστοὺς ἐν μέρει δὲ ἀγνώστους ἢ καὶ φανταστικούς, Ἑλλήνας καὶ Σύρους, φαίνεται ὅμως ὅτι βασίζεται κυρίως εἰς ἐντοπίους ἀρμενικὰς πηγὰς (ᾠσματα). Τὸ ἔργον του δὲν ἔχει μεγάλην ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐγγραφή δὲ ὑπὲρ τῶν Βαγρατιδῶν καὶ ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας τῶν Μαμικονιδῶν. Μεταξὺ ἄλλων ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Χωρηνοῦ σύγχυσις χρονολογικῶν, ἀκόμη καὶ διὰ τὴν σύγχρονα αὐτοῦ γεγονότα. Περί τοῦ ἡκιστα ὀξυόπιστου τῆς ἱστορίας τοῦ Χωρηνοῦ, μεταφρασθεῖσης εἰς τὰς κυριωτέρας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, ἐγράψεν ἐν ἄλλοις ὁ Γερμανὸς Alfred von Gudschmidt (Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Horen), ἐπιχειρήσας νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἀνακριβεῖας αὐτῆς διὰ τῆς συγχυμένης πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, συγχεομένης πρὸς τὴν τοῦ ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνος. Ἀλλ' ἐρευνῶν βαθύτερον, διεπίστωσεν, ὅτι ὑπάρχει σύγχυσις καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν συγγραφέα, ὅστις δὲν δύναται νὰ εἶναι Μωϋσῆς ὁ Χωρηνός, δὲ ζήσας κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ἀλλ' ἄλλος τις γράφων ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα κατὰ τὰ μετὰ τοῦ 634 καὶ 642 μ.Χ. ἔτη, διότι τὸ βιβλίον περιέχει γεωγραφικὰ τοπωνύμια καὶ ἐθνογραφικὰς ὀνομασίας τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ τοῦ Ζ' αἰῶνος. Εἰς τὸν αὐτὸν Χωρηνὸν ἀποδίδεται καὶ «Γεωγραφία» γενικὴ καὶ εἰδικὴ τῆς Ἀρμενίας, εἰλημένη ἐμμέσως ἐκ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου. Ἐπίσης εἰς τὸν Χωρηνὸν ἀποδίδεται καὶ «Ἐγχειρίδιον ρητορικῆς», ἀφιερωθὲν εἰς τὸν μαθητὴν του Θεόδωρον καὶ ἄλλα μικρότερα συγγράμματα.

Παρὰ τοὺς ἱστοριογράφους ἤκμασαν καὶ Ἀρμένιοι θεολόγοι καὶ ὕμνοδοι, ὧν γνωστότερος ὁ ἁγιος Ναρσῆς ὁ Χαρίεις, οὗτινος πολλοὶ ὕμνοι ψάλλονται καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὰς ἀρμενικὰς ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν 19ου αἰῶνα ἤκμασε Ναρσῆς (Narsis)

σης) ὁ ἐκ Λαμπρῶν, κατὰ δὲ τὸν Π' ὁ Μεχιάρ Γκός, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀρμενικοῦ κώδικος.

Νεοαρμενικὴ φιλολογία. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους κέντρον φιλολογικῆς κινήσεως τῶν Ἀρμενίων ἀνεπτύχθη ἐν Βενετίᾳ καὶ Βιέννῃ, ὅπου ὁ ἐκ Σεβαστείας Ἀρμενοκαθολικὸς μοναχὸς Μεχιάρ ἰδρύσας τῷ 1740 τὴν μονὴν τῶν ἐξ αὐτοῦ ὀνομασθέντων Μεχιαριστῶν μοναχῶν. Οὗτοι, διατηροῦντες εἰς τὸ ἐξάρτημα τῆς ἐν Βενετίᾳ μονῆς τοῦ ἀγ. Λαζάρου καὶ σχολὴν μετὰ τυπογραφείου, παρέσχον μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν νεωτέραν ἀρμενικὴν φιλολογίαν καὶ παιδείαν, συντάξαντες καὶ ἐκδίδοντες γραμματικὰς καὶ λεξικά, μεταφράσαντες δὲ ἐν ἄλλοις καὶ πολλοῖς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς τὴν νεοαρμενικὴν. Εἰς τὸ τάγμα τῶν Μεχιαριστῶν ἀνήκον ὁ Μιχαὴλ Τοαμισιάν, συγγραφεὺς τριτοῦ ἱστορίας τῆς Ἀρμενίας, ὁ Λουκάς Ἰντζιζιάν, γράψας Ἀρμενικὴν ἀρχαιολογίαν κ. ἄ. Διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐπαρξάμενος ἡ νεοαρμενικὴ γλῶσσα (ἀσχαρ-χαμπάρ), ἐνῶ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὅλοι ἐγράφεον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀρμενικὴν (γκραμπαρ), οὕτω δὲ ἀνεπτύχθη νέα γενεὰ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ὁ ἐκ Ρωσίας Χασιαντούρ Ἀμποβιάν (184—1848) ἐκρούσας πρῶτος τὴν πατριωτικὴν λύραν, γράψας καὶ ἐπικὸν ὑμνηστὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Αἱ πληγαὶ τῆς Ἀρμενίας», ἐν τῷ ὁποίῳ διεξετραγῶδει τὰ δεινοπαθήματα τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ τὸν τουρκικὸν καὶ περσικὸν ζυγόν, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ πλείστοι ἄλλοι διακριθέντες εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς φιλολογίας, εἰς δὲ καὶ εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ τὸν περιοδικὸν τύπον, ὡς οἱ Καμάρ Καμπά, Ἀγαϊάν, Μπαρουνδარიάν, μεταφραστὴς τοῦ Γκαϊτε καὶ τοῦ Σίλλερ, Ὁχαννὲς Χάν Μασσιζιάν, μεταγλωττίσας τὸν Σαίξπηρ, Παπαζιάν, Ἀρακελιάν, Ἀβετίκ, Ἀχαρσιάν, περιγράφας τὰς ἐπὶ Ἀβδούλ Χαμίτ σφαγὰς καὶ τινες γυναικες, ὁ Ζοχράπ, βουλευτὴς ἐν τῇ τουρκικῇ Βουλῇ καὶ καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐν τῇ νομικῇ Σχολῇ Κωνσταντινουπόλεως, σφαγεὶς καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν ἄλλων Ἀρμενίων βουλευτῶν τῷ 1915, ὁ ἀποθανὼν Πατριάρχης Μαλαζίας Ὁρμανιάν, ὁ πρῶτος πατριάρχης Ἐρισὲ Τουριάν καὶ ἄλλοι.

Ἐκ τῶν συγχρόνων διακρίνονται ὁ Ἀροῦκ Τσομπανιάν, ποιητὴς καὶ ποιητικῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, δρᾶσας κυρίως κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐν Παρίσι, ὁ Τιγράν Γεργάτ, ἡ Σιμπύλ, ὁ Ἀρπιαριάν, ἡ Μαρία Σεβαζιάν, ἡ Ἀνοῖς, ὁ Γεργάτ Ὀδιάν καὶ ἄλλοι πολλοί. Σημειωτέον ὅτι ἡ τάξις τῶν Ἀρμενίων διανοουμένων ἐδεκάτισθη κατὰ τὰς σφαγὰς τοῦ 1915—16, ἀπολέσασα ὑπὲρ τοὺς 260 ποιητὰς, συγγραφεῖς, δημοσιογράφους καὶ ἐπιστήμονας, συλληφθέντας καὶ σφαγέντας ἅπαντας ἀνηλεῶς.

Ἀρμενικὸς τύπος. Ἡ ἀρμενικὴ δημοσιογραφία ἦτο λίαν ἀνεπτυγμένη, ἐν Ρωσίᾳ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Σμύρνῃ.

Ἡ πρώτη ἀρμενικὴ ἐφημερίς ἰδρύθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν Καλοῦδα ὑπὸ τὸν τίτλον Ἀτάρδα (νεολόγος). Κατὰ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἐξεδόθη ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ τῶν Μεχιαριστῶν τὸ περιοδικὸν Γεγανάν Πουζανιάν (Βυζαντινὴ ἐποχή), κατὰ δὲ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὑπὸ τῶν αὐτῶν μοναχῶν τὸ φιλολογικὸν περιοδικὸν Παζμαβέπ. Περί τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐξεδόθη ἐν Σμύρνῃ ἡ ἡμερησία ἐφημερίς Ἀραλουῖς Ἀραραδιάν (ἡ

αὐγὴ τοῦ Ἀραράτ). Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξεδίδοντο μέχρι τῶν σφαγῶν οἱ ἡμερησίοι ἀρμενικαὶ ἐφημερίδες: Μασίς (Ἀραράτ), γενομένη κατόπιν περιοδικόν, Ἀρεβέλκ (Ἀντολή), Χαίρενικ (Πατρίς), Πουζαντιόν (Βυζάντιον), Ἀζαταμάρ, Ζαμανάκ, Γιογβοῦρτ Τσαϊν, ἡ ἀρμενο-καρμανικὴ Ἀζερνι-Σαρκιε (τουρκιστὴ με ἀρμενικὸς χαρακτήρας), τὰ περιοδικὰ Ἀζαγικ (ἄνθος), Βοσδάν (Ἄστρ), Γερεκρ-κούντ (Σφαῖρα) καὶ διάφορα σατυρικά φύλλα. Σήμερον εἰμὲν μόνον ἡ Ζαμανάκ, ἡ Ἀσταράρ καὶ ἡ Νόρ Λούρ. Ὡσαύτως ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ἐξεδίδοντο ἐν Μόσχᾳ, ἐν Τιφλίδι, Βάν, Μούς, Ἐτζιματισί, Παρίσι, Μασσαλία, Αἰγύπτῳ καὶ Ἀμερικῇ.

Ἐν Ἀθήναις (ὅπου ὑπάρχει καὶ ἀρμενικὴ κοινότης μετ' ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου καὶ ναοῦ) ἐκδίδονται ἀπὸ τῆς καθόδου καὶ Ἀρμενίων προσφύγων δύο ἀρμενικαὶ ἐφημερίδες, ἡ Νόρ Ὁρ (Νέα Ἡμέρα) καὶ ἡ Ἀρσακάγ (Ἡχώ), ἐν Θεσσαλονίκῃ δὲ τρεῖς.

—[ΚΑΛΑΙ ΤΕΧΝΑΙ. Περί τῆς μουσικῆς τῶν ἀρχαίων Ἀρμενίων, ὡς καὶ περὶ τῶν μουσικῶν ὀργάνων, τὰ ὅποια συνώδουν τὰ δημόδια ἔθνη, οὐδὲν εἶναι γνωστόν. Βέβαιον ὅμως θεωρεῖται ὅτι ἰχνη τῆς ἀρχαίας ἀρμενικῆς περιεσώθησαν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἀρμενικῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ, τῆς ὁποίας τοὺς πρῶτους ὕμνους συνέθεσαν, ὡς λέγεται, ὁ Σαχόκ καὶ ὁ Μεσρόπ. Ἐκτὸς ὅμως τῆς τελευταίας ταύτης ἐμφορβῆς κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ δημόδης ἀρμενικῇ μουσικῇ μονόφωνος. Καὶ ἡ μὲν ἐκκλησιαστικὴ εἶναι λίαν σοβαρά, ὁμοιάζουσα κατὰ τι τὴν ἡμετέραν, ἡ δὲ δημόδης ζωηρά, χαρακτηριστὸς ἰδιάζοντος εἰς τοὺς Ἀρμένιους μετὰ περσικῶν καὶ τουρκικῶν ἐπιδράσεων. Συλλογὴν δημοδῶν ᾠσμάτων κατήρτισε μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ὁ ἐν Ἐτζιματισί ἱερογράφης Κομιτάς. Ἐπὶ τῇ βῆσιν τούτων συνέθεσεν καὶ ἐνηρμόνησεν ἀρμενικὰ ἔθνηματα ὁ ἐν Παρίσιος Ἀρμένιος μουσικὸς Ἀλξανιάν.

Ἐν τῇ συγχρόνῳ εὐρωπαϊκῇ μουσικῇ κινήσει οἱ Ἀρμένιοι διακρίνονται ὡς ἐκτετατοὶ καὶ κάπως ὡς συνθέται, ὡς π.χ. ὁ Τσουχατζιάν, ὁ συνθέτης τοῦ Ἀπλεμπιζή Χορχόρ.

Θέατρον ἀρμενικὸν δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀρμενίᾳ. Ἦσαν μὲν οἱ Ἀρμένιοι θαυμασταὶ δραματικῶν ἔργων, ὡς τοιαῦτα ὅμως ἐγνώρισαν μόνον τὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μετὰ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξηφανίσθη τελείως καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν θέατρον.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους οἱ Ἀρμένιοι διεκρίθησαν ὡς ἡθοποιοὶ ἐν Τουρκίᾳ, καθ' ἣν ἐποχὴν, πρὸ τῆς νεοτουρκικῆς μεταρρυθμίσεως, οἱ Τούρκοι δὲν ἀνῆρχοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Μέχρι δὲ τῶν συγχρόνων κεραλικῶν νεωτερισμῶν τὰ γυναικεῖα πρόσωπα ἐν τῇ τουρκικῇ θεάτρῳ ὑπεδύνοντο ἀποκλειστικῶς Ἀρμενίδες καλλιτέχνιδες ἐκμανθάνουσαι καλῶς τὴν τουρκικὴν καὶ ἀπαγγέλλουσαι ἐπιτυχῶς, ἂν καὶ πολλοὶ Τούρκοι κριτικοὶ ἐπέκρινον τὴν προφοράν αὐτῶν, ἀνυπομονοῦντες νὰ ἴδωσιν ἐθνικὴν τουρκικὴν σκηνήν. Οἱ εἰς τουρκικὰ θέατρα λειτουργοῦντες ἀρμενικοὶ θίασοι ἔπαιζον καὶ ἀρμενιστὶ εἰς ἀρμενικὰ τοιαῦτα. Ἀλλ' ἐπὶ Ἀβδούλ Χαμίτ τὸ ἀρμενικὸν θέατρον ἀπηγορεύθη τελείως.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ τέχνη τῶν ἀρχαίων Ἀρμενίων εἶναι γνωσταὶ μόνον ἀπὸ τῆς

ἐποχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑποτίθεται, ὅτι ἡ ἀρχαία ἀρμενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, οὕσα κατὰ τοὺς πρῶτους χρόνους ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπὶ ἡμερῶν τῆς περσικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀχαιμενιδῶν, ὑπέστη μετὰ τὴν κατάρτησιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν Δυστυχῶς οὐδὲν μνημεῖον τῆς ἐποχῆς ταύτης σώζεται, πλὴν τῶν ἐρείπιων ὑποθετικοῦ τινος ἀνακτόρου τοῦ βασιλέως Θιριδάτου ἐν Γρανδί. Δὲν ἐγένοντο δὲ ἀκόμη ἀνασκαφαὶ εἰς τὰ εἱρετὰ τῶν Ἀρταξάτων, τῶν Τιγρανοκέρτων καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἀρμενικῶν πόλεων.

Ἡ κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους ἀκμάσας γλυπτικὴ ἐξέλιπε ἀπὸ τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος. Οἱ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ ὁμιλοῦσι περὶ ξόανων (ξύλων), ὡς καὶ περὶ μαρμαρίνων, χαλκῶν, ἀκόμη καὶ γουσσῶν ἀγαλμάτων τῆς εἰδωλοκρατικῆς ἐποχῆς. Ὑποτίθεται διὰ καὶ οἱ Ἀρμένιοι βασιλεῖς ἔσχον τοὺς ἀνδριάντας τῶν. Ἀλλ' ὁ ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λοῦβρου Παρισιῶν σωζόμενος ἀνδριάνς τοῦ Θιριδάτου δὲν εἶναι ἔργον ἀρμενικῆς τέχνης.

Τῆς χριστιανικῆς ἀρμενικῆς τέχνης τὰ σωζόμενα μνημεῖα ἡ ἰχνη τοιοῦτων δὲν ἀνάγονται εἰς τοὺς πρῶτους χρόνους τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἀρμενίᾳ, διότι τὰ τῶν πρῶτων χρόνων κατεστράφησαν ὑπὸ σεισμῶν καὶ ἐκ τῶν πολέμων. Βραδύτερον ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἀρμενίων ὑπέστη κατ' ἀνάγκην τὴν ἐπὶ ἡμερῶν τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ ἄλλων τε ἡ Ἀρμενία καὶ πολιτικῶς ἐξηστᾶτο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ ΣΤ' μέχρι τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰς πολλὰ δὲ τῶν μνημενίων ἐτίθετο τὸ ἔτος τῆς βασιλείας τῶν Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων. Οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔκτισαν πολλὰ κτίρια ἐν Ἀρμενίᾳ, τὰ ὅποια ἐχρησίμευσαν κατόπιν ὡς πρότυπα. Ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης σώζονται μνημεῖα τινὰ τέχνης, ἀλλοιωθέντα ἴσως ἐκ τῶν κατόπιν ἐπισκευῶν, ἀλλὰ διατηροῦντα τὸν ἀρχικὸν χαρακτήρα. Τοιαῦτα εἶναι καὶ ὁ ἐν Ἐτζιματισί καθεδρικός ναός, κτισθεὶς περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ ἐκτελεσθεὶς τῷ 611 καὶ τῷ 628, ὁ ναὸς τοῦ φρουρίου τῆς Ἀνικισθεῖς ἀπὸ τοῦ 989 μέχρι τῷ 1001. Ὁ Σιγγκάβσι νομίζει ὅτι καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐπηρεάσθη ἐκ τῆς ἀρμενικῆς, ἥτις ὑπὸ τὴν ἐκ Περσίας ἐπὶ ἡμερῶν εἶχε προσλάβει ἰδίαν ἰνὰ πρωτοτυπία. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην φαίνεται ἀποκλίνει καὶ ὁ Charles Diehl.

Ἡ ἀρμενικὴ μικρογραφικὴ τέχνη ἐμφανίζει μεγίστην ποικιλίαν, ἐμπνευσθεῖσαν τόσον ἐκ Βυζαντίου ὅσον καὶ ἐκ τῆς περσικῆς καὶ ἀραβικῆς μικρογραφίας. Ἀλλὰ τὰ θρησκευτικὰ μικρογραφήματα εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀπομυμήσεις βυζαντινῶν, ὡς ἄλλως τε καὶ τὰ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Μεγάλῃ συλλογῇ τοιοῦτων μικρογραφημάτων ὑπάρχει ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Πατριαρχείου τοῦ Ἐτζιματισί. Ἐκ τῆς ἐν λόγῳ συλλογῆς καταφαίνεται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀρμενικῆς ταύτης τέχνης, ἥτις κατ' ἀρχὰς ἀντιγράφει πιστῶς τὰ βυζαντινὰ πρότυπα, κατόπιν ὅμως δεικνύει τάσεις χειραφετήσεως, ἀναπτυχθεῖσας ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Ρουπηνιδῶν.

Καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλυπτικὴ τῶν Ἀρμενίων ἀκολουθεῖ καθ' ὅλα τὸν Βυζαντινὸν ρυθμόν. Ὑπάρχει ὅμως εἰς περιεργὸς ναὸς ἐπὶ τῆς ἐν τῇ λίμνῃ τοῦ Βάν νησίδος Ἀχιαμάρ, ὁδίνος οἱ τοῖχοι καλύπτονται δι' ἀναγλύφων παραστάσεων, ἐκονίζουσιν τῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν Παρθένον Μαρίαν, διαφόρους Ἁγίους, ἀλλὰ καὶ ζῶα μετὰ

φαντασιωδῶν σχεδίων, τὰ ὅποια ὑπενθυμίζουσι μακρόθεν τὰς ἐπὶ τῶν βράχων ἐγγλύφους παραστάσεις τῶν Χαλδαίων, Ἀσσυρίων καὶ Χετταίων. Ὁ ναὸς οὗτος, ἐκτισμένος κατὰ τὸν Βυζαντινὸν ρυθμόν εἰς σχῆμα σταυροῦ, ὠκοδομήθη κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ Ι' αἰῶνος.

Ἐκτὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἀρμενίων εἶναι ἀπομυμήσεις τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς περσικῆς τῶν Σασανιδῶν. Τὰ ἀρμενικὰ ὅμως μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τῶν Ρουπηνιδῶν, ἐν Κιλικίᾳ, εἶναι μείγμα βυζαντινοῦ καὶ γοθικοῦ ρυθμοῦ.

Ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων τῶν Ἀρμενίων ἡγεμόνων, δὲν σώζονται τοιαῦτα ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν. Τῶν Ρουπηνιδῶν τῆς Κιλικίας τὰ νομίσματα εἶναι τύπου φραγκικοῦ.

Ἐν γένει ἡ ἀρμενικὴ τέχνη ἐπηρεάσθη ὑπὸ τῶν περσικῶν λαῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἀρχιτέκτων Τογαμανιάν, μελετῶν ἀπὸ ἐτῶν τὰ ἀρμενικὰ μνημεῖα, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὑπάρχει ἐθνικὴ ἀρμενικὴ τέχνη, διαιρουμένη εἰς τέσσαρας περιόδους, ὧν ἡ λαμπρότερη ἀνεπτύχθη τὸν ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πολιτικῆς παρακμῆς. Ἀλλ' εἰς τὴν γνώμην ταύτην ὁ Ἀρμένιος ἀρχιτέκτων δὲν εὐρίσκει ὁπαδοὺς. Καὶ αὐτὸς ὁ τόσον ἀρμενόφιλος J. de Morgan θεωρεῖ τὴν ἀρμενικὴν τέχνην ἁπλοῦν κλάδον τῆς βυζαντινῆς. Ἰκανοποιεῖ ὅμως τὴν ἀρμενικὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν ἐξαίρων τὴν δρᾶσιν Ἀρμενίων τεχνιτῶν καὶ καλλιτεχνῶν ἔξω τῆς Ἀρμενίας, ὡς τοῦ ἀρχιτέκτονος Θιριδάτου, ὅστις ἐπεσκέυασεν τὸν τροῦλλον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας Σοφίας, παθόντα κατὰ τὸν σεισμόν τοῦ 989, καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐκτὸς ἄλλων τοῦ διασώζοντος Ρωσοαρμενίου ζωγράφου Αἰβαζόφσκου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Dulaurier: Recherches sur la chronologie arménienne.—Langlois: Voyage dans la Cilicie.—Brosset: Collection d'historiens arméniens.—Adjarian: Classification des dialectes arméniens.—Hübschmann: Armenische Grammatik καὶ Armenische Studien, 1893 καὶ 1895. Dolens et A. Khatch: Histoire des anciens Arméniens.—Meillet: Esquisse d'une Grammaire de l'arménien classique, Vienne 1903.—C. F. Neumann: Geschichte der armenischen Literatur, Leipzig 1936.—Sukias Somal (Ἀρμενίου): Quadro della Storia letteraria di Armenia, Genova 1829.—Strykowski: Die Baukunst der Armentier.—Grimm: Monuments d'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie.—Charles Diehl: Manuel d'Art Byzantin, Paris 1925.

—[ΔΙΚΑΙΟΝ] Τὸ πολιτικὸν σύστημα τῶν Ἀρμενίων ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα φεουδαρχικόν, διατηρηθὲν καὶ κατὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς χώρας εἰς τοὺς Πέρσας. Ἡ εἰς τὸ σύστημα τοῦτο ὀφειλόμενὴ διαίρεσις τῆς Ἀρμενίας ἐγένετο ἴσως ἡ κυρία αἰτία τῆς κατὰ καιροὺς ὑποδουλώσεως αὐτῆς, διότι ἡ τοῦ βασιλέως ἡ ἡγεμονία, εἴτε ἀνεξαρτήτως εἴτε ὑποτελοῦς, ἐξουσία περαιοῦτο ὑπὸ τῶν κληρονομικῶν κομητῶν (ναχαράρ) τόσον ἐπὶ τῶν Χαϊκανιδῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν Ἀρακιδῶν καὶ τῶν Βαγρατιδῶν, ὡς καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, ὅτε οἱ Ἀρμένιοι βαρῶνοι (μπαρόν) ἐδυσχεραίνον τὸ ἔργον τῶν Ρουπηνιδῶν βασιλέων.

Τὸ ἀρμενικὸν οἰκογενειακὸν δίκαιον ἐμφανίζει καθ' ὅλοκλήριον τὸν ἰνδοευρωπαϊκὸν τύπον. Κατ' ἀρχὰς ἴσχυεν οἰκογενειακὴ κοινότης ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ οἰκοδεσπότου, τοῦ τανουαῖρ. Τοιαῦτα κοινότητες ἐξηκολούθησαν καὶ βραδύτερον ὑφιστάμενα, τῶν ἀδελφῶν συγκατοικοῦντων

μετά τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς. Κληρονόμοι εἶναι μόνοι οἱ ἄρρενες γόνοι. Ἡ θυγάτηρ περιορίζεται εἰς τὴν προίκα. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἀρχικῶς ἀπέλαυε προνομίων ὁ πρεσβύτερος υἱός, ὁ νεώτερος ὅμως ἐλάμβανεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει προκαταβολικῶς μερίδιον τῆς πατρικῆς οὐσίας, ἂν κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποκατασταθῇ. Ἄν δὲν ὑπῆρχεν υἱὸς ἀλλὰ μόνον θυγάτηρ, αὕτη ἦτο ἡ κληρονόμος καὶ ἐσυνέχιζε τὴν οἰκογένειαν. Ὁ σύζυγος αὐτῆς ἐκαλεῖτο *τον-φσοᾶχ* καὶ κατεῖχεν, ὡς καὶ ἐν τῷ Ἰνδικῷ δικαίῳ, ὑποδεστέραν θέσιν. Τὰ τέκνα ἐθεωροῦντο ἀνηκόντα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῆς γυναικός. Τὴν σχέσιν ὅμως ταύτην ἐξήτησαν οἱ κατόπιν νομοθεταὶ νὰ διορθώσωσι κάπως, ἀναγκάσαντες τὸν γαμβρὸν νὰ καταβάλλῃ τοῦλάχιστον εἰκονικὸν τίμημα. Ἄν ὁ σύζυγος ἦτο ἀνίκανος, ὁ νόμος περιεῖχεν ἰδιαίτερας διατάξεις προνοούσας περὶ τοῦ τί εἶδει γεῖσθαι. Ὡς ὑπόλειμμα τοῦ παλαιοῦ συστήματος ἀντιρρίσκειται ἰσχύουσα ἡ διάταξις τῆς Γραφῆς, καθ' ἣν, τοῦ συζύγου ἀποθνήσκοντος ἀέκτου, ἡ σύζυγος εἶδει νὰ ἐλθῇ εἰς νέον γάμον μεθ' ἐνὸς τῶν ἐγγυτέρων συγγενῶν τοῦ ἀνδρός.

Ὁ θεσμός τοῦ γάμου ἐπὶ γὰρ ἐκ τῆς ἀρπαγῆς καὶ τῆς ἀγοραπωλησίας τῆς γυναικός. Ἡ ἀρπαγὴ τῆς γυναικὸς μαρτυρεῖται πολλὰ ὥς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀρμενικῇ ἱστορίᾳ καὶ ἐξημεῖται ἐν τῇ ποιήσει. Τὸ τίμημα τῆς γυναικὸς καλεῖται *νάντ* (ἡ λέξις ὑπάρχει καὶ ἀραβιστὶ καὶ τουρκιστὶ σημαίνουσα «μετρητὰ») ἢ *μασλὺ* ἢ *ἀραγκίν*. Τοῦτο κατεβάλλετο εἰς τὸν πατέρα. Πρὸς τούτους ἡ νύμφη ἐλάμβανε δῶρα καθ' ἣν στιγμὴν ἀπεκάλυπτε τὸ πρόσωπον, ὅμοια πρὸς τὰ παρ' ἡμῖν γαμικά δῶρα, παρ' Ἀρμενίους καλούμενα *γεροτσιούχ*. Ἀλλὰ καὶ ἡ γυνὴ συνεισφέρει προίκα καλουμένην *μασλίνχ*, πρὸς δὲ καὶ προίκα κατὰ τὸ ἑλληνικὸν προίξ, ἣτις δὲν συνίστατο μόνον εἰς ἱματισμὸν καὶ οἰκιακὰ σκευῆ ἀλλὰ καὶ εἰς κτήνη καὶ χρήματα. Ἀντεπροσώπουν δὲ τὴν μοῖραν, ἣν ἡ γυνὴ λαμβάνει ἐκ τῆς πατρικῆς οὐσίας. Τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου ἠκολούθουν αἱ ἀρχαῖαι τελεταί, τ. ἐ. ἡ παραλαβὴ καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς νύμφης εἰς τὸν οἶκον τοῦ γαμβροῦ, πρὸς δὲ καὶ ὁ παρὰ τοῖς Ἰνδοευρωπαίοις καὶ τοῖς Σημίταις ἀπαντῶν θεσμός τῆς δοκιμασίας τῆς παρθενίας. Ἄν ἡ νύμφη δὲν ἀπεδεικνύετο παρθένος, ἀπεστελλετο ὀπίσω καὶ ὁ γάμος ἦτο ἄκυρος. Διαζύγιον ἦτο δυνατόν μόνον δι' ὠρισμένους λόγους νὰ λάβῃ χώραν, ἰδίᾳ διὰ μοιχείαν. Πλὴν τούτου ὁ γάμος ἠδύνατο νὰ προσβληθῇ δι' ἀνάτιον νόσημα ἢ στειρότητα τῆς γυναικός. Κατὰ τὴν διάθεσιν ὁ σύζυγος ὤφειλε νὰ καταβάλλῃ εἰς τὴν γυναῖκα ἀποζημίωσιν, ἰδίᾳ ἐν ἡ περιπτώσει, ὡς ἐπὶ στειρότητος, ἡ γυνὴ ἦτο ἀθώα.

Ἡ υἰοθεσία ὑπῆρχε καὶ παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις καὶ δὴ ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἀπομιμήσεως τοῦ τοκετοῦ, τοῦ τέκνου κρυπτομένου γονυπετοῦς ὑπὸ τὴν ποδιάν τῆς γυναικός. Καὶ ἡ ἐκ γάλακτος συγγένεια ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Ἀρμενίους ὡς καὶ εἰς διαφόρους φυλάς τοῦ Καυκάσου. Ἰδιάζον εἶδος τεχνικῆς συγγενείας μαρτυρεῖ ὁ θεσμός τοῦ *χα-βόρ*. Οὗτος ἦτο αἰρετός συγγενής, ὅστις παρευρίσκειτο κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου καὶ παρίστατο παρὰ τοὺς συζύγους καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ γάμου τῶν ὡς σύμβουλος.

Τῷ 1184 ὁ *Μεχιάτ Γκός* συνέταξε τὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Δαταστανγκίρκ* γνωστὸν νομικὸν κώδικα. Πρὸς τῷ ἐξ ἑθίμων ἀρμενικῷ δικαίῳ οὗτος πε-

ριέχει καὶ πολὺ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, ὅπερ πρὸς τοῖς ἄλλοις εἶναι ἀμφίβολον ἂν πράγματι ἐφηρομένη, εἰλημμένην κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, πρὸς δὲ πολλὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις. Περιέχει τὸ δίκαιον ὡς εἶδει νὰ ἐφαρμόζεται τοῦτο κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Γκός ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, εἰς ἃ συνήθιζον νὰ προσφεύγουν οἱ Ἀρμένιοι, καὶ ἀναγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας, καθ' ἣν ἐδίκαζον κυρίως τὰ ξένα δικαστήρια, ἐθεωρεῖτο ὅμως ζήτημα τιμῆς διὰ τοὺς Ἀρμενίους νὰ στρέφονται πρὸς τὰ ἐγχώρια ἱερὰ δικαστήρια. Ὁγδοήκοντα ἐτη θραδύτερον, τῷ 1265, συνετάχθη ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος *Σεμπάτ* νέος κώδιξ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ βασιλείου τῆς Κιλικίας. Ὁ κώδιξ οὗτος ἀφίσταται ἐν πολλοῖς τοῦ κώδικος τοῦ Γκός. Αἱ διαφοραὶ ὅμως δέον ν' ἀποδοθῶσι κατὰ μέγα μέρος εἰς ἐπιτροπὴς τῆς Δύσεως, καθ' ὅτι τὸ βασιλεῖον τῶν *Ρουπηνιδῶν* εἶχεν υἰοθετήσῃ τὰς φεουδαρχικὰς ἀρχὰς τοῦ φραγκικοῦ δικαίου. Εἰς λεπτομερείας εἰσέρχονται αἱ διατάξεις, αἱ παρέχει ὁ Γκός περὶ τοῦ δικαίου τοῦ γάμου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς αἰμομιξίας, περὶ τῶν ὁποίων αἱ Σύνοδοι ἐθέτισαν σειρὰν κανόνων. Ὡσαύτως περὶ τῆς ἀφανείας, τῆς γυναικὸς δυναμένης μετὰ παρέλευσιν ἐπταετίας νὰ ἐλθῇ εἰς νέον γάμον. Ἡ ἐκ γάλακτος συγγένεια ὡς κώλυμα γάμου προέρχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τοῦ ἀρχαίου δικαίου τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου.

Ὁ κώδιξ τοῦ Γκός περιέχει καὶ περὶ τοῦ δικαίου τῶν ἐνοχῶν λεπτομερεῖς διατάξεις. Ἡ σύμβασις, ἢ το συμβάσις solo consensus. Τὸ ἐνεχυρικὸν δίκαιον τοῦ *Δαταστανγκίρκ* εἶναι δίκαιον καρπώσεως τοῦ ἐνεχύρου καὶ δὴ κατὰ κανόνα ἀντιχρησις. Τὸ δουδαρχιστικὸν δίκαιον ἐκηρύχθη μὲν κατὰ τῆς τοκοληρίας, δὲν ἐπέδρασεν ὅμως ἐν Ἀρμενίᾳ ἀποτελεσματικῶς, διότι εὐρίσκομεν ἐν χρήσει, ὡς καὶ ἐν Συρίᾳ, τὴν ἀντίχρησιν. Ὁ πωλητὴς εὐθύνεται λόγῳ ἐκτελέσεως καὶ ἐλαττωμάτων τοῦ πράγματος. Ὁ κώδιξ Γκός γνωρίζει, ἐκ ρωμαϊκῶν προφανῶς πηγῶν, καὶ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ τιμήματος. Διαλαμβάνει ἐπίσης περὶ συμβάσεων μισθώσεως πράγματος καὶ ἔργου, ὡς καὶ πακτώσεως, ὡσαύτως δὲ περὶ τοῦ θανείου.

Τὸ κληρονομικὸν δίκαιον εἶναι κατὰ τὸν κώδικα τοῦ Γκός, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν υἱῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν θυγατέρων καθ' ἐαυτὰς, ἡ προικισθεῖσα ὅμως θυγάτηρ ἀποκλείεται. Ἀδελφὸς καὶ υἱὸς τοῦ ἀδελφοῦ ἀποκλείουσι τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸν υἱὸν τῆς ἀδελφῆς. Ἡ διαθήκη συγτάσσεται ἐνώπιον κληρικῶν καὶ μαρτύρων παρούσῃ τοῦ νομίμου κληρονόμου. Ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου προέρχεται ὁ ἐκτελεστής τῆς διαθήκης καλούμενος *χογαμπαρτοσ*.

Ἐν τῷ δικονομικῷ δικαίῳ ἐπεκράτει ἡ αὐστηρὰ ὑποχρέωσις τῆς ἐμφανίσεως. Ὁ μὴ ἐμφανιζόμενος συλλαμβάνεται. Μετὰ τριπλὴν ἐρημοδικίαν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδοθῇ ἀπόφασις ἐναντίον τοῦ ἐναγομένου. Ἡ μαρτυρικὴ ἀπόδειξις δέον νὰ διεξαχθῇ διὰ πολλῶν μαρτύρων. Μαρτυρικὴ κατάθεσις μὴ Ἀρμενίων εἶναι ἀνίσχυρος, ὁμοίως μαρτυρικὴ κατάθεσις ἀπίστων. Ἡ γυνὴ ἐνταῦθα θεωρεῖται ὡς τὸ ἡμισυ ἐνὸς ἀνδρός. Τὴν κατάθεσιν τῆς ὁμοῦ ποιεῖται μόνον παρεμπιπτόντως. Ἐν πολλαῖς τῶν σχέσεων τούτων πιθανῶς ἐπέδρασεν ὁ Ἰσλαμισμός.

Τὸ ἀρμενικὸν ποινικὸν δίκαιον προδίδει εἰσέτι εὐδιάκριτα ἵχνη τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος.

Ἐν τῷ κώδικι τοῦ Γκός ὁρίζεται διὰ τὴν ἀνάγκην χρηματικὴ ποινὴ 365 δηναρίων, διότι τοσαῦτα ὅσα ἔχει καὶ ὁ ἀνθρώπος. Διὰ τὸν φόνον ἀπίστου τὸ πρόστιμον ἐλαττοῦται κατὰ τὸ τρίτον. Βραδύτερον τὸ πρόστιμον ἀντικατεστάθη διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς χειρὸς, ἂν δὲ ὁ φονεὺς ἦτο ἀπίστος διὰ τῆς θανατικῆς ποινῆς, μετρίαζομένης εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς χειρὸς, ἂν ὁ φόνος διεπράχθη ἀκουσίως. Ὁ Γκός κατακρίνει τὴν ἐν χρήσει ποινὴν τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τῶν κλεπτῶν. Ὁ αὐτὸς νομοθέτης γνωρίζει καὶ τὴν ποινὴν τῆς ἐξορύξεως τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς ρινοτομίας καὶ τῆς ἐκτομῆς τῶν γεννητικῶν ὀργάνων διὰ τὴν μοιχείαν. Ὁ φόνος ἐν νομίμῳ ἀμύνῃ δὲν τιμωρεῖται, ἀλλ' ὁ φονεὺς ἐγκλείεται εἰς σφραγιστήριον, ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ ἀκουσίως φονεὺς.

Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ βασιλείου τῆς Κιλικίας, ἐνισχυθέντος τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ὡς ἐπὶ Σεμπάτ, αἱ ποιναὶ κατέστησαν βαρύτεραι. Εἰσῆλθον ὁ διὰ πυρὸς θάνατος διὰ τοὺς *ειδωλολάτρας*, τὴν *σιμωλείαν* καὶ τὸν *ἐμψησμόν*, ὁ θάνατος διὰ τὸ ἐγκλημα τῆς ἐσχάτης προδοσίας καὶ τῆς προδοσίας πρὸς ὄφελος τῶν Μουσουλμάνων καὶ ἡ ἀποτομὴ τῆς χειρὸς διὰ τὴν κибδηλίαν.

Ὁ κώδιξ Γκός μετηνέχθη ὡς κλασσικὴ ἀρμενικὴ νομοθεσία ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων εἰς Πολωνίαν, ὅπου ὁ βασιλεὺς *Καζίμιρ* ἐπέτρεψεν εἰς αὐτοὺς νὰ ἐγκατασταθῶσι, χαρίσας μεγάλα προνόμια καὶ εὐρείας ἐλευθερίας μετὰ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐτεροδικίας καὶ ἰδίας βουλῆς. Ὁ πολωνικὸς κώδιξ τῆς Δεμβέργης τοῦ 1518 εἶναι ἀπότοκος τοῦ ἀρμενικοῦ.

Ἐν Τουρκίᾳ οἱ Ἀρμένιοι ἀπῆλθον ἀπὸ τοῦ 1461 τῶν αὐτῶν προνομίων, ὧν καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι, ἐκκλησιαστικῶς καὶ διοικητικῶς. Εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια (νομῶν, διοικήσεων καὶ ὑποδιοικήσεων) παρεκάθητο ἐξ ὀφφικίων, ἐφόσον ὑπῆρχε τοιοῦτος, ὁ Ἀρμένιος ἐπίσκοπος ἢ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος (καλούμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων *μερχασά*) καὶ Ἀρμένιος πάρεδρος. Ταῦτα πάντα ὅμως κατηργήθησαν ὑπὸ τῆς νεοτουρκικῆς κυβερνήσεως τὴν 11ην Αὐγούστου 1916, τροποποιηθέντων τῶν ἐθνικῶν κανονισμῶν τοῦ 1863 καὶ καταργηθείσης τῆς Ἀρμενικῆς Ἐθνοσυνελεύσεως. Διὰ τοῦ σχετικοῦ διατάγματος κατηργήθη πᾶς ἐκκλησιαστικὸς δεσμός τῶν Ἀρμενίων τῆς Τουρκίας μετὰ τοῦ Καθολικοῦ τοῦ *Εἰζιματόν* καὶ μετεπορίσθη ἡ ἐδρα τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρμενικοῦ πατριαρχείου εἰς Ἱερουσόλυμα, δοθέντος εἰς τὸν Πατριάρχην τοῦ τίτλου *Καθολικοῦ*.

Μετὰ τὸν παγκόσμιον ὅμως πόλεμον ὁ Πατριάρχης ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἔφυγε πάλιν ἐκεῖθεν μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν κεμαλικῶν. Σήμερον ὑπάρχει ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχεῖον ἀνευ Πατριάρχου, διοικούμενον ὑφ' ἀπλοῦ τοποτηρητοῦ, ἐνῶ ὅμως Ἀρμενίων ἐδήλωσε γραπτῶς εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἀγκύρας, ὅτι παραιτεῖται καὶ ἀπὸ τῶν δικαίων τῶν μειονοτήτων, τῶν ἀναγνωρισθέντων καὶ κατοχυρωθέντων διὰ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Josef Kohler, Allgemeine Rechtsgeschichte,

Λεωψία καὶ Βερολίνον 1914.

N. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

